

**Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті
Казахский гуманитарно-юридический инновационный университет**

**Жас ғалымдар, докторанттар, магистранттар және студенттердің
ғылыми еңбектер жинағы**

**Сборник трудов молодых ученых, докторантов, магистрантов и
студентов**

**Collection of works of young scientists, doctoral students, master's
and bachelor's degree students**

Семей, 2018

УДК 378
ББК 74.58
Ж 33

Под общей редакцией Курманбаевой Ш.А.
Выпускающий редактор Каражанов М.Д.

Ж 33

Сборник трудов молодых ученых, докторантов, магистрантов и студентов / под науч. ред. Ш.А. Курманбаевой. – №4. – Семей: КазГЮИУ, 2018. – 122 с.

Жас ғалымдар, докторанттар, магистранттар және студенттердің ғылыми еңбектері жинағы / Ш.А. Құрманбаева ғыл. ред. негізінде – №4. – Семей: ҚазИГЗУ, 2018. – 122 бет.

Collection of works of young scientists, doctoral students, master's and bachelor's degree students / under scientific. Ed. Sh.A. Kurmanbayeva. - №4. – Semey: KazHJU, 2018. – 122 p.

ISBN 978-601-80642-8-9

В сборнике представлены научные статьи молодых ученых, докторантов, магистрантов и студентов высших учебных заведений и колледжей Республики Казахстан и стран ближнего зарубежья. Сборник содержит наиболее актуальные труды по актуальным вопросам инновационной науки. Сборник будет интересен широкому кругу читателей занимающихся научной деятельностью, особенно молодым ученым, докторантам, магистрантам и студентам.

Жинақта Қазақстан Республикасы мен жақын шет елдердің жоғары оқу орындары мен колледждерінің жас ғалымдары, докторанттары, магистранттары және студенттерінің мақалалары ұсынылады. Жинақ инновациялық ғылымның өзекті мәселелері бойынша аса өзекті еңбектерді қамтыған. Жинақ ғылым қызметімен айналысқан кең көлемді оқырмандарға қызықты болады, әсіресе жас ғалымдарға, докторанттарға, магистранттарға және студенттерге қызықты.

The collection contains scientific articles of young scientists, doctoral students, undergraduates and students of higher educational institutions and colleges of the Republic of Kazakhstan and the countries of the near abroad. The collection contains the most relevant works on topical issues of innovative science. The collection will be of interest to a wide range of readers engaged in scientific work, especially young scientists, doctoral students, undergraduates and students.

УДК 378
ББК 74.58

ISBN 978-601-80642-8-9

**© Казахский гуманитарно-юридический
инновационный университет, 2018**

СОДЕРЖАНИЕ

ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ

1. **Аубакиров А.О., Мукатаев М.Ж.** Қаржы қатынастарында салықтық жоспарлау институтының теориялық сұрақтары.....5
2. **Битенов А.Ж.** Криминалистическая характеристика организованных преступных групп, занимающихся организацией и содержанием притонов для занятия проституцией и сводничества .8
3. **Болатжанов Д.К.** Криминалистическая характеристика уголовных правонарушений, связанных с незаконным оборотом наркотиков10
4. **Елеусіз Ш.Р., Исибаева Е.И.** Мұсылман құқығындағы азаматтық құқықтың мәні13
5. **Иманбаев А.К.** Противодействие неисполнению обязанностей по воспитанию несовершеннолетнего, соединённого с жестоким обращением15
6. **Кожабай Б.Ж.** Механизм преступной деятельности, связанной с организацией или содержанием притонов для занятия проституцией и сводничества19
7. **Копешбаев Ш.С.** Объект и предмет получения взятки, дачи взятки и посредничества во взяточничестве в сфере образования21
8. **Құрманғалиев С.С., Майшекина Э.С.** Салықтық бақылауды жүзеге асыру барысында құқық бұзушылықтардың алдын алуда кездесетін кейбір мәселелер24
9. **Оралбеков Е.М., Жампеисов Д.А.** Қазақстан Республикасында әлеуметтік серіктестіктің қалыптасуы мен дамуының ерекшеліктері28
10. **Ракишева А.С.** История становления термина «геноцид».....31
11. **Ракишева А.С.** Меры предупреждения актов геноцида.....34
12. **Рашит И.Б.** Развитие законодательства о форме сделок в римском праве.....37
13. **Садыкова А.Ж., Сармурзина А.Е., Исибаева Е.И.** Құқықтық сауаттылық – заман талабы38
14. **Тастамбекова А., Смоилов С.Ж.** Проблемы совершенствования правового регулирования деятельности Национального Банка Республики Казахстан41
15. **Хайдар Д.О.** 2017 жылғы Конституциялық реформа. ҚР Парламент пен Үкіметтің жауапкершілігінің жаңа бағыттары.....43
16. **Шоқанова Г.С., Исибаева Е.И.** Халықаралық жария құқықтағы адам құқығы47

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

1. **Bodessov M.** Chinese FDI in Kazakhstan52
2. **Tseepil G.** Influencing factors of the exchange rate between Chinese yuan and Mongolian tugrik57
3. **Тугаева Б.Б.** Маркетинговый анализ образовательных услуг63
4. **Цзя Т.** Этапы и особенности применения концепции социальной ответственности в бизнес сообществе67

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

1. **Баттал Г.Т.** Шығыс Қазақстан аймағындағы ру-тайпа атауларынан қалыптасқан тұрақты тіркестер және олардың негізгі ерекшеліктері71
2. **Бейсенбина А.А.** Шығыс Қазақстан аймағындағы ру-тайпа атауларынан қалыптасқан тұрақты тіркестердің этнолингвистикалық сипаты73
3. **Билялова Ж.Н.** Шығыс Қазақстан аймағындағы ру-тайпа атауларына байланысты қалыптасқан тұрақты тіркестердегі гендерлік лексика75
4. **Құсайынова А., Кушкимбаева А.С.** «Бүркіт» концептісінің танымдық сипаты мен қызметі78
5. **Орынбаева М., Кушкимбаева А.С.** «Достық» концептісінің ағылшын және қазақ тіліндегі тілдік көрінісі82
6. **Рысқали Е.Р.** Өсімдік атауларынан ұлттық дүниетанымға қатысты жасалған тұрақты тіркестердің этнолингвистикалық сипаты84

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

1. Алканова З.С., Абдуллина Г.К. Әлеуметтік үлкен топтардағы әлеуметтік қарым-қатынас	87
2. Арынгазина А.М., Абдуллина Г.К. Психологиялық релаксация әдістерінің ерекшеліктері жайлы көзқарастар.....	90
3. Бекетов Қ.Б., Таганова А.М. Оқыту әрекеттерінде оқушының мотивациясын қалыптастырудың маңызы	93
4. Ерболат Б. Болашақ мұғалімнің танымдық және кәсіби құзыреттілігін қалыптастырудың ғылыми-теориялық негізін нақтылау	95
5. Мерғазы А.Ж., Иманбекова Г.Б. Студенттердің өзін-өзі белсендіруі - тұлғалық-кәсіби дамуының негізі	99
6. Нургалиева Б.Т. Студенттердің құзыреттілігін қалыптастырудың ғылыми – педагогикалық негіздері	102
7. Орынбекова А.Қ. Болашақ мамандардың кәсіби өзін – өзі даярлауы.....	105
8. Сулейменов О., Дакина Г.Т. Болашақ мұғалім тұлғасын қалыптастырудағы қарым - қатынастың маңыздылығы.....	108
9. Уразбаева А.К., Аязбекова Р.А. Болашақ мамандардың құзіреттілігіне сәйкес шығармашылығын дамыту мәселелері	111
10. Уразбаева А.К. Болашақ мамандардың кәсіби құзіреттілігін қалыптастыру	113
11. Шаменов М.Е., Абдуллина Г.К. Психологиялық қызметті ұйымдастыруының теориялық негіздері	115
12. Шаменов М.Е., Абдуллина Г.К. Күйзеліс жағдайында психологиялық кеңес беру түрлері.....	118

ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ

ОӘЖ 342

Аубакиров А.О.

«Құқықтану» мамандыдығының I курс магистранты, Қазақ инновациялық гуманитарлық- заң университеті, Семей қаласы

Мукатаев М.Ж.

«Құқықтану» мамандыдығының I курс магистранты, Қазақ инновациялық гуманитарлық- заң университеті, Семей қаласы

ҚАРЖЫ ҚАТЫНАСТАРЫНДА САЛЫҚТЫҚ ЖОСПАРЛАУ ИНСТИТУТЫНЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ СҰРАҚТАРЫ

Бұл мақалада мемлекеттің қаржы қатынастары мен салықтық жоспарлау институтының теориялық жағдайлары қарастырылған. Салықтық жоспарлау институтын қаржы қатынастарында жан жақты талдау арқылы оның құқықтық қатынастар мен салық қызметіндегі заңды табиғаты ашылады.

Түйін сөздер: салықтық жоспарлау, салықтық міндеттеме, салық элементтері.

В настоящей статье рассматриваются теоретические аспекты института налогового планирования и финансовых правоотношений. Сделанна попытка определить юридическую природу налоговых правоотношений, дать определение института налогового планирования и финансовых правоотношений, а также научный анализ института налогового планирования в системе правовых отношений государства.

Ключевые слова: налоговое планирование, налоговое обязательство, элементы налога.

In this article, theoretical aspects of the institute of tax planning and financial relations are considered. An attempt is made to determine the legal nature of tax legal relations, to define the institute of tax planning and financial relations, as well as the scientific analysis of the institute of tax planning in the system of legal relations of the state.

Keywords: tax planning, tax liability, tax elements.

Қоғамның қаржы қатынастары күрделі құрлымды құрайды. Мемлекет пен қоғамда ол негізгі жүйе болғандықтан, қоғам мен мемлекетті онсыз көру мүмкін емес. Қоғамда болатын экономикалық және қаржы қатынастарын мемлекет заңнамалар арқылы реттеп отырады, ондағы ортақ және бұқаралық мүдделерді бекітеді, қамтамасыз етеді. Қоғамдағы субъектілердің қаржы қатынастарындағы жүріс тұрысын бекітіп, ортақ ережелерді анықтайды және негізгі құрлымдары мен ақша қорларының жүйесін бекітіп, олардың міндеттерін белгілейді. Осы қатынастарды анықтау кезінде негізгі қызмет атқаратын қаржылық құқыққа тоқталып, оның міндеті мен мәнін ашу ары қарайғы қатынастар мен қаржылық заңдардың ерекшелігін көрсетеді.

Жалпы қаржы құқығы – құқықтың бір саласы болып табылады. Әрбір азаматтар мен ұйымдар әртүрлі қаржылық институттар арқылы мемлекетпен тығыз байланыста болады, әртүрлі қаржылық қатынастардың субъектілеріне айналады.

XIX ғ. «финанс» түсінігі ақша бірліктері мен қатар мемлекеттің материалдық құндылықтарын да қамти бастады. Қазіргі кездегі «финанс» – нақты ақша категориясы ретінде түсіндірілгенімен, оны кеңінен, екі көзқараста бөліп қарастырған жөн. Материалдық тұрғыда және экономикалық категория ретінде толық қарастыру, осы салада туындайтын қатынастарды дұрыс бағалап, заңнамалық реттеуді дұрыс қолдануға мүмкіндік береді. Жалғыз ақшамен ғана «қаржы» түсінігін аша алмаймыз. Экономика категориясы тұрғысында «қаржы» - мемлекеттің ақша қорларын бөлу мен ұйымдастырудағы қаржылық қатынастардың жиынтығы. Тек ақшаның өзі қаржының бір элементі болады. Қаржылық қатынастар-дегеніміз ақша қорларын пайдалану, бөлу және ұйымдастырумен байланысты қатынастар.

Мемлекеттің қаржылық қызметі, бұл мемлекеттік ақша инфраструктурасын құруға және оның дұрыс қызмет етуін қамтамасыз етуге және де мемлекеттік ақша қорларын қалыптастыру, бөлу, пайдалануды ұйымдастыру бойынша мемлекеттің және өкілді органдарының қызметі.

Мемлекеттің қаржылық қызметінің объектісін мемлекеттік және жеке қаржылар қамтиды. Мемлекет бұл қатынастарда саяси және шаруашылық субъект ретінде қатысады. Мемлекеттің қаржы қызметі әрқашан мемлекеттік меншікпен байланысты, осы қызмет арқылы ақша жеке меншіктен мемлекетке немесе ішкі мемлекеттік меншікке қайта бөлінеді, және одан жеке меншікке өтеді. Мемлекеттің алғашқы формасында қаржылар «қазына» ретінде бір жерде жинақталды. Уақыт өте

келе мемлекеттің күрделенуіне байланысты, (әкімшілік – территориялық бөліністер, мемлекеттік аппараттың құрылуы және т.б.), мемлекет қаржы қызметінің сферасының кеңейуіне байланысты, мемлекеттік қаржы да белгілі бір жүйеге жинақталып әртүрлі ақша қорларын құрды. Ақша қорлары - бұл өзіндік жеке қызмет ететін және белгілі бір мақсатында жұмсалатын, орталықтанған ақша жүйелері. Бұл қорға заң арқылы өзіндік табыс көздері бекітіледі және олар белгілі бір органдарға бекітіледі. Қордағы ақша қорларының жұмсалыуына сол орган жауапты және жалпы компетенцияны иеленуші қаржылық бақылау органдары қадағалау жүргізеді.

Мемлекеттің қаржы қызметінде ақша қорларын ұйымдастыру мен бөлу, пайдалану барысында салықтық құқықтық қатынастың және салықтөлеушілердің құқықтық мәртебелері ерекше қаралады. Осы қатынастардағы маңызды институттардың бірі салықтық жоспарлау болады.

Салықты жоспарлау – ең аз шығынмен ең жоғарғы қаржылық нәтижеге жету үшін салық салу жүйесін ұйымдастыру. Кешенді салықты жоспарлау кәсіпорындағы қаржыны жоспарлаудың бір бөлігі болып табылады. Салықты жоспарлау жалпы алғанда салық салуды тиімді етуді, салық төлемдерін кемелдендірудің жағдайлы схемаларын әзірлеуді, түрлі басқарушылық шешімдердің салықтық салдарын уақытылы талдау үшін салық салуды ұйымдастыруды білдіреді. Салықты жоспарлау аясында салық төлемдерін жоспарлау кәсіпорынға қолда бар ресурстарын тиімдірек басқаруға мүмкіндік береді. Салықты жоспарлаудың негізгі қағидалары мыналар:

- салық салуды кемелдендірудің барлық тәсілдері мен әдістерінің заңдылығы;
- салық салуды кемелдендіру схемаларын ендірудің үнемділігі;
- нақты бір салық төлеушінің қызметіне және ерекшеліктеріне деген жеке қарастыру, әдіс (қатынас);
- әзірленген салық салу схемалары мен әдістерін қолданудың кешенділігі мен көп варианттылығы.

Салықты жоспарлауды ұйымдастыру төмендегілерден құралады:

- ұйымның қаржы-шаруашылық қызметтерін алдын-ала талдаудан
- салықты жоспарлаудың біршама перспективалы бағыттарын айқындау мақсатында әрекеттегі заңнаманы зерттеуден, нақты бір салық төлеушінің салық проблемаларын зерттеуден және талдаудан
- нақты бір қызмет түрлеріндегі серіктестер мен бәсекелестерге салық салуды кемелдендіру схемаларын зерттеуден, және сонымен қатар, кәсіпорындағы ең тиімді салық салу тәсілдерін қолданудан.

Кәсіпорынға салық салуды кемелдендіру, нақты бір қызмет түріне қатысты немесе белгілі бір ұйымдастыру-құқықтық формасына қатысты салықтарды азайтудың жекелеген схемаларын әзірлеу салық төлемдерін қысқартуға мүмкіндік береді. Үнемделіп қалған қаражатты сіз өз бизнесіңізді дамытуға қоса аласыз. Салықты жоспарлау бизнесті ұйымдастыру сатысында тиімдірек болып келеді, себебі, ұйымдастыру-құқықтық формасын, кәсіпорынды тіркеу орнын таңдауға, кәсіпорынның ұйымдастыру құрылымын әзірлеуге алдын-ала өте ақыл тоқтата отырып кіріскен тиімді болады.

Осы қызмет аясында біз мыналарды жүзеге асырылады:

- салықты реттеу және бизнестің экономикалық қауіпсіздігі критериялары бойынша кәсіпорынның диагностикасы
- дара тұжырымдама мен бизнес-жобалардың экономикалық қауіпсіздігі бойынша іс-шаралардың жоспарларын әзірлеу
- басқарушылық шешімдерді қабылдауға көмектесу
- мәмілелер немесе шаруашылық қызметтің салықтық жоспарлауы
- кәсіпкерлік қызметті жүзеге асыру барысында бюджетпен есеп айырысу режимін таңдауға көмектесу
- бизнесті мемлекеттік органдарда тіркеу және қайта тіркеу (заңды тұлғалар мен дара кәсіпкерлерді).

Салық (төлем көзінен ұсталатын салықтардан, акциздерден және импортталатын тауарларға салынатын қосылған құн салығынан басқасын) төлеудің Кодексте белгіленген мерзімін салық төлеушінің өтініші негізінде неғұрлым кеш, бірақ күнтізбелік он екі айдан аспайтын мерзімге ауыстыру салық төлеу жөніндегі салық міндеттемесін орындау мерзімдерін өзгерту деп танылады.

Салық төлеу жөніндегі салық міндеттемесін орындау мерзімдерін өзгерту туралы өтініш салық төлеу мерзімінің ауыстырылу себептерін қамтуға тиіс. Өзгертілген мерзімдер бойынша салық міндеттемесін орындау құқығы басқаға берілуге жатпайды. Салық төлеу жөніндегі салық

міндеттемесін орындау мерзімін өзгерту белгіленген тәртіппен салық төлеушінің және үшінші тұлғаның мүлкін кепілге алу және банк кепілдігі арқылы жүргізіледі. Салық төлеу жөніндегі салық міндеттемесін орындау мерзімдерін өзгерту туралы шешімді уәкілетті орган қабылдайды. Республикалық бюджетке келіп түсетін, сондай-ақ республикалық және жергілікті бюджеттер арасында бөлінетін салықты төлеу жөніндегі салық міндеттемесін орындау мерзімдерін өзгерту туралы шешімді уәкілетті орган қабылдайды. Жергілікті бюджетке толық көлемінде келіп түсетін салықты төлеу жөніндегі салық міндеттемесін орындау мерзімдерін өзгерту туралы шешімді салық төлеушіні тіркеу есебіне алу орны бойынша салық органы қабылдайды.

Салық төлеу жөніндегі салық міндеттемесін орындау мерзімдерін банк кепілдігі арқылы өзгерту қарастырылады. Салық төлеу жөніндегі салық міндеттемесін орындау мерзімдерін банк кепілдігі арқылы өзгерту туралы өтінішті салық төлеуші салық төлеу жөніндегі салық міндеттемесін орындау мерзімдерін өзгерту туралы шешім қабылдауға уәкілетті салық қызметінің органына банк кепілдігі шартын жасасқан күннен бастап күнтізбелік он күннен кешіктірмей табыс етеді. Өтінішке кепілдік беруші банк пен салық төлеуші арасында жасалған банк кепілдігі шарты және банк кепілдігі қоса беріледі. Банк кепілдігі кері қайтарып алынбайтын болуға тиіс. Банк кепілдігі шартының мазмұны Қазақстан Республикасының заңнамасында белгіленген талаптарға сәйкес болуға тиіс. Салық қызметінің органы салық төлеушінің өтінішін алған күннен бастап күнтізбелік он бес күннен кешіктірмей қол қойылған күнінен бастап күшіне енетін мынадай.

Салықтық есеп – бюджетпен және бюджеттен тыс қорлармен ұйымның салықтық міндеттемелері бойынша есеп айырысу ахуалын шұғыл түрде бақылау. Құжат айналымы (салық регистрларын әзірлеу) тұрғысынан оңтайлы болып табылатын салықтық есепті ұйымдастыру сіздің бюджеттің және бюджеттен тыс қорлардың алдындағы қарызыңызды тиімді басқаруға, салықтық тәуекелдер мен қажетсіз қаржылық салдардан құтылуыңызға мүмкіндік береді. Кәсіпорында салықтық есепті орнықтыру терең кәсіби білім мен тәжірибені талап етеді .

Салықтық есепті ұйымдастыруды мамандарға сеніп тапсыру арқылы сіз бюджетпен және бюджеттен тыс қорлармен есеп айырысу ахуалы туралы ақпарат алуға кететін уақытты үнемдеп қаласыз, уақытылы дұрыс басқарушылық шешім қабылдай аласыз. Сонымен қатар, сіздің ұйымыңыздың салықтық тәуекелі ең төменгі деңгейге келтіріледі. Біз өз клиенттерімізге бланктерді сатып алуға кететін, салық есептілігін тапсыру барысында салық комитетінде кезекке тұру және бланк толтыруға кететін уақыт пен ақшаны үнемдеуге мүмкіндік береміз, себебі клиенттің электрондық крипто-кілтті болған жағдайда біздің есептілікті электронды түрде толтырып, жіберу мүмкіндігіміз бар. Осы қызмет аясында төмендегілерді жүзеге асырамыз:

- клиенттің сенімхаты бойынша крипто-кілтті алу
- салық есептілігін электронды түрде толтыру және жіберу, есептердің қабылданғандығы туралы хабарлама алу
- салық есептілігін «Кепілді түрде жеткізу жүйесі» бағдарламалық қамсыздандыруын орнату және сүйемелдеу, сонымен қатар, клиенттің қызметкерлерін оқыту
- салық есептілігін толтыру бойынша консультация беру.

Біз салық салу сұрақтарын біздің клиенттерімізге пайда алып келетіндей етіп шешуге көмек береміз. Біз әзірлеген рекомендациялар адамгершілік нормалары мен әрекеттегі заңнамаға қайшы келмейді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 Худяков А.И. Налоговая система Казахстана. Подходный налог. Алматы: Баспа, 1997.311с.
- 2 Худяков А.И. Налоговые правонарушения. Алматы: Баспа, 1997. 420с.
- 3 Худяков А.И. Налоговое право Республики Казахстан. Алматы: Жеті Жарғы, 1998. 450с.
- 4 Найманбаева С.А. ҚР Салық құқығы. Алматы: Жеті Жарғы, 2008. 510с.
- 5 Худяков А.И. Финансовое право Республики Казахстан. Общая часть. - Алматы: Жеті Жарғы, 2001.360с.

Битенов А.Ж.

магистрант 1 курса кафедры УПД ЮФ, Казахский гуманитарно-юридический инновационный университет

КРИМИНАЛИСТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ОРГАНИЗОВАННЫХ ПРЕСТУПНЫХ ГРУПП, ЗАНИМАЮЩИХСЯ ОРГАНИЗАЦИЕЙ И СОДЕРЖАНИЕМ ПРИТОНОВ ДЛЯ ЗАНЯТИЯ ПРОСТИТУЦИЕЙ И СВОДНИЧЕСТВА

Мақалада жезөкшелік пен жеңгетайлықты ұйымдастыру және қызмет көрсетумен айналысатын ұйымдасқан қылмыстық топтардың қылмыстық ерекшеліктерін сипаттау әрекеті қарастырылады. Қылмыстық құқық бұзушылықтың осы түрін соттық сипаттау қылмыстық істерді тергеу барысында жезөкшелікпен айналысатын және сатып алуды қолдайтын дәлелдемелер түрінде маңызды.

Түйін сөздер: *сот-сараптамалық сипаттамалары; жезөкшелік пен сатып алудың қылмыстық ұйымы; алдын ала тергеу, тергеу және құпия тергеу іс-әрекеттері, сот-тактикалық әдістер, сот-тактикалық операциялар.*

В статье предпринимается попытка охарактеризовать особенности криминалистической характеристики организованных преступных групп, занимающихся организацией и содержанием притонов для занятия проституцией и сводничеством. Криминалистическая характеристика данного вида уголовного правонарушения имеет значение для хода досудебного расследования в виде закрепления доказательств организации проституции и сводничества.

Ключевые слова: *криминалистическая характеристика; преступная организация проституции и сводничества; досудебное расследование, следственные и негласные следственные действия, криминалистические тактические приемы, криминалистическая тактическая операция.*

The article attempts to characterize the features of criminalistic characteristics of organized criminal groups involved in the organization and maintenance of brothels for prostitution and pimping. The criminalistic characteristic of this type of criminal offense is important for the course of the pre-trial investigation in the form of consolidation of proofs of the organization of prostitution and procuring.

Keywords: *criminalistic characteristic; criminal organization of prostitution and pandering; pre-trial investigation, investigative and secret investigative actions, criminalistic tactics, criminalistic tactical operation.*

Криминалистическая характеристика организованных групп или сообществ, занимающихся организацией и содержанием притонов для занятия проституцией и сводничества своей целью преследует осуществить указанную незаконную деятельность и извлечь высокий криминальный доход.

По мнению Е.К. Утебаева данная криминальная деятельность относится к сфере экономической деятельности, которая связана с таким видом сервиса как оказание интимных или сексуальных услуг, с извлечением крупного и особо крупного криминального дохода.

Анализируя юридическую литературу уголовно-правового и криминологического аспекта, которая содержит позитивные посылки для криминалистической профилактики, мы попробуем разработать научные рекомендации по досудебному раскрытию и расследованию рассматриваемых преступлений. Можно выявить и классифицировать основные черты организованной преступной группы или сообщества держателей притонов и сводников, которые изучены через их организационную и структурную систему построения, степень организованности, численность и тому подобное. Анализ уголовных дел об организации и содержании притонов для занятия проституцией и сводничества показывает, что большинство преступлений совершается группой лиц, специально организованной для этих целей, которые сформировались двумя способами: договорным; формально - производственным.

Договорной способ характеризуется тем, что будущие лидеры или организаторы имеют время для планирования своей будущей преступной деятельности, для осуществления подбора соучастников.

Формально-производственный способ реализуется тогда, когда отдельные структурные звенья организованной преступной группы формируется на базе администраций или обслуживающего персонала гостиниц, ночных клубов, ресторанов, саун, массажных кабинетов, салонов красоты и тому подобного.

Практически в каждой группе мы выделяем двухуровневую структуру. На нижнем уровне находятся исполнители – проститутки, телохранители, водители, охранники, диспетчеры и т.п. На верхнем – руководящие лица, например, лидер и его ближайшее окружение. Имея такую структуру,

организованная группа или сообщество может использовать сложные способы совершения своднических действий, связанных с планированием, обеспечением конспирации, применением различных технических средств и приспособлений и так далее. Кроме этого, двухуровневая система позволяет руководящим лицам производить контроль за деятельностью исполнителей, а в случае разоблачения группы или сообщества осуществить комплекс действий, направленных на обеспечение безопасности и регенерацию, т.е. восстановление разоблаченных звеньев преступной группы или сообщества, оказание помощи семьям осужденных и так далее. В криминалистическом аспекте это называется противодействием ходу предварительного расследования, судебному производству по уголовному делу и активное воспрепятствование исполнению приговора суда.

Помимо обязательных структурных звеньев в организованных преступных группах или сообществах могут образовываться дополнительные временные звенья, непосредственной задачей которых является достижение группой или сообществом временных криминальных целей, например, установление коррумпированных связей с сотрудниками правоохранительных органов в целях обеспечения прикрытия своей преступной деятельности, а также для устранения конкурентов. Говоря о структуре преступных групп или сообществе сводников и содержателей притонов для занятия проституцией, по нашему мнению, необходимо отметить и такое направление преступной деятельности последних.

Так, главным или базовым направлением преступной деятельности подобных групп или сообщества остается сводничество. Наряду с главным, мы можем выделить и вспомогательные направления их деятельности, включающие в себя другие уголовно наказуемые деяния, которые связаны с подготовкой к осуществлению базового преступления – вовлечение в занятие проституцией как совершеннолетних, так и несовершеннолетних, соучастие в половом сношении с малолетней, дачу взятки, и другие сопутствующие и смежные общественно опасные деяния, посягающие не только на государственный авторитет государственной службы, но и на порядок государственного управления и осуществления правосудия в нашей стране.

В некоторых случаях члены организованных преступных групп или сообществ совершают и другие преступления, являющиеся следствием возникновения новых преступных интересов группы или сообщества. Например, незаконный оборот наркотиков или так называемый наркобизнес, преступления против собственности, незаконное распространение порнографических материалов и предметов.

Кроме этого, отдельными членами группы могут совершаться нетипичные преступления, например, эксцесс исполнителя, выходящие за рамки базового, вспомогательных и дополнительных преступлений. Нетипичные преступления совершаются без ведома лидера и участников группы. Это могут быть хулиганские действия, изнасилования, умышленное причинение вреда здоровью различной степени тяжести и другие.

В каждом организованном преступном формировании существует строгая иерархия и распределяются ролевые функции. Всей деятельностью преступной группы или сообщества руководит её лидер, который кроме осуществления общих вопросов организации и расширения преступной деятельности решает вопросы контроля и обеспечения безопасности самой группы. Эти шаги могут быть направлены на:

- “легендирование” действий исполнителей;
- обеспечение неосведомленности исполнителей о кадровом составе группы или сообщества;
- сокрытие места хранения “общака”;
- сокрытие места нахождения головного офиса;
- закрытость лидеров от низовых звеньев;
- определение особенностей поведения задержанных на предварительном следствии и на суде;
- осуществление приемов воздействия на возможных свидетелей;
- осуществление давления на следствие и тому подобное.

По территориальной распространенности такие группы или сообщества можно разделить на: региональные, то есть не выходящие за рамки одного населенного пункта или района; межрегиональные организованные преступные группы или сообщества, которые оказывают “сексуальные услуги” в различных городах и областных центрах; международные преступные группы или сообщества, которые наладили организованную проституцию в Казахстане и она приобрела транснациональный характер, действуя под прикрытием туристических фирм и

иностранных брачных контор. Последние вывозят на экспорт “живой товар” в страны нового и дальнего зарубежья.

Список литературных источников:

1. Утебаев Е.К. Методика расследования преступлений в сфере экономической деятельности, связанных с незаконным предпринимательством, лжепредпринимательством и ложным банкротством: Дисс. канд. юрид. наук.: 12.00.09 / Утебаев Ержан Кенесович; КазГЮУ – Астана, 2005. – 178 с.
2. Уголовный кодекс Республики Казахстан: Практическое пособие. – Алматы: «Издательство «Норма-К», 2018. – 240 с.
3. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан: Практическое пособие. – Алматы:

УДК 343.9:343.102 (574)

Болатжанов Д.К.

магистрант I курса кафедры УПД ЮФ, Казахский гуманитарно-юридический инновационный университет

КРИМИНАЛИСТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА УГОЛОВНЫХ ПРАВОНАРУШЕНИЙ, СВЯЗАННЫХ С НЕЗАКОННЫМ ОБОРОТОМ НАРКОТИКОВ

Мақалада есірткінің заңсыз айналымына қатысты қылмыстық құқық бұзушылықтардың криминалистикалық сипаттамаларының сипаттамалары сипатталады. Есірткі тасымалымен байланысты қылмыстық құқық бұзушылықтар туралы сот мәліметтері тергеуге дейінгі тергеу барысында қылмыстық іс материалдарындағы дәлелдемелер ретінде оларды біріктіруге мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: *сот-сараптамалық сипаттамалары; есірткінің заңсыз айналымы; алдын ала тергеу, тергеу және құпия тергеу іс-әрекеттері, сот-тактикалық әдістер, сот-тактикалық операциялар.*

В статье предпринимается попытка охарактеризовать особенности криминалистической характеристики уголовных правонарушений, связанных с незаконным оборотом наркотиков. Криминалистическая значимая информация уголовных правонарушений, связанных с незаконным оборотом наркотиков, позволит их закрепить в качестве доказательств в материалах уголовного дела в ходе досудебного расследования.

Ключевые слова: *криминалистическая характеристика; незаконный оборот наркотиков; досудебное расследование, следственные и негласные следственные действия, криминалистические тактические приемы, криминалистическая тактическая операция.*

The article attempts to characterize the features of the criminalistic characteristics of criminal offenses related to drug trafficking. Forensic relevant information of criminal offenses related to drug trafficking, will allow to consolidate as evidence in the criminal case during the pre-trial investigation.

Keywords: *criminalistic characteristics; drug trafficking; pre-trial investigation, investigative and secret investigative actions, criminalistic tactics, criminalistic tactical operation.*

В делах о незаконном обороте наркотических средств, криминалистическая характеристика состоит из таких элементов: 1) предмет преступного посягательства (наркотики); 2) способ подготовки совершения и сокрытия изготовления, хранения, сбыта наркотических средств; 3) особенности материальных и идеальных следов и мест их вероятного нахождения; 4) обстановка при приготовлении, совершении и после совершения уголовного правонарушения; 5) особенности субъекта уголовного правонарушения, связанного с незаконным оборотом наркотиков; 6) мотивы и цели изготовления, хранения и сбыта наркотиков; 7) обстоятельства, способствующие совершению уголовного правонарушения.

Сведения о предмете преступного посягательства являются одним из элементов криминалистической характеристики вида преступлений. Криминалистическая значимость этого элемента заключается в том, что воздействие преступника на предмет связано с возникновением различных изменений предмета. Эти изменения локализуются: 1) на месте преступного события; 2) на самом объекте, его частях; 3) в местах последующего его нахождения, укрытия, реализации; 4) на преступнике (его теле, одежде и др.); 5) на орудиях преступления, технических средствах, использованных преступником. Предметом преступного посягательства в рассматриваемых нами преступлениях являются наркотические средства.

Единой классификации синтетических наркотиков нет. Наркотики можно классифицировать на основе их химической структуры, клинко-терапевтической пригодности, потенциальной угрозы для здоровья, оказания воздействия на психологические процессы. Несмотря на существенные различия

между отдельно взятыми наркотиками, их классификации могут в значительной мере пересекаться. Например, некоторые наркотики весьма похожи по своей химической структуре, но существенно различаются по фармакологическому действию, и наоборот. Различают, например, наркотические средства, получаемые из: 1. Конопли: марихуана, гашиш, гашишное масло; 2. Мака: маковая солома, опий, экстракт маковой соломы (экстракционный опий), омнопон, кодеин, тебаин, этилморфин, морфилонг, ацелированный опий, героин.

Кроме того, наркотические средства возможно разделить по способу изготовления – растительного происхождения, полусинтетического происхождения, синтетического происхождения (т.е. в природе в чистом своем виде не встречающиеся). Причем, зачастую грань между подобными веществами по данному признаку весьма зыбкая – так, например ацелированный опий, считающийся наркотиком полусинтетического происхождения, содержит в своем составе героин, который является уже синтетическим наркотическим средством. Следует отметить, что как показывает анализ практики, наркотики растительного происхождения в настоящее время все более активно замещаются синтетическими наркотическими средствами, несущими с собой более серьезную опасность для общества. Знания об особенностях и признаках наркотических средств необходимы для эффективного досудебного раскрытия и расследования преступлений данной категории.

Носителями информации о действиях преступника в ходе изготовления синтетических наркотиков являются те материальные следы, которые явились следствием химических процессов при его изготовлении. Представить себе процесс изготовления наркотических средств по материальным следам можно тогда и только тогда, когда отражение (материальные следы) обладает определенным содержанием и их связь с преступным проявлением можно обнаружить по содержанию этих изменений. В связи с этим обнаружить материальные следы в ходе изготовления наркотических средств в окружающей обстановке можно в виде материального предмета или следа на нем.

Как показывает анализ практики, при досудебном расследовании незаконного оборота наркотиков внимание обращается в большинстве случаев на следы, которые можно назвать традиционными в криминалистике (например, следы пальцев рук). Между тем преступник может оставить такие следы, которые характерны для данного вида преступлений. Среди них необходимо отметить следующие: 1) запросы на отечественную и зарубежную литературу в библиотеках, которую использовал преступник при подготовке к совершению преступления; 2) заказы на изготовление ксерокопий в местах ознакомления с литературой, в которой излагается методика синтеза; 3) записи с описанием методики синтеза наркотика, химическими формулами стадий процесса изготовления, с указаниями количеств «выхода» наркотика и точного веса химических реактивов, с наименованием средств совершения преступления, с указаниями количества сбытых потребителям наркотических средств и иные записи, по которым можно судить о фактах изготовления и сбыта наркотиков (в записных книжках, на различных листах, в тетрадях и т. п.); 4) своеобразный запах от химических реакций, едкие испарения, которые, попадая в вентиляционную шахту или через входные двери квартир, отравляют соседей; 5) материальные следы химических веществ, полупродуктов наркотика (то есть веществ, получаемых на завершающих стадиях синтеза наркотиков), готового наркотического средства на одежде, в карманах и на теле преступника (на ладонях, под ногтями и т. д.); 6) неприятный запах от одежды изготовителя и его тела, который образовался в результате протекания химических процессов при синтезе наркотика; 7) следы перепайки ампул (на горлышках таких ампул они очень отчетливо видны), а также следы на изготовленных для упаковки полиэтиленовых пакетах (нестандартная ширина запайки, степень расплавленности пленки); 8) следы пальцев рук на орудиях совершения преступлений (например, колбе, обратном холодильнике, шлангах, весах и т. д.), на средствах для потребления наркотика (иглах для шприцев, шприцах), на приспособленных для хранения и сбыта упаковках (стеклянных, бумажных, целлофановых), различные микрообъекты на них; 9) основные и побочные продукты стадии синтеза и очистки наркотика (например, наслоения вещества на химических стаканах, стеклянных шприцах, делительной воронке, колбе и т. п.); 10) жидкости в химической посуде (колбах, пробирках и т. п.), которые являются полуфабрикатами наркотиков; 11) следы недостачи химических средств при инвентаризации на складе химических производств, аптечных складах, аптеках, химических лабораториях научно-исследовательских и других учреждений, химических

факультетах учебных заведений; 12) деньги и иные ценности, которые были получены за изготовление, хранение и сбыт синтетических наркотиков.

Эти следы являются одновременно криминалистическими признаками способов совершения рассматриваемого вида преступлений. Вышеуказанные следы могут быть обнаружены в жилых и подсобных помещениях подозреваемых, по месту их работы и учебы, например в лабораториях химических факультетов учебных заведений, в местах проведения свободного времени, гаражах, транспорте. Следы могут быть обнаружены на одежде, в которой изготавливают и сбывают наркотические средства. Анализ уголовных дел о незаконном изготовлении синтетических наркотических средств показывает, что материальные следы можно условно разделить на две группы: 1) следы, которые могут возникать при изготовлении любого вида наркотика; 2) следы, образующиеся при изготовлении конкретного вида наркотических средств и определяющиеся методикой синтеза.

Способы хранения наркотических средств зависят от состояния, в котором они находятся: в растительном, в жидком (в виде раствора), в порошкообразном состоянии, в виде таблеток. В растительном виде вещества хранятся в виде бумажных, матерчатых упаковок, пакетах из полимерной пленки, банках (стеклянных, металлических, пластиковых), коробках.

Наиболее распространенным способом сбыта синтетических наркотических средств является продажа. Предварительно преступниками налаживаются каналы сбыта и определяются источники поступления наркотиков. Лица, сбывающие наркотики, используют разнообразные механизмы сбыта. Например, по одному из способов покупатель наркотика и сбытчик договариваются о месте встречи по телефону. Во время встречи покупатель отдает деньги, а продавец звонит в квартиру своего соучастника и сообщает ему, сколько нужно взять с собой ампул (пакетиков и др.) с наркотиком. Далее либо сам соучастник, либо другой человек (например, якобы «его родственник») будто «по его просьбе» доставляет «товар» сбытчику или непосредственно покупателю (в этом случае соучастнику предоставляются некоторые сведения о внешних признаках заказчика, например, его одежде). При сбыте наркотиков могут быть применены меры конспирации. Наркотики реализуют, например, в картонных коробках из-под сигарет, продуктов, лекарств. Может быть использована особая терминология (например, «товар» — наркотик, «стекло», «штука» — ампула). Наркотики расфасовываются иногда в газетные свертки (например, по 10 ампул в каждом). - Сбытчики могут передавать «клиентов» из рук в руки (то есть друг другу), получая за это деньги от «передатчика». Угощение — один из способов сбыта наркотиков. «Угощая наркотиком», преступник преследует цель «завербовать» лицо в качестве будущего покупателя. Этот способ сбыта применяется как с ведома потребителя, так и без такового. Другими способами сбыта наркотических средств являются передача за оказание услуг, передача взаймы, под залог, уплата долга, дарение, обмен.

Наиболее частыми способами сокрытия незаконного оборота наркотических средств являются такие: • создание организатором нескольких подпольных лабораторий по производству наркотиков, причем изготовители наркотиков в одной могут быть не осведомлены о деятельности других лабораторий; • упаковка изготовленного наркотика в ампулы из-под лекарств, витаминов, горлышки которых запаиваются. Ампулы хранятся и реализуются под видом медицинских препаратов; • хранение наркотика (его полупродукта) в емкостях, которые снабжаются этикетками иных веществ, растворов; • маскировка мест изготовления под склад какой-либо организации и деятельности по изготовлению наркотиков под деятельность научно-исследовательских институтов, под научные или учебные исследования; • поддержка в преступной группе односторонней связи (например, только сбытчик поддерживает телефонную связь с изготовителем, а последний не имеет возможности самостоятельно связаться с первым); • изготовление наркотиков в то время, когда отсутствует контроль за деятельностью преступников (если местом изготовления является лаборатория, склад, подсобное помещение какой-либо организации); • лишение возможности для собственников жилья появляться в арендуемом преступниками жилье, если последнее является местом изготовления наркотиков (врезка новых замков во входные двери квартир, завладение полным комплектом ключей от жилья под любым предлогом) и т.д.

Список литературных источников

1. Уголовный кодекс Республики Казахстан: Практическое пособие. — Алматы: «Издательство «Норма-К», 2018. — 240 с.

ОӘЖ 340

Елеусіз Шахназар Рустемұлы

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе Өңірлік, Мемлекеттік Университеті «Құқықтану»
мамандығы 2 курс Ақтөбе қаласы

Ғылыми жетекші доцент т.ғ.к. Исibaева Елизавета Иманғалиқызы

МҰСЫЛМАН ҚҰҚЫҒЫНДАҒЫ АЗАМАТТЫҚ ҚҰҚЫҚТЫҢ МӘНІ

Мақалада мұсылман құқығындағы азаматтық құқықтың мәні туралы баяндалған. Шариат заңы негізінде азаматтық қарым-қатынасты және содан туындайтын мәселелерді реттейтін қағида-ережелер жиынтығы болып табылатын мұсылмандық азаматтық құқық, негізінен отбасы мен неке, сату мен сатып алу, қарыз беру мен қарыз алу, сақтауға беру, жалдану, кепілдік, серіктестік, тапсырыс, жерді жалға беру, өсиет айту, татуластыру, банкроттық ең маңызды міндеттемелер бөлімдері қарастырылған.

Түйін сөздер: мұсылмандық азаматтық құқығы, шариат, шарт, міндеттеме, ереже.

В статье речь идет о сущности гражданского права в системе мусульманского права. Мусульманское гражданское право представляет собой совокупность норм и правил, регулирующих на основе законов шариата гражданские отношения и возникающие в процессе их взаимодействия проблемы. Рассматриваются проблемы семьи и брака, купли и продажи, займа и денежного долга, хранения, найма, гарантии, компаньонства, аренда земли, завещание, банкротство, примирение и другие наиболее важные обязанности.

Ключевые слова: мусульманское гражданское право, шариат, условие, правила, обязательства.

In the article the question is about essence of civil law in the system of moslem right. A moslem civil law is totality of norms and rules, regulative civil relations and arising up in the process of their cooperation problems on the basis of shariat. The problems of family and marriage, purchase and sale, loan and money debt, storage, hiring, guarantee, компаньонства, lease of earth, testament, bankruptcy, reconci.

Keywords: moslem civil law, shariat, condition, rules, obligations. liation and other most essential duties are examined.

Мұсылмандық азаматтық құқық – шариат заңы негізінде азаматтық қарым-қатынасты және содан туындайтын мәселелерді реттейтін қағида-ережелер жиынтығы [1,65-6]. Ондай қағида-ережелер фикһ ілімінің ең үлкен тармағын құрайды. Азаматтық құқық негізінен Ақудат, Айқаат, Ахкәм бөлімдерінде қарастырылған. Ондағы отбасы мен неке, сату мен сатып алу, қарыз беру мен қарыз алу, сақтауға беру, жалдану, кепілдік, үжіре, серіктестік, тапсырыс, жерді жалға беру, уақып, өсиет айту, татуластыру, банкроттық ең маңызды міндеттемелер қатарына жатады. Шарт талабы мүлтіксіз орындалуға тиісті міндеттемелер Ләзім тобына, ал бір тарап ұсынысымен шарт талаптарының жойылуы ықтимал міндеттемелер Жаиз тобына жатады. Ақудат өзара келісу арқылы жасалатын шарттарды қарастырады. Шарт жасасу үшін тараптардың ақыл-есінің бүтін болуы, өз ісіне жауап беру қабілетінің болуы, куәлердің қатыстырылуы талап етіледі. Екі жақтың келісімін талап етпейтін шарттар Айқаатта қарастырылған. Ондай шартты жасауға да, жоюға да екі жақтың келісімі талап етілмейді. Бірақ басқа ақудаттық талаптар сақталады. Айқааттың аясына ажырасу, ант ішу, нәзір (Алла жолына жақсы іс істеу), кафарат секілді бір жақты қабылданатын міндеттемелер кіреді. Мұсылмандық азаматтық құқықта барлық азаматтық құқықтық қатынастар қамтылған және бүкіл қағида-ережелер тек адамгершілік пен әділетке негізделген [2,105-6]. Сауда-саттық міндеттемелеріне келетін болсақ, өз меншігі болып табылатын затты өзара келісілген ақысын алып, басқа біреуге өткізу міндеттемесін сауда-саттық міндеттемесі дейді. Сауда-саттықта сақталуға тиісті ережелер: екі жақтың өзара келісуі; келісушілердің кәмелетке толған болуы; ақыл-есі бүтін болуы; өзін-өзі игеру құқығына ие болуы; сатылатын зат өз меншігі болуы; сатылатын затты тапсыру және қабылдап алу; сатылатын заттың заңды болуы; заттың санын, сапасын, салмағын, мөлшерін дәл белгілеп анықтау; бағасын дәл анықтау; сатылатын заттың тек пайдалы болуы. Шариғат бойынша екі жақтың өзара келісуін бір жағы «саттым», екінші жағы «сатып алдым» деген сөздер білдіреді. Шариғат бойынша 10 жасқа толмаған балалармен сауда-саттық келісімін жасау заңсыз деп табылады. Сауда-саттық келісімін тек кәмелетке толғандар ғана жасайды. Ақыл-есі кемістермен (мысалы, жынды, есалаң, мас т.б.) жасалған сауда-саттық келісімі заңсыз деп саналады. Аманат келісімі ауызекі жасалады. Аманат жайлы дау туса, екі жағы да куәлер келтіреді. Куәлері болмаса, ант ішіледі. Үжіреге (жалға) беру міндеттемесі: Үжіреге беру деп негізінен: біреуге белгілі бір мерзімге пайдаланып, онан пайда табу үшін әрі сол пайдаланғанына ақы төлейтіні үшін берілетін заты, не болмаса, жеке қызметі, не

күшінен тұратын міндеттемені айтады[3,195-6]. Үжіреде екі түрлі: мүліктік және жеке басының жандануы. Үжіре жайлы ережелер: екі жақтың өзара келісімі; өзара келісушілер барлық құқыққа (кәмелетке толған, ақыл-есі бүтін т.б.) ие болуы тиіс. Кей жағдайда кәмелетке толмағандар камқоршысының рұқсатымен жалдануға тыйым салынбайды. Үжіреге беру мерзімі мен оған төленетін ақы анық көрсетілуі тиіс. Мүлікті үжіреге беру мерзімі міндетті түрде айқын көрсетіледі. Жеке басын жалдауда адам өз күшін ұзақ мерзімге сатып, құл іспетті болмауы үшін 3 жылдан аспауы көзделген. Бұрын 70 жылға дейінгі мерзімге жалдану болған. Жеке басының жалдану міндеттемесінде үжіре ақысы алдын ала не болмаса, бөліп-бөліп не ақшалай, не мүліктей төлеуге болады. Үжіре жайлы қағидалар: Екі жақтың өзара келісуі. Өзара келісушілер барлық құқыққа ие, кәмелетке келген, ақыл-есі бүтін болуы тиіс. Кей жағдайда кәмелетке келмегендермен камқоршысының рұқсатымен тыйым салынбайды. Үжіреге беру мерзімі мен онан алынатын ақы анық көрсетілуі тиіс. Мүлікті үжіреге беру мерзімі міндетті түрде көрсетілуі керек. Жеке үжіреде адам өз күшін ұзақ мерзімге сатып, құл іспетті болмауын көздеп, сунниттер үжіре мерзімін бұл жағдайда 3 жыл деп көрсетеді. Бұрын 70 жылға дейін болатын. Жеке үжіре ақысын алдын ала немесе бөліп-бөліп не ақшамен, не заттай төлей беруге болады. Үжіре шарттарында: мүлік қандай жағдайға пайдаланылып, онан қанша пайда алуға болатыны, жеке үжіреде жалданушының қандай жұмыс атқаратынын, нендей міндет орындайтынын көрсету керек. Бұл шарттар орындалмаса үжіреге алушы мүліктік зиянның бәріне жауапты болып, сол секілді жалданушы адамды шектен тыс пайдаланғаны үшін ақы төлеуі тиіс болады. Үжіреге берілетін мүлік үжіреге алушы пайда табу мүмкіндігіне ие болуы үшін иелігіне өтуі тиіс. Жоқ мүлік не қашқын күлмен жасалған үжіре шарттары заңсыз болып табылады. Занды түрде пайда алынатын үжіреге беруге рұқсат етіледі.

Қарыз міндеттемесінің қағидалары: Шарифат заңы бойынша қарыз міндеттемесі екі түрлі: 1) дайн; 2) сәлем уә салаф болады. Дайн қарызға ақша не мал-мүлік беріледі де, айтылған мерзімінде дәл сол түрде қайтарылады. Сәлем уә салаф — қарызға ақша не мал-мүлік беріледі де, айтылған мерзім ішінде үстемемен, артық етіп қайтарылады [4,34-6]. Міндеттері: екі жақтың өзара келісімі; қайтарылатын не төлейтін мерзімін көрсету; саны мен сапасын анықтау; қарыз алушының сол затты, ақшаны қабылдап алуы; көрсетілген мерзім ішінде қарыз беруші қайтарып алу құлдығына ие болмауы; құл мен күң қожасының рұқсатынсыз қарыз алу не беру келісімін жасай алмауы. Дайынға қатысты ережелер: аса қажет болмаса, қарыз алуға рұқсат етілмейді; қарыз үшін үстеме қосуға тыйым салынады; қарыз өтемі беретін кездегі бағамен өлшенеді. Сәлам уә салафқа қатысты ережелер: көрсетілген мерзім өткенше қарыз беруші алушыдан берген мал-мүлкін, ақшасын иесіздендіре алмайды. Қарыз куәлердің көзінше тапсырылуы тиіс; қарыз беру мен алу міндеттемелері куәлердің көзінше жазбаша да, куәлер алдында ауызша да жасалады; Қарыз беру мен алу міндеттемесі өз мерзімінде төленгенде жойылады. Уддия– (аманат) сақтауға беру: Заттың, не малдың уақытша бір себептерге байланысты 'біреуге сақтап тұру міндеттемесін уддия — аманат дейді. Аманаттың ережелері: өзара келісімі; сақтауға берілген затты пайдалануға болмайды; аманат зат иесіне сұраған кезде қайтарылады; карауға кеткен шығындарды аманат иесі төлейді; аманат затты сақтамаса құнын толық қайтарады; кәмелетке толмаған, ақыл-есі дұрыс еместермен аманат келісімі жасалмайды [5,22-6]. Аманат келісімі ауызекі жасалады. Аманат жайлы дау туса, екі жағы да куәлер келтіреді. Куәлері болмаса, ант ішіледі. Тапсырыс, яғни, екі жақтың өзара келісімі бойынша капитал иесі өзінің (ақшасын) біреуге сауда-саттық жасап, пайда түсіруге әрі оны өзара бөліп алуға міндеттелген міндеттеме. Тапсырысқа қатысты қағидалар: Тапсырысқа берілетін мал тек ақшадан тұруы тиіс. Алтын, күміс құймаларын беруге болмайды. Имам Ағзам қағида-сында алғашқыда тауар болса да бола береді делінген. Тапсырысты орындаушыға пайдадан берілетін ақы анықталуы тиіс (егер, түскен пайда ақысыз болса, онда арие, ал пайдасы берілсе "қарыз", ал түскен пайдаға қатысы жоқ ақы белгіленсе, онда "жалдау" міндеттемелеріне айналып кетеді). Пайданың бір бөлігі (мысалы, жартысы, үштен бірі, сегізден бірі) өзара келісе отырып анықталады. Егер де тапсырыс жөніндегі шарт қожасының еркімен пайдаланғанға дейін, немесе тіпті сауданы бастағанға дейін токтатылса немесе жасалған міндеттеме заңсыз деп танылса, онда мұндай кезде мал иесі кеткен барлық, шығынды өзі көтереді әрі тапсырысты орындаушыға еңбегі үшін жалдап алған іспетті ақы төлеуге міндетті. Қожасы ақшасының арқасында тапсырысты орындаушыға сауда-саттық жасау мерзімін, қандай затпен қай жерде сауда жасау қажеттігін анықтай алады. Осы шарттарды сақтай отырып тапсырысты орындаушы өз еркімен қалауынша әрекет етеді де, ақша иесі онан әрі іс-әрекетіне араласа алмайды. Міндеттеме мерзімі біткенше тапсырысты орындаушының күн көрісі (кедей болса) ақша

иесінен болады. Яғни, түскен пайдадан күн көреді. Ал, баққуатты болса, пайдадан өзінің күн көрісіне жартысын ақ алады. Тапсырысты орындаушы өз құқығын ақша иесінің келісімімен басқа біреуге бере алады. Мұндайда алушы адам бұрынғы тапсырыс міндеттемесінің шарттарын бұлжытпай орындауы тиіс. Мұсылман құқығының негізгі мазмұны-дін адамының іс-әрекеті мен ережелерді ұстанбаған кезде қолданылатын жазалар түрінде болады. Алғашқы кезден-ақ ислам, тек діни салттарды ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік институттарды, меншік түрлерін, құқық ерекшеліктерін, философия, саяси құрылыс, этика, мораль және әлеуметтік психология ерекшеліктерін де қарастырады, бірақ, бірінші орында рухани өмір болады [6,31-6].

Мұсылман құқығы (Шариғат)-Құран және Сунна негізінде құрастырылған, мемлекеттік, мұрагерлік, қылмыстық және неке-отбасы құқығынан тұратын діни жинақ. Сонымен, шариғат-исламның діни ұғымдарымен тығыз байланысты құқықтық ереже. Ислам құқықтық ережені Алланың заңдары мен тәртібінің бір бөлігі ретінде қарастырады. Осыған сәйкес, бұйрықтар мен тиымдарға да ерекше қасиет беріледі. Мұсылман құқығын қазіргі қоғаммен байланыстыру үшін: келісім, заң шығару, салт-дәстүрлер қолданылады. Мұсылман құқығы бар елде Конституция ең басты заң деп саналмайды, бұл рөлді Құран, Сунна, Иджма және Қияс атқарады. Бірқатар елдерде мұсылман құқығын бір қалыпқа келтіріп оған заңдық күш беру жұмыстары жүргізілуде. Иран, Пакистан, Ливия, Суданда оның қызмет ету құқығы қылмыстық, қаржы-экономикалық істерде және де мемлекеттік құқық институттарында таралған [7,124-6]. Мұндай тәжірибе, бұрынғы батыстық үлгідегі заңдарға өзгерістер енгізіп, көпшілік елдерде мұсылман құқығы қайта қалыптаса бастады. Зерттеліп отырған мәселе алғашқыда көрінгендей оңай болған жоқ. Ол бір мәселені шешу кезінде келесі күрделірек мәселелерді тудырып отырды. Мұсылман құқығы саласындағы азаматтық құқық мәселесі тек тарихи ғана емес, психологиялық, философиялық, әлеуметтік мәселе болып та табылады. Дегенмен зерттеу барысында кейбір маңызды және жеке қорытындылар шығарылды деген ойдамыз.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Дінтану негіздері: Жоғарғы оқу орындарына арналған оқулық. Яблокова. И.Н 5-е баспасы, 2006.-221 б.
2. История государства и права стран Азии и Африки... М.1981.-185б
3. Г.Г.Ахметова, Ғ.Б.Ахметов. Мұсылман құқығы: Оқу құралы. Алматы: Эверо-Эверо, 2006ж.-254 б
4. Зимапов С. Өсеров Н. Қазақ әдет-ғұрып заңдарына шариғаттың әсері: монография. Алматы: Жеті жарғы. 1998 198-б
5. Ислам. Энциклопедиялық анықтамалық. Алматы, 2010 -452б
6. Сюкияйнен Л.Р. Мусульманское право. М., 1986- 158 б.
7. Беляев Е.А. Арабы, ислам и арабский халифат в раннем средневековье. М., 1966 -185б

УДК 34

Иманбаев Арман Канатович

магистрант I курса, Казахский гуманитарно-юридический инновационный университет, г. Семей

ПРОТИВОДЕЙСТВИЕ НЕИСПОЛНЕНИЮ ОБЯЗАННОСТЕЙ ПО ВОСПИТАНИЮ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНЕГО, СОЕДИНЁННОГО С ЖЕСТОКИМ ОБРАЩЕНИЕМ

Бұл мақалада Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне кәмелетке толмағандарды қатал қарау мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы тұжырымдаманы қабылдау қажеттігі анықталды және дәлелденді. Бұл Қазақстан Республикасының заңнамасында бірқатар проблемалық кемшіліктерге байланысты қажет. Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 140-бабының анықтамалары Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексінің 127-бабында көзделген жағдайда анық көрінеді. Бұл шатаспа заңды түрде бекітілген ұғымдардың жоқтығынан туындайды: «қатыгездік», «елемеу», «кәмелетке толмаған баланы тәрбиелеу міндеттерін орындамау».

Түйін сөздер: заңды түрде бекітілген ұғымдар, қатыгездік, қараусыздық, кәмелетке толмаған баланы тәрбиелеу бойынша міндеттемелерді орындамау

В настоящей статье раскрыта и обоснована назревшая на сегодняшний день необходимость принятия концепции по внесению изменений и дополнений в некоторые законодательные акты РК по вопросу жестокого обращения с несовершеннолетними. Это необходимо ввиду ряда проблемных пробелов в законодательстве Республики Казахстан. Явно усматриваются признаки статьи 140 УК РК тогда, когда возбуждается дело по статье 127 КоАП. Данная путаница происходит по причине отсутствия законодательно закрепленных понятий: «жестокое обращение», «пренебрежение», «неисполнение обязанностей по воспитанию несовершеннолетнего».

Ключевые слова: законодательно закрепленные понятия, жестокое обращение, пренебрежение, неисполнение обязанностей по воспитанию несовершеннолетнего

In this article, the need to adopt a concept for introducing changes and additions to some legislative acts of the Republic of Kazakhstan on the issue of cruel treatment of minors has been revealed and justified. This is necessary due to a number of problematic gaps in the legislation of the Republic of Kazakhstan. The signs of Article 140 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan are clearly seen when a case is initiated under Article 127 of the Code of Administrative Offenses. This confusion occurs because of the absence of legally fixed concepts: "cruel treatment", "neglect," "failure to fulfill the obligations to educate a minor."

Keywords: *legally fixed concepts, cruel treatment, neglect, failure to fulfill obligations to educate a minor*

Жестокое обращение с несовершеннолетними - это глобальная проблема, которая своими корнями глубоко вросла и укреплялась на протяжении истории развития человечества, она пронизывает многие сферы жизнедеятельности общества. К сожалению, в мире по сей день наблюдается тенденция роста жестокого обращения с детьми, проявляющаяся в разных формах. Мировая статистика приводит неблагоприятные свидетельства. Жестокость в отношении детей со стороны родителей и других лиц особо опасно тем, что оказывает губительное воздействие на ещё несформированную личность ребенка. Воздействие на психику несовершеннолетнего, связанное с жестоким обращением может осуществляться не только путем угроз причинения физического вреда, но и угроз, оскорблений, клеветы, отвержения несовершеннолетнего, его изоляции, разращения, игнорирования и других форм, и способов. Подрыв доверительного отношения к взрослым, в результате, является отправным фактом, обуславливающим детскую безнадзорность и беспризорность и способствует вовлечению несовершеннолетних в дальнейшее совершение уголовных правонарушений, антисоциальных действий в виде употребления алкоголя и других одурманивающих веществ. Это подрывает в перспективе здоровье нации, в частности, негативно влияя на её развитие. Несформированная и ранимая психика ребенка чутко реагирует на окружающее: обстановку в семье, учреждении. Длительное физическое и психическое насилие влечёт потерю способности адаптации ребёнка в социуме, помимо потери доверия ребёнком к родным и близким. Для общества же в целом, это опасно и увеличением числа лиц, морально опустившихся, переживших в детстве подобные физические и психические страдания. Общество несёт в результате и тяжёлые последствия и в виде самоубийств.

Исследование научных публикаций показало, что проблема жестокого обращения с детьми в семье, являясь сравнительно "молодой" социальной проблемой, возникшей перед западным сообществом только в последние 4-5 десятилетий XX в., до сих пор имела минимальный процент исследований по выявлению действительных масштабов и особенностей жестокого обращения с детьми в семьях. В Республике Казахстан серьезным образом проводились научные изыскания в данной сфере: в монографии Аккулева А.Ш., посвященной исследованию ненадлежащего исполнения обязанностей в отношении несовершеннолетних. Предложения, высказанные автором, начали реализовываться в последние годы. В работе Возняк О.А. и Даутовой С. освещён вопрос пренебрежения родительскими обязанностями как формой жестокого обращения с несовершеннолетними.

В настоящее время приоритет защиты прав ребенка обоснован международными нормами и национальным законодательством, однако, до сих пор нет нормативного закрепления понятия «жестокость». В подтверждение актуальности темы свидетельствуют и высокая степень общественной опасности указанных деяний, их распространенность и повышенная латентность, которая определена как объективными, так и субъективными факторами.

Длительное время жестокость, как уголовно-правовая категория, изучалась как оценочное понятие, рассматриваемое применительно к тяжким и особо тяжким насильственным преступлениям. В настоящее время приоритет защиты прав ребенка обоснован международными нормами и национальным законодательством, однако, до сих пор нет нормативного закрепления понятия «жестокость». В подтверждение актуальности темы свидетельствуют и высокая степень общественной опасности указанных деяний, их распространенность и повышенная латентность, которая определена как объективными, так и субъективными факторами.

Обосновывая актуальность и оригинальность моего проекта по внесению и дополнению в законодательство Республики Казахстан в вопросе жестокого обращения с несовершеннолетними, отмечу, что она вызвана: во-первых, тревожными тенденциями распространения насилия над несовершеннолетними, совершенных родителями или лицами, на которых возложена обязанность по их воспитанию, во-вторых, трудностями в нейтрализации их вредного влияния на формирование личности несовершеннолетних, и в – третьих, необходимостью адекватного законодательного

реагирования, обусловленного комплексным теоретико-прикладным исследованием анализируемой проблемы.

Выявление пробелов, допущенных законодателем при формулировании уголовно-правовых норм, предусматривающих ответственность за жестокое обращение с детьми и обоснование критериев для определения признака особой жестокости в отношении несовершеннолетнего, стало целью исследования, которое видится в обосновании необходимости нормативного закрепления понятий «жестокость» и «пренебрежения по отношению к детям» непосредственно в уголовном законе, наряду с корректировкой статьи 140 УК РК, предусматривающей ответственность за ненадлежащее исполнение обязанностей по воспитанию несовершеннолетнего, сопряженное с жестоким обращением. Оригинальность проекта определена особым подходом к повышению эффективности уголовного закона (ст.140 УК РК) через изучение личности лица, совершающего насилие, выявление причинно-факторного комплекса, влияющего на возникновение ситуации насилия в отношении несовершеннолетнего.

Разработка рекомендаций организационного и нормотворческого характера по устранению типичных ошибок квалификации неисполнения обязанностей по воспитанию несовершеннолетнего, выработке единообразного подхода к пониманию жестокого обращения – это настоятельная потребность современного положения в этом вопросе. На основании эмпирических данных можно сказать, что права ребенка на защиту от злоупотреблений со стороны родителей или лиц, их заменяющих, провозглашенные Конституцией РК, в полной мере не реализуются. Отсутствие полной и объективной информации о социальной проблеме жестокого обращения с детьми в семьях затрудняет получение реальных данных, что требует дальнейших исследований в семьях и детских учреждениях. Только такая информация может стать основой для различных интервенций в проблему, т.е. различных коллективных действий, снижающих ее остроту и способствующих ее решению.

В соответствии с нормами Конвенции о правах ребенка Организации Объединенных Наций, ратифицированной Республикой Казахстан 8 июня 1994 года, государство должно обеспечить ребенку такую защиту и заботу, которые необходимы для его благополучия (пункт 2 статьи 3 Конвенции ООН от 20 ноября 1989 года о правах ребенка). Согласно статьям 10, 25 Закона Республики Казахстан «О правах ребенка», каждый ребенок имеет право на жизнь, личную свободу, неприкосновенность достоинства и частной жизни. Обязанность родителей и других законных представителей определена в Законе Республики Казахстан «О правах ребенка в Республике Казахстан»: статья 24 определяет, что каждый родитель или другой законный представитель ребенка обязан создавать все необходимые условия для развития ребенка, а также осуществлять достойное воспитание и уход. Государство обеспечивает личную неприкосновенность ребенка, осуществляет его защиту.

Не только Законы Республики Казахстан предусматривают данное положение, но и в Международно-правовых актах почти в каждой статье отражена данная информация. Так принцип 7 Декларации прав ребенка (1959) обосновывает, что обеспечение интересов ребенка должно быть руководящим принципом для тех, на ком лежит ответственность за его образование и обучение. Эта ответственность лежит, прежде всего, на его родителях. Конвенция ООН о правах ребенка (1989), статья 18, определяет необходимость обеспечения принципа одинаковой ответственности родителей за воспитание и развитие ребенка, и забота о ребенке является основной реализацией интересов несовершеннолетних. В свою очередь, государство должно содействовать уважению роли семьи, обеспечивать защиту нарушенных прав ребенка в соответствии с положением Всемирной декларации об обеспечении выживания, защиты и развития детей (1990). Даже специфические международные акты, которые защищают отдельные сферы человеческой жизнедеятельности, считают первостепенной задачей обеспечение защиты прав детей. Так, Международный пакт об экономических, социальных и культурных правах определяет обязанность родителей и законных представителей несовершеннолетнего предоставить возможность получения образования посредством добровольного выбора школы, и обеспечить нравственное и религиозное воспитание.

Отсутствие поддержки со стороны государства может явиться причиной увеличения количества совершения актов насилия в отношении детей. Отсутствие механизмов по борьбе с социальным неравенством, отсутствие надлежащего жилья или услуг для поддержки семей, высокие уровни безработицы и нищеты, легкий доступ к алкоголю и наркотикам, ненадлежащие стратегии и

программы по предотвращению жестокого обращения с детьми. Недостаточная борьба с нормами, поддерживающими насилие над другими, одобряющими применение телесных наказаний «во имя воспитания». Опять же хотелось бы обратить внимание на то, что согласно нашему менталитету – применение так называемого безобидного насилия, выражающегося в применении таких наказаний как удары, пощёчины, использование ремня, употребление оскорбительных выражений считается нормой. Государству и социуму действительно нужно начать бороться с такими явлениями, осуждать их. В противном случае такое «нормальное отношение» к этим поступкам может адаптироваться и вскоре мы будем считать, что нанесении неслабых ударов по лицу будет считаться нормой, так как оно будет направлено на перевоспитание ребенка и других способов это сделать, эффективно или даже по - другому просто не существует. В стране важно развитие не только экономическое, но и со стороны правильного взращивания будущего поколения.

У несовершеннолетних есть свои права, и мы должны их соблюдать и самое главное защищать их. Дети – корни и основа жизни человеческого рода, это будущие взрослые, которые будут развивать человечество, покорять высоты, но без поддержки взрослых им это не удастся, поэтому мы уверены, что защита прав несовершеннолетних обязана быть приоритетной задачей не только нашего государства, но и мирового сообщества в целом. Нельзя не отметить, что наше государство, хоть и является развивающимся, но оно во всех сферах достигло небывалых высот, и защиту прав несовершеннолетних ставит во главу угла.

Особенно важным в настоящий момент является выявление пробелов, допущенных законодателем при формулировании уголовно-правовых норм, предусматривающих ответственность за жестокое обращение с детьми и обоснование критериев для определения признака особой жестокости в отношении несовершеннолетнего. Законодатель Республики Казахстан определяет меры ответственности за посягательство на несовершеннолетних в административном и уголовном законе. Это отражено в статье 140 Уголовного кодекса Республики Казахстан и статьи 127 Кодекса об Административных правонарушениях. Однако, наличие заявленной статьи 140, является явно недостаточным ввиду достаточно высокого уровня преступности. Статистика определяет возрастание количества уголовных правонарушений, посягающих на права несовершеннолетних до 2016 года. В 2016 году количество правонарушений заметно сократилось, что может свидетельствовать об эффективности принимаемых государством мер по противодействию преступности в сфере несовершеннолетних или о возрастании уровня латентности.

Приведу фактические данные. В 2013 году было зарегистрировано 52 уголовных проступка против несовершеннолетних, в 2014 году – 57; в 2015 году – 259 дел, а в 2016 году – 106 дел. Несмотря на стабильное снижение количества преступлений в отношении детей за 2011-2016 годы, по данным КПССУ за 9 месяцев 2017 года зарегистрировано 1568 преступлений в отношении несовершеннолетних. Разница в цифрах говорит о неправильной квалификации из уголовного проступка в административное правонарушение.

Дальнейшие исследования в этом вопросе показывают обоснованную необходимость нормативного закрепления понятий «жестокость» и «пренебрежения по отношению к детям» непосредственно в уголовном законе, наряду с корректировкой статьи 140 УК РК, предусматривающей ответственность за ненадлежащее исполнение обязанностей по воспитанию несовершеннолетнего, сопряженное с жестоким обращением.

Необходим особый подход к повышению эффективности уголовного закона (ст.140 УК РК) через изучение личности лица, совершающего насилие, выявление причинно-факторного комплекса, влияющего на возникновение ситуации насилия в отношении несовершеннолетнего.

С этой целью мной разработаны рекомендации организационного и нормотворческого характера по устранению типичных ошибок квалификации неисполнения обязанностей по воспитанию несовершеннолетнего, выработке единообразного подхода к пониманию жестокого обращения.

Практическая значимость которого состоит в том, чтобы показать существование проблемы жестокого обращения в отношении несовершеннолетних и реальную угрозу благополучия данной ячейки общества. Отмечу, что несмотря на серьезность проблемы, исследований ст.140 УК, на монографическом уровне не проводилось, хотя нельзя не отметить, что вопросы неисполнения обязанностей по воспитанию несовершеннолетних достаточно хорошо исследованы в монографии Аккулева А.М. и в печати находится вторая версия монографии Аккулева А.Ш. в соавторстве с

Возняк О.А., в которой отражены все проблемные аспекты уголовно-правовой характеристики данного состава.

Одной из самых важных задач является выявление латентных случаев совершения насилия, вне зависимости от его вида, и является одной из приоритетных задач. Обнаружение факта нарушения, не зарегистрированного в специализированном государственном органе, по каким-либо зависящим от него или же наоборот, не зависящим обстоятельствам, представляется необходимым условием борьбы как с жестоким обращением с несовершеннолетними, так и с невыполнением родителями или другими законными представителями обязанностей по воспитанию детей.

Подводя итоги, я хотел бы внести дополнения в пробелы законодательства и дать точное определение таких понятий как «жестокое обращение», «пренебрежение» и «неисполнение обязанностей по воспитанию несовершеннолетнего». Таким образом, *жестокое обращение* – это действие или бездействие, посягающие на права ребенка, его личную неприкосновенность, наносящий ущерб физическому и психическому здоровью несовершеннолетнему. *Пренебрежение* – это безразличное отношение родителя или иных лиц, ответственных за воспитание несовершеннолетнего, к его первостепенным нуждам, равные к нравственному воспитанию, материальному благополучию и естественному развитию. *«Неисполнение обязанностей по воспитанию несовершеннолетнего»* – это систематическое неучастие родителей или лиц ответственных за воспитание несовершеннолетнего, в обеспечении его достойного нравственного развития и материальных благ, в том случае, когда реальная возможность в предоставлении всех условий существовала, но не была реализована в полной мере. Я предлагаю внести изменение в статью 140 Уголовного Кодекса Республики Казахстан, а именно исключить часть 1 и совместить ее с частью 1 статьи 127 Кодекса об Административных правонарушениях, при этом оставив санкцию части 1 статьи 140 УК РК. По моему мнению моя позиция вполне обоснована, так как ст.127 КоАП РК уже предусматривает ответственность за «невыполнение родителями или законными представителями обязанностей по воспитанию детей». Тогда как в статье 140 УК РК переименовать название статьи на «Неисполнение обязанности по воспитанию несовершеннолетнего сопряженное с жестоким обращением». В связи с вышеизложенным мной и предлагается Концепция по внесению изменений и дополнений в некоторые законодательные акты РК по вопросу жестокого обращения с несовершеннолетними.

Список использованной литературы

1. Аккулев А.Ш., Возняк О.А. Некоторые вопросы объекта неисполнения обязанностей по воспитанию несовершеннолетнего//Наука и жизнь Казахстана. - 2016. №5 ._с.30-33 с.33
2. Борчашвили И.Ш. Комментарий к Уголовному кодексу Республики Казахстан. Особенная часть (том 2). Алматы: Жеті Жарғы, 2015. – 1120с.
3. Гусейнов А. А. Понятие насилия и ненасилия // Вопросы философии. – 1994. – № 6. – С. 36. См. также: Он же. Этика ненасилия // Там же. – 1992. – № 3. – С. 79; Новая философская энциклопедия: в 4 т. – М., 2001. – Т. 3. – С. 14.
4. Киреев Г.Н. Сущность насилия. – М.: Прометей, 1990. – 110 с.
5. Сафонова Т.Я., Цымбал Е.И. Жестокое обращение с детьми и его последствия // Жестокое обращение с детьми: сущность, причины, социально-правовая защита. – М.: ТЦ «Сфера», 1993. – 268 с.

УДК 343.9:343.102 (574)

Кожабай Б.Ж.

магистрант 2 курса кафедры УПД ЮФ, Казахский гуманитарно-юридический инновационный университет, г. Семей

МЕХАНИЗМ ПРЕСТУПНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ, СВЯЗАННОЙ С ОРГАНИЗАЦИЕЙ ИЛИ СОДЕРЖАНИЕМ ПРИТОНОВ ДЛЯ ЗАНЯТИЯ ПРОСТИТУЦИЕЙ И СВОДНИЧЕСТВА

Мақалада жезөкшелік пен жеңгетайлықпен айналысуға арналған ұяларды ұйымдастыруға байланысты қылмыстық әрекеттің механизмінің ерекшеліктерін сипаттауға тырысады. Бұл қылмыстық әрекеттің механизмі алдын ала тергеу барысында жезөкшелік пен сатып алуды ұйымдастыруды қолдайтын дәлелдемелер түрінде маңызды.

Түйін сөздер: *сот-сараптамалық сипаттамалары; жезөкшелік пен сатып алудың қылмыстық ұйымы; алдын ала тергеу, тергеу және құпия тергеу іс-әрекеттері, сот-тактикалық әдістер, сот-тактикалық операциялар.*

В статье предпринимается попытка охарактеризовать особенности механизма преступной деятельности, связанной с организацией притонов для занятия проституцией и сводничеством. Данный механизм преступной

деятельности имеет значение для хода досудебного расследования в виде закрепления доказательств организации проституции и сводничества.

Ключевые слова: криминалистическая характеристика; преступная организация проституции и сводничества; досудебное расследование, следственные и негласные следственные действия, криминалистические тактические приемы, криминалистическая тактическая операция.

The article attempts to describe the features of the mechanism of criminal activity associated with the organization of brothels for prostitution and pimping. This mechanism of criminal activity is important for the pre-trial investigation in the form of consolidation of evidence of the organization of prostitution and procurement.

Keywords: criminalistic characteristic; criminal organization of prostitution and pandering; pre-trial investigation, investigative and secret investigative actions, criminalistic tactics, criminalistic tactical operation.

Средствами совершения данного вида преступления, при помощи которых субъект преступления непосредственно совершает преступление и оказывает воздействие на предмет преступного посягательства, выступают нанятые, завербованные проститутки; помещения и иные места, используемые для занятия незаконной проституции и сводничества; деньги и другие суррогаты или эквивалент, заменяющий деньги. Например, сотовый телефон, удостоверение личности и т.д. Все в целом это обеспечивает расчетные операции между субъектами преступления данного вида общественно опасного деяния. В том числе к средствам совершения данного преступления необходимо относить материальные ресурсы, с помощью которых субъект преступления получает криминальный доход и другие выгоды: обстановка помещения, где осуществляется криминальная проституция, реклама на любых носителях, транспортные средства и т.д.

Криминалистическое значение способа совершения преступления определяется его информативностью и детерминированностью, факторами, имеющими значение при расследовании уголовных дел данного вида преступления. Однако способ совершения преступлений, являющийся элементом криминалистической характеристики, обладает криминалистической значимостью не только в силу своей информативности, но и потому, что на начальном этапе расследования отдельного вида преступления, связанного с незаконной организацией проституции следствие обладает сведениями именно о способе совершения преступления. Изучение способа совершения преступлений, направленных на организацию или содержание притонов для занятия проституцией и сводничеством, свидетельствует о тщательной их подготовке. Причем рассматриваемые преступления, как правило, не только подготавливаются и совершаются по единому замыслу, но и сокрытие фактов преступной деятельности происходит в единой системе совершаемого способа преступления. Исследование способов совершения рассматриваемых преступлений показало, что в ходе поиска материальных следов рассматриваемых преступлений и вероятных мест их нахождения обнаруживаются и криминалистически значимые взаимосвязанные со способом совершения преступления другие признаки, которые не могут быть рассмотрены отдельно друг от друга. Способы совершения посреднической деятельности при занятии проституцией многообразны, но, как правило, включают подготовительный и основной этапы. Механизм посреднической деятельности в сексуальных услугах на подготовительном этапе, по нашему мнению, дифференцируются на главные и вспомогательные компоненты. Главный компонент способа совершения указанных преступлений включает в себя ряд действий.

Во-первых, лидер-сводник организует преступную группу или сообщество “единомышленников”, согласных на осуществление посреднических услуг в занятии проституцией.

Во-вторых, в преступную группу или сообщество в качестве “живого товара” вовлекаются или вербуются женщины, склонные к случайным половым связям или желающие заняться беспорядочным сексом, и так называемые лица “легкого поведения”.

В-третьих, приискиваются квартиры для притонов или офиса, в которых будут сосредоточены проститутки, охранники и диспетчер. Обязательным условием аренды квартиры является то, что в ней должны быть средства телефонной связи, с помощью которых будут приниматься заказы от клиентов.

В-четвертых, через “желтую прессу”, уличную рекламу, визитные карточки, а также через источники конфиденциального характера осуществляется выброс недвусмысленной информации об оказании интимных услуг состоятельным клиентам. В некоторых случаях такая информация может

быть дана и в солидных рекламных газетах и журналах, тогда реклама на осуществление таких действий защищается.

Осуществив главные подготовительные мероприятия, организованная группа сводников может осуществить и дополнительные действия, направленные на:

- а) установление коррумпированных связей с органами власти и управления, особенно с сотрудниками правоохранительных органов, например, с руководящим составом органа внутренних дел, оперативными и участковыми сотрудниками и другими заинтересованными лицами;
- б) отлаживание системы деловых, финансовых и иных отношений с работниками гостиниц, ресторанов, стриптиз-баров, саун, ночных клубов, дискотек и другими;
- в) установление взаимовыгодных связей с медицинским персоналом кожно-венерических диспансеров и бактериологических лабораторий.

В том числе нами было установлено в ходе диссертационного исследования, что сокрытие следов этих преступлений происходит с помощью различного рода легендирующих (маскирующих) действий, например, функционирование под видом элитных саун, “массажных кабинетов”, стриптизных баров и тому подобное.

Поэтому, по нашему мнению, криминалистическая классификация организации и содержания притонов для занятия проституцией и сводничества строится прежде всего по способу сокрытия (маскировки) преступления, а также по месту, времени, обстановке его совершения, то есть по всем элементам, образующим механизм преступления.

Таким образом, мы можем резюмировать, что это основание пригодны для разделения способов совершения преступления на следующие группы:

- открытые, то есть совершенные на глазах у окружающих или в общественных местах. Такие действия могут происходить в ресторанах, в гостиницах, на вокзалах, на улице и т.д.;
- закрытые, то есть совершенные тайно, при этом все участники преступления, например, клиент, сводник, проститутка – заинтересованы в совершении преступления и принимают все меры к сокрытию следов своей деятельности.

Это, как правило, организация и содержание притона для занятия проституцией: доставка проституток по вызову, оказание “сексуальных услуг” в массажных кабинетах и тому подобное. Изучение материалов уголовных дел по Республике Казахстан позволило сделать вывод о том, что преступные объединения второго типа получили наибольшее распространение в сравнении с остальными формами организованного посредничества в занятии проституцией.

Список литературных источников:

1. Уголовный кодекс Республики Казахстан: Практическое пособие. – Алматы: «Издательство «Норма-К», 2018. – 240 с.
2. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан: Практическое пособие. – Алматы: «Издательство «Норма-К», 2018. – 368 с.

УДК 343.9

Копешбаев Шыңғыс Серікболұлы

магистрант 1 курса специальности 6М030100 «Юриспруденция», Казахский гуманитарно-юридический инновационный университет, г. Семей

ОБЪЕКТ И ПРЕДМЕТ ПОЛУЧЕНИЯ ВЗЯТКИ, ДАЧИ ВЗЯТКИ И ПОСРЕДНИЧЕСТВА ВО ВЗЯТОЧНИЧЕСТВЕ В СФЕРЕ ОБРАЗОВАНИЯ

Бұл мақалада білім беру саласындағы пара алу, пара беру және пара алу мен беруді делдалдық объектісі мен заты талданған. Автор қылмыстық құқық бұзушылық объектісі жөнінде жалпы ұғымға негізделу керек деп есептейді.

***Түйін сөздер:** сыбайлас жемқорлық, пара, пара алу, пара беру, делдалдық.*

В настоящей статье проанализированы объект и предмет получения взятки, дачи взятки и посредничества во взяточничестве в сфере образования. Автор предлагает исходить из общего понятия объекта уголовного правонарушения.

***Ключевые слова:** коррупция, взятка, получение взятки, дача взятки, посредничество.*

In this article the object and subject of bribery, giving bribes and mediation in bribery in the sphere of education are analyzed. The author suggests proceeding from the general concept of the object of a criminal offense.

Key words: corruption, bribe, bribe taking, giving bribes, mediation.

Правильное определение объекта уголовного правонарушения имеет важное теоретическое и практическое значение. Выяснение объекта позволяет определить сущность уголовного правонарушения, найти границы действия уголовно-правовых норм, способствует правильной квалификации деяний, их отграничению от смежных составов. Объект уголовного правонарушения положен в основу построения системы особенной части Уголовного кодекса РК.

В науке уголовного права проблема объекта уголовного правонарушения постоянно находится в центре внимания. По многим вопросам, касающимся объекта, существуют разные точки зрения. Советская теория уголовного права постоянно придерживалась того положения, что объектом преступления всегда являются определенные общественные отношения.

В настоящее время утверждение общественных отношений объектом преступных посягательств является общепризнанным и достаточно глубоко исследованным вопросом в уголовном праве. Многие ученые подчеркивают принципиальную значимость такого рода представлений об объекте преступления, их важность для правильного уяснения социальной сущности и общественной опасности любого преступного посягательства [1,с.318].

В теории уголовного права при определении объекта преступления учеными используется категория «интереса». Например, Б.С. Никифоров, определяя объект преступления как общественный интерес, против которого направлено преступление, считал, что интерес входит в структуру общественного отношения [2,с.121].

Среди казахстанских ученых проблемой объекта преступления последовательно занимается Е.И. Каиржанов, в работах которого в качестве объекта преступления также рассматривается категория «интереса» [3,с.11].

В теории уголовного права широкое распространение получила трехступенчатая классификация объектов преступления (общий, родовой, непосредственный). Эта классификация впервые была предложена в 1938 г. В. Д. Меньшагиным [4,с.27] и используется по настоящее время, о чем свидетельствует структура Уголовного кодекса Республики Казахстан.

Получение взятки, как и любое другое преступление, посягает на охраняемые уголовным законом общественные отношения, которые являются общим объектом посягательства для всех преступлений.

Родовой объект преступления представляет собой совокупность общественных отношений, регулирующих определенную сферу жизни общества и объединенных по этому признаку в главы Особенной части уголовного кодекса РК.

Следовательно родовым объектом получения взятки следует считать совокупность общественных отношений, обеспечивающих нормальное функционирование государственной службы.

Непосредственным объектом указанных преступлений являются интересы государственной службы и государственного управления.

Необходимо отметить, что объект и предмет получения взятки, дачи взятки и посредничества во взятничестве полностью совпадают.

В теории уголовного права среди ученых нет единства взглядов и при определении непосредственного объекта получения взятки. Так, по мнению одних родовой и непосредственный объекты совпадают [5,с.84]. Однако большинство ученых различают основной и непосредственный объекты этого преступления, что представляется верным. Непосредственный объект всегда находится в плоскости тех же общественных отношений, что и родовой, но составляют лишь их часть. При определении содержания непосредственного объекта, нельзя отвлекаться от того, что отдельное преступление посягает на определенные конкретные общественные отношения, установление которых необходимо в каждом конкретном случае.

Непосредственным объектом получения взятки следует считать общественные отношения, которые составляют содержание нормальной деятельности государственного аппарата и аппарата местного самоуправления в отдельных его структурных подразделениях, а также аппарата управления в Вооруженных Силах РК, войсках и воинских формированиях Республики Казахстан.

Прежде чем определить содержание признака «взятка» следует отметить, что юридическая природа взятки разными учеными, занимающимися проблемами уголовной ответственности за

взяточничество, понимается неоднозначно. Некоторые считают взятку предметом преступления. Другие - средством совершения преступления. Большинство же ученых говорит о «предмете взятки», понимая под ним предмет преступления. Существует и двойственное понимание природы взятки: для взяткодателя материальные ценности являются средством достижения целей, а для взяткополучателя — предметом взятки.

Разногласия в отношении юридической природы взятки являются результатом словесного совпадения юридического понятия «предмет преступления» и термина «предмет взятки».

Если под предметом уголовного правонарушения понимать элемент охраняемого законом общественного отношения, который подвергается преступному воздействию и которому в первую очередь причиняется ущерб, то взятка не является предметом уголовного правонарушения, так как не входит в состав общественного отношения и не может быть признана материальным выражением объекта уголовного правонарушения.

В основу правильного решения вопроса должны быть положены существующие теоретические разработки об объекте и предмете преступления. Сущность объекта и предмета преступления и их соотношения, на наш взгляд, наиболее полно и последовательно раскрыты В. Я. Тацием. Под предметом преступления он понимает любые вещи материального мира, с определенными свойствами которых закон связывает наличие в действиях лица признаков конкретного состава преступления [6, с.47]. Исходя из этой позиции, взятку можно отнести к предмету преступления. Использование же термина «предмет взятки» не совсем верно. Если мы определяем взятку как предмет преступления, а преступлением в законе названо получение взятки, то логичнее было бы использовать термин «предмет получения взятки» или «предмет взяточничества». По справедливому замечанию И.Я. Козаченко, «термин «взятка» должен ориентировать не просто на материальные ценности, а на то, ради чего эта передача осуществляется и как она выполняется» [7, с.3].

Правильное определение содержания предмета получения взятки имеет важное теоретическое и практическое значение и в конечном итоге влияет на правильную квалификацию преступления.

Предметом взятки согласно ч. 1 ст. 366 УК могут быть деньги, ценные бумаги иное имущество, право на имущество, выгоды имущественного характера.

Под деньгами в качестве предмета взятки понимаются денежные знаки (валюта) как Республики Казахстан, так и других государств. Главным условием отнесения денежных знаков к предмету взятки является их нахождение в финансовом обороте той или иной страны. Вышедшие из оборота деньги, как монеты, так и ассигнации, могут быть предметом взятки голыш в том случае, если они представляют нумизматическую ценность или ценностью обладает материал, из которого изготовлены те же монеты (например, золото, серебро и пр.). В этом случае вышедшие из оборота денежные знаки выступают предметом взятки в качестве «иного имущества». Под ценными бумагами согласно ч. 1 ст. 129 ГК следует понимать совокупность определенных записей и других обозначений, удостоверяющих имущественные права (облигации, акции, банковские депозитные сертификаты и др.).

Под иным имуществом понимаются любые предметы, обладающие материальной ценностью (ювелирные изделия, мебель, автомобили, бытовая и Другая техника, одежда, продукты питания и пр.).

Под правом на имущество как предметом взятки следует понимать наделение лица правомочием владения, пользования или распоряжения имуществом, например выдача доверенности на право управления автомашиной и т.п.

К выгодам имущественного характера в качестве предмета взятки можно отнести предоставление взяткополучателю различного рода услуг материального характера как на безвозмездной основе, так и по явно заниженным ценам (ремонт квартиры, автомашины, организация туристической поездки и др.).

Размер получаемой должностным лицом взятки по общему правилу не имеет значения для решения вопроса о наличии или отсутствии в его действиях состава преступления. Вместе с тем следует иметь в виду, что положения ч. 4 ст. 10 УК распространяются и на деяния, предусмотренные ст. 366 и 367 УК. В этой связи законодатель в примечании к ст. 366 УК указал, что не является преступлением в силу малозначительности получение впервые лицом, указанным в части первой настоящей статьи, имущества, права на имущество или иной имущественной выгоды в качестве подарка при отсутствии предварительной договоренности за ранее совершенные законные действия

(бездействие), если стоимость подарка не превышала двух месячных расчетных показателей. Действия виновного в таком случае преследуются в дисциплинарном или административном порядке.

Следует отметить, что уголовное законодательство европейских стран не содержит понятия малозначительности полученной взятки, имеется лишь разделение получения взятки на взятку - подкуп (заранее обусловленную) и взятку - благодарность (подарок) за правомерные действия (бездействие) без предварительной договоренности.

Естественно, наказание за взятку - благодарность значительно ниже, чем за взятку - подкуп, но при этом никаких ссылок на размер или стоимость полученной взятки - благодарности нет. Такая конструкция уголовно-правовых норм характерна для ФРГ, Швейцарии, Испании и многих других стран.

Таким образом, не только и не столько размер взятки должен учитываться при признании деяния лица малозначительным, а совокупность всех обстоятельств совершенного должностным лицом деяния, степень выраженности всех объективно субъективных признаков.

Исходя из вышеизложенного, представляется целесообразным исключить ч. 2 примечания к ст. 366 УК РК поскольку конструкция этого примечания является сложной, путанной, предполагающей неоднозначное понимание.

Список использованной литературы

1. Глистин В.К. Проблема уголовно-правовой охраны общественных отношений. Л. 1979. С. 318.
2. Никифоров Б.С. Объект преступления. М., 1960. С.121.
3. Каиржанов Е.И. О соотношении объекта и средства преступления / Борьба с организованной преступностью и коррупцией. ч.1. - Алматы, 1996. С.11-18.
4. Меньшанин В.Д. Советское уголовное право. Учебное пособие для правовых школ. Вып. 1 М., 1938. С.27.
5. Бакланов С.В. Ответственность за взяточничество по советскому уголовному праву. Автореф. Дис... к.ю.н. Свердловск. 1970. С.6.
6. Таций В.Я. Объект и предмет преступления по советскому уголовному праву. Харьков. 1982. С. 519.
7. Козаченко И.Я. Проблемы определения уголовно-правовых признаков предмета взяточничества/ Организационно-правовые проблемы профилактики правонарушений органами внутренних дел в современных условиях. Тюмень. 1992. С.3

ОӘЖ 34

Құрманғалиев С.С.

Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университетінің магистранты, Семей қ.

Майшекина Э.С.

Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университетінің PhD докторы, Семей қ.

САЛЫҚТЫҚ БАҚЫЛАУДЫ ЖҮЗЕГЕ АСЫРУ БАРЫСЫНДА ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТАРДЫҢ АЛДЫН АЛУДА КЕЗДЕСЕТІН КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕР

Мемлекет салық қызметі органы арқылы салық төлеушінің өз салық міндеттемелерін толық көлемінде орындауын талап етуге, ал олар орындалмаған жағдайда оларды қамтамасыз ету жөніндегі тәсілдерді және Қазақстан Республикасының Салық Кодексінде көзделген тәртіппен мәжбүрлеп орындату шараларын қолдануға құқылы.

Түйін сөздер: салықтық бақылау, қоғам, нарық, шағын бизнес, мемлекеттік бақылау.

Государство вправе потребовать от налогоплательщика выполнить свои налоговые обязательства в полном объеме через налоговый орган. в случае несоблюдения требований, установленных Налоговым кодексом Республики Казахстан, имеет право применять убедительные меры и методы обеспечения.

Ключевые слова: налоговый контроль, общество, рынок, малый бизнес, государственный контроль.

The state has the right to demand that the taxpayer fulfill its tax obligations in full through the tax authority. In case of non-compliance with the requirements established by the Tax Code of the Republic of Kazakhstan, has the right to apply convincing measures and methods of provision.

Keywords: tax control, society, market, small business, state control.

Салықтық бақылау - салық қызметі органдарының салық заңдарының орындалуын, жинақтаушы зейнетақы қорларына міндетті зейнетақы жарналарының және Мемлекеттік әлеуметтік сақтандыру қорына әлеуметтік аударымдардың толық және уақтылы аударылуын бақылауы.

Салықтық түсімдер есебінен бюджет табысының қомақты бөлігі құрылады. Сондықтан қоғамның ортақ қазынасының толық қалыптасуы салық жүйесі мен салықтық бақылауға да байланысты.

Елімізде құқықтық қоғам құру барысында, салықтық заңнаманың орындалуы мен іске асуына бақылаудың жетілдірілуі, заңды және жеке тұлғалар мен салық органдары арасындағы салықтық мәдениеттің жоғарылауы, нәтижесінде ортақ қазынасының ұлғаюы мен мемлекеттік бағдарламалар мен шараларды жүзеге асыруға мүмкіндіктер артып отыр.

Қазір Қазақстан Республикасында салықтық бақылау мәселесі алдыңғы қатарға шығып және ерекше өзектілікке ие болып отыр. Себебі көпшілік шаруашылық субъектілер дербес болып, кәсіпкерлік даму үстінде, сонымен бірге орталықтандырылған ақшалай қорлардың қалыптасуы мен қолданылуы және оны бөлудегі қатынастар жүйесі өзгеруде.

Жалпы мемлекеттің экономикалық жағдайын көтерудің негізгі шарты, ол өндірісті өркендету, кіші және орта бизнесті дамыту болып табылады. Мысалы шағын бизнестің елдің әлеуметтік-экономикалық орны мен мүмкіндігін өндірісі дамыған елдер тәжірибесінен көруге болады. Кейбір экономикасы дамыған елдерде шағын немесе орта бизнес кәсіпорындардың 90-95% немесе ұлттық өнімнің 20-25% құрайды [1].

Шағын бизнес нарық конъюктурасының өзгеруіне шұғыл сезімтал болып нарықтық экономикаға қажетті өзгеріс жасайды, халықтың қаржы немесе өндірістік ресурстарын қолдануды маңызды түрде реттейді. Шағын бизнес белгілі бір тұтынушы талғамына бейімделгіш және оған жақын тұрып, тауарлар мен қызметтерге деген сұранысын дер кезінде қамтамасыз етуге икемді.

Бюджетке түсетін салықтардың басым көпшілігі аса ірі немесе орташа кәсіпорындардан түседі, бірақ шағын кәсіпкерлік жергілікті бюджеттердің түсімдерін көбейтуге өз үлестерін қосады.

Осыдан шаруашылық жүргізуші субъектілерден ортақ қазына бюджетке салықтық түсімдердің толық түсуін қадағалау мақсатында салықтық бақылаулар жүргізіледі.

Шағын бизнес салықтық бақылауға қиыншылық туғызатын экономикалық салаға жатады, егер де ірі өнеркәсіп кәсіпорындары салық органдарының бақылауында болса, мониторинг объектілері ретінде ылғи көңіл бөлінсе, онда шағын кәсіпорындар бұл бақылаудан тыс қалады. Кейбір мәліметтерге жүгінсек, салықтық құқықты бұзушылық шағын кәсіпорындарда жиі байқалатыны белгілі болып отыр. Әсіресе уақытында салық тіркеуіне тұрмау, уақытында салықтық есепті өткізбеу, түскен қолма-қол ақшаны есепке алмау, бухгалтерлік есепті дұрыс жүргізбеу және тағы басқалары. Сондықтан да салықтық бақылауды күшейту қажеттілігі туындайды. Ол үшін салық органдары да шағын кәсіпкерлікпен айналысатын салық төлеушілерді тексеру барысында, алдымен олар туралы мәліметтерді жинап, қайсысы салық есебіне тұрғанын, қай салада қандай қызмет атқарғандығын және барлық құқық қорғау орындарындағы оларға түскен мәліметтерді жинап, содан кейін салық тексерулерін жүргізеді. Ол салықтық бақылау сапасын арттырып, бюджетке қосымша салықтар түсуіне жол ашады, сонымен бірге:

- әрбір салық төлеуші шағын кәсіпкерлік саласында тексеру ұйымдары алдымен қолда бар барлық шаруашылық-қаржылық есеп құжаттарына талдау жасау;

- камералдық бақылау көмегімен әрбір жеке есеп құжаттарындағы мәліметтерге сай салық базасын анықтауға және есеп берудегі мәліметтердің салық декларациясында көрсетілген табыс көздерімен сай келуін қарастыра отырып, салық декларациясы мен бухгалтерлік есептегі мәліметтермен салыстырып, олардың дұрыстығын анықтауға болады.

Одан басқа шағын бизнеспен айналысатын кәсіпкерлердің мәлімет көзін басқа да ұйымдардан, әсіресе оларға қызмет көрсететін банктер, энергиямен қамтамасыз ететін кәсіпорын, жол полициясы және кеден органдарының мәліметтерімен біріктіріп, содан кейін салық тексерулерін өткізу орынды болмақ.

Қазір еліміздегі индустриялық-инновациялық даму бағдарламасын іске асыру, сондай-ақ инвестициялар көлемін өсіру және салықтық әкімшілендіруді одан әрі жетілдіру есебінен ел экономикасын теңгерімді дамытуды қамтамасыз ету мақсатында орта мерзім кезеңіндегі салық саясатының негізгі бағыттары анықталды, олар:

- шағын кәсіпкерлік субъектілері үшін арнаулы салық режимін қолдану аясын кеңейту және оларды ең алдымен, экономиканың шикізат емес секторына инвестициялар салуға тарту үшін шаралар қабылдау;

- салық төлеушілер үшін ақпараттық сервис әдістерінің көмегімен салықтық әкімшілендіру процестерін одан әрі жетілдіру және дамыту;
- талдау тәсілдері мен әдістерін және салықтық есептіліктің камералдылығын дамыту;
- ақпараттық қызметтерді біріктіру, мемлекеттік органдармен ақпараттық өзара іс-қимылды жетілдіру және оның тиімділігін арттыруға баса назар аударылған.

Осыған байланысты Республика Президентінің Қазақстан халқына Жолдауында алға қойылған міндеттерді іске асырудың жолдарын белгілеу, салық заңнамасы мен салық әкімшілігін жүргізу нормаларын қолдануға қатысты мәселелерді түсіндіру мен талқылау, салық төлеушілер мен салық қызметі органдары қызметкерлері арасында салық мәдениеті деңгейін көтеру негізгі мақсаттардың бірі болып отыр. Мысалы осындай іс-шараны жүзеге асыру үшін корпоративті табыс салығы (КТС) бойынша камералдық бақылаудың көмегімен "қолма-қол ақшамен жұмыс істейтін" фирмалар мен біркүндік фирмаларды тексерудегі салық төлеуші мен оның сатып алушыларының КТС және қосылған құн салығы (ҚҚС) бойынша салық есептілігінде көрсетілген деректер арасындағы алшақтықтарды анықтауға мүмкіндік беретін модульдер жасалды. Одан кейін ол КТС бойынша салық есептілігінің камералдық бақылауы басқа да тексерулермен толықтырылған болатын.

Сонымен бірге салық төлеушілер үшін жоспарланған электрондық қызмет көрсетулер қатарында ҚҚС төлеушілер мен жеке кәсіпкерлерді қашықтық тіркеуді, камералдық бақылау нәтижелері туралы хабарламаларды салық төлеушілерге қашықтықпен жіберуді, салық сомаларын қайтаруға немесе есепке жатқызуға салық төлеушілердің өтініштерін қашықтықта табыс етуді, салықтар мен төлемдерді банкоматтар мен web- дүңгіршіктер және басқа да қызмет көрсетулер арқылы төлеу механизмін енгізу қолға ала бастады.

ҚҚС төлеуші мен жеке кәсіпкерлерді қашықтықта тіркеген кезде, салықтар сомаларын қайтаруға немесе есепке жатқызуға өтініштерін салық төлеушілер қашықтықта табыс еткен кезде салық төлеушілердің салық органдары мамандарымен байланысы мейлінше азаяды және мемлекет алдындағы салық міндеттемелеріне байланысты мәселелер, қашықтықта, салық комитеттеріне бармай, шешімін табатын болады. Бұған қоса, салықтар мен төлемдерді банкоматтар және web-дүңгіршектер арқылы төлеу механизмін енгізу салық төлеуші үшін қолайлы. Өйткені төлеу орнын таңдау мүмкіндігін кеңейтеді, яғни екінші деңгейдегі банктердің есеп-касса бөлімдері арқылы ғана емес, сонымен бірге, мереке немесе демалыс күндеріне қарамастан тәуліктің кез келген уақытында және аптаның кез келген күнінде кез келген банкоматтар мен web-дүңгіршектер арқылы төлеуге болады.

Осыдан салық саласындағы қызметтердің жүргізудің басты нәтижесі мемлекеттік бюджеттің кіріс бөлігін толтыру үшін салықтық бақылауды жүргізу және оны талапқа сай орындаумен тығыз байланысты екені күмәнсіз.

Алдын ала бақылау салықтың түсімдері жоспарлау кезеңінде, салық төлеушілерді анықтауды, соның ішінде ең негізгі және күрделілерін, тексерудің түрлері мен әдістерін анықтауда жүзеге асырылады. Көбінесе бұл бақылаудың түрін алдын ала ескерту деп те атайды.

Ағымдағы бақылау салық органдарының негізгі әрекеті болып табылады және салық төлеушіні құжаттық және камералды тексерілуін қорытады. Оны есепті кезең мен қаржылық жыл ішінде өткізеді, оны өткізу мақсаты, салық тәртібімен салық міндеттемесін орындамаудан салықты төлеуден қашу жолын жою үшін жүргізіледі. Аталған бақылаудың негізгі міндеті салық заңдылығының бұзылуын болдырмау.

Кейінгі бақылау есепті (салық) кезеңі мен бюджет жылының аяқталуымен өткізіледі жалпы бақылауда салықтар мен алымдарды жинауда жоспардың сандық және сапалық орындалуы, оның төмендеу немесе жоғарлау дәйектері қарастырылады. Кейінгі бақылау алдын ала бақылауға талдау негізінде қызмет етеді келесі қаржы жылына салық органдары үшін жоспарды құру және қосымша әрекеттерді қарастыруға мүмкіншілік береді.

Айта кету керек, алдыңғы екі бақылаудың түрі кейінгімен салыстырғанда аз қолданылады. Мұндай бақылау, мысалға, салық төлеуші алдын ала салық органдарымен өзінің салықтық міндеттемесінің қанша мөлшерде екендігімен келісілген кезде жүргізілуі мүмкін. Азаматтардың салық декларациясын толтыру кезінде, әдетте олар салық органдарының қызметкерлерінің көмегімен толтырады.

Осыған байланысты, салықтық бақылауы мемлекеттің қаржылық қызметінің салық салуға қатысты барлық тексерулерінің, оның ішінде азаматтық – құқықтық негізде жүргізілетін, салықтық міндеттеменің уақытылы және толықтай орындалуына деген бақылаудың бір түрі болып табылады.

Бақылау тексерулерін жүргізу үшін салық төлеушілерді тиімді іріктеу проблемасы Қазақстан Республикасына тән салық заңдарын жаппай бұзушылық жағдайында жоғары маңызға ие болып отыр. Жоғарыда айтылған іріктеу жүйесі неғұрлым тиімді. Өйткені құжаттық тексерулерді жүргізу үшін салық төлеушілерді іріктеудің екі тәсілін қолданады: кездейсоқ және арнайы іріктеу. Бұл құжатты тексерулер арқылы салық төлеушілерді мейлінше қамтуға мүмкіндік береді. Бақылау жұмыстарының болжамсыздығы мен төтеншелігі себебінен болатын салықтық заң бұзушылықтың алдын алуды қамтамасыз етеді.

Салықтық бақылаудың ең маңызды түрлерінің бірі болып салық төлеушілерді құжаттық тексеру болып табылады. Мұндай тексерулер бүгінгі таңда әлемде қосымша салық түсімдерінің 20 % жуығын береді және салық төлеушілерді салық заңына бағынуға тәрбиелеудің құралы болып табылады, сондай-ақ салық төлеушіге салықты төлемеуге қарағанда, оны төлеу пайдалы болатындай жағдайларды құруға мүмкіндік береді.

САЭБ АЖ қатысты сыртқы ақпараттық жүйелер салық төлеушіден салықтық есеп беру фомаларын қабылдау кезіндегі салықтық тәртіп бұзушылықтарды тіркейді. Бұл орайда салықтық есеп беруді өңдеу кезіндегі «техникалық» қиындықтармен туындаған тәртіп бұзушылықтарды електен өткізу мақсатымен салықтық тәртіп бұзушылықтарды алдын ала өңдеу қамтамасыз етіледі.

Тексерілуге тиісті салық төлеушілерді іріктеу процедурасын жетілдіру қажет. Критерийлерді қалыптастыру мақсаты тәртіпті салық төлеушілерді тексеруге кететін уақытқы неғұрлым аз жұмсауды көздейді. Яғни барлық ресурстар салық заңдарын бұзушылық кездесуі мүмкін кәсіпорындарға бағытталуы тиіс.

Салық бақылауының жүзеге асырылу ауқымына байланысты:

- тексерілетін субъектінің барлық салықтық міндеттемесіне қатысты кешенді бақылау; тек қана салықтың таңдаулы түрлері бойынша немесе салық төлеушінің белгілі бір қызметіне байланысты (салық салу объектісі есебінің дұрыс жүргізілуі) жүргізілетін бақылауға байланысты тақырыптық немесе арнайы бақылау деп бөлінеді.

Салық бақылауы ақпаратты алу көзіне байланысты: а) құжаттарды тексерумен негізделетін, құжаттық. б) тексерілетін субъектінің ісі нақты түрде зерттелетін болса, онда нақтылы деп бөлінеді. Мысалға, субъектінің мүлкіне инвентаризация жүргізілуі мүмкін, қолма – қол ақшасының, бағалы қағаздарын қоса алғанда, ғимарат, көлік құралы және т.б. бар немесе жоқ екендігі қарастырылуы.

Салық тексеруінің жүргізілу ауқымына қарай, бақылау: а) барлық құжаттар мен тексерілетін субъектінің салық міндеттемесіне қатысты басқа да материалдар тұтас тексерілетін, тұтас деп бөлінеді. б) тексерілетін субъектінің тұрған орнына барып тексерілетін жағдайда, шығатын салық тексеруі деп аталынады.

Ұйымдастырушылық сипаттарына байланысты салық бақылауы: а) алдын – ала жоспарланып жасалынатын, жоспарлы бақылау. б) салық заңдылығын бұзғаны үшін немесе салық міндеттілігін орындамаған жағдайда, сол туралы ақпарат түскен кезде жүзеге асырылатын бақылау, жоспардан тыс бақылау деп аталынады. Мысалға, заңды тұлға қайта құрылатын болса немесе өз жұмысын тоқтататын болса.

Тексеретін немесе тексерілетін субъектінің өкілеттігіне байланысты салық бақылауы: а) функционалды бақылау (Мұнда тексеруші мен тексерілуші тұлға арасында ешқандай байланыс болмайды – салық органдары мемлекеттік кәсіпорындарды тексереді); б) әкімшілік өкілеттік тәртібі бойынша тексеру болып бөлінеді. Мысалға, жоғары тұрған орган төмендегі органдардың қызметін тексереді. Көбінесе, кейбір әдебиеттерде салық бақылауының мұндай түрлерін шаруашылық ішілік тексеру деп те атайды. Нақты бір ұйымдардың, оның жетекшілері тарапынан тексерілуі.

Мұндай бақылаудың түрі қажетті де керек бақылаудың бірі болып табылады. Кез-келген, салық төлеуші өзінің салықтық міндеттемесін толық және уақытылы орындап отыруы қажетті шарт. Мұндай бақылаудың түрін мемлекеттік деп атауға болмайды, ол өзіндік бақылау деп аталынады.

Өйткені, біріншіден мемлекеттік бақылау, ол – мемлекетпен уәкілетті органдар арқылы (салық және кедендік органдар) жүзеге асырылатын бақылау. Мұнда, не заңды тұлғаның өзі бақылауды жүзеге асырады немесе оның функционалды қызметі арқылы орындалады.

Екіншіден, кез-келген бақылау «бақылаушы субъект – бақылауда тұрған объект» сызбасы бойынша жүзеге асырылады. Ал, өзіндік бақылауда субъект те жоқ, объект де жоқ, субъект өзін - өзі бақылайды, тексереді. Екі жаққа қатысты салықтық қатынастар туындамайды.

Сондықтан шаруашылық ішілік салықтық бақылаудың маңыздылығына қарамастан, оны мемлекеттік салық бақылауының қатарына жатқызуға болмайды. Осы себептен, аудиторлық тексерулерді, олардың бүгінгі күні танымалдығына және көпке таралғандығына қарамастан, олар мемлекеттік салықтық бақылаудың түрі болып саналмайды.

Қорытындылай келе, салықтық бақылау мемлекеттік бақылауды ұйымдастырудың маңызды нысаны болып табылатындығына көз жеткіздік. Мысалға, салықтық бақылауды экологиялық немесе санитарлық бақылауды ұйымдастырумен салыстыруға болмайды.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Крамаренко Т.Н., Комбарова А.М. Салық және салық салу. - Астана: Фолиант, 2007. - 104-121 бб.
2. Смуригина И.А. Налоговый кодекс о налогообложении малого бизнеса. // Налоговый консультант, 2006. - №11. - 10-11 бб.

ОӘЖ 34

Оралбеков Е.М.

«Құқықтану» мамандығының I курс магистранты, Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті, Семей қ.

Жампенсов Д.А.

Азаматтық-құқықтық пәндер кафедрасының аға оқытушысы, Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті, Семей қ.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ӘЛЕУМЕТТІК СЕРІКТЕСТІКТІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ДАМУЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мақалада Қазақстан Республикасында әлеуметтік серіктестіктің қалыптасуы мен дамуының ерекшеліктері қарастырылған.

Түйін сөздер: *Әлеуметтік серіктестік, ұжымдық келісім-шарт, кәсіподақ.*

В статье проанализированы особенности становления и развития социального партнерства в Республике Казахстан

Ключевые слова: *Социальное партнерство, коллективный договор, профсоюз.*

The article analyzes the features of the formation and development of social partnership in the Republic of Kazakhstan

Keywords: *Social partnership, collective agreement, trade union.*

Әлеуметтік және еңбек қатынастарын реттеу бойынша жұмыстардың ұйымдастырылуы мен әлеуметтік серіктестік тараптарының келісілуі Қазақстанда 1995 жылдан басталды, ол 19 желтоқсан 1994 ж Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевпен қабылданған №1987 «Әлеуметтік-экономикалық және еңбек қатынастары аймағындағы әлеуметтік серіктестік туралы» қаулының негізінде жатыр. Бұл қаулының арқасында Республикада еңбек қатынастарының ұжымдық-шарттық реттеуінің көп деңгейлі жүйесі қалыптасты: мемлекет-аймақтар-кәсіпорындар [1].

Әлеуметтік серіктестік - әлеуметтік және еңбек қатынастары аумағындағы келіссөздерге қатысатын тараптардың қызығушылық балансын демеуге және корпоративтік, қоғамдық және мемлекеттік қызығушылықтарды жүзеге асыру үшін баратын өзара тиімді келісімге келуге көмектесуге арналған институттар жүйесі ретінде саналады. Сондықтан көптеген елдерде бірнеше онжылдықтар бұрын ақылды келісімге жету құралы ретінде әлеуметтік серіктестікті дамыту мұқтаждығын аңғарған болатын.

Қазіргі таңда әлеуметтік серіктестік институты Қазақстандағы беделді азаматтық қоғам институттарының бірі саналады, соның арқасында кей аймақтарда әлеуметтік қауыртылық төмендеген болатын.

Әлеуметтік әріптестік қызметінің негізі еңбек заңдылықтары, ұйымдағы жұмыс беруші мен кәсіподақ арасында жасалған ұжымдық шарт аясында жүзеге асады. Әлеуметтік әріптестіктің тараптары мемлекет атынан тиісті атқарушы органдар, жұмыскерлер мен жұмыс берушілер атынан белгіленген тәртіппен уәкілеттік берілген олардың өкілдері болып табылады.

Әлеуметтік-экономикалық және еңбек қатынастарын ұйым деңгейінде реттеу – жұмыс беруші мен жұмысшылар арасындағы ұжымды шарт жасау жолымен жүзеге асады. Мұнда негізгі элемент болып еңбек ұжымының тұратылығын сақтайтын және оған нормалы тіршілік әрекетін қамтамасыз ететін кәсіпорын табылады.

Ұжымдық келісім-шарт – ұйымдағы жұмысшылар өкілдерінің қорғаныс функциясын жүзеге асыратын басты құрал. Бұл ұйымның әлеуметтік-экономикалық және еңбек қатынастарын реттейтін негізгі құжат, оны басқаша ұйымның «Кіші конструкциясы» деп те атайды. Ол бойынша еңбек ұжымы мен жұмыс беруші арасында ара-қатынас орнатып, өмір сүреді. Басты мақсаты – жұмыс беруші мен жұмысшының қызығушылықтарын келістіру, әлеуметтік-еңбек қатынастарын реттеуге жәрдемдесу [2, 59 б].

Оған қоса, ұжымдық келісім-шарттар әлеуметтік қатынастың басқа формаларының әлсіз дамуына байланысты ұйымның істеріне жұмысшылардың қатысуын, олардың өмір сапасын анықтайтын шарттарды ұсыну және негіздеу арқылы қамтамасыз ететін негізгі жол.

Әлеуметтік серіктестік қоғамның демократиялану қағидаларының бірі болып табылады және тараптардың қызығушылығын жүзеге асырудың қолайлы балансына негізделген жұмыс берушілер мен жұмысшылардың теңқұқылы ынтымақтастығын қамтамасыз етуге бағытталған.

Ұжымдық келісім-шарттың болуы – ұйымдағы әлеуметтік-экономикалық және еңбек қатынастарын реттеу бойынша жоғары құқықтық және ұйымдық мәдениетінің белгісі, яғни ұйым қоғамның құрылымдық элементі бола тұра, қоғамдағы жалпы мәдениет тасушысы болып табылады.

Әлеуметтік серіктестік – конструктивті өзара байланысқа жету үшін әлеуметтік топтардың қызығушылықтарының идеологиясын, формаларын және келісім әдістерін білдіреді.

Әлеуметтік серіктестіктің толықтай әрекеттегі жүйесін қалыптастыру кезеңінде мемлекеттің қатысуы маңызды болатыны анық. Қазақстандағы әлеуметтік серіктестік табысы ортаңғы класстың қалыптастыру қарқындылығымен анықталады. Бұл класс бір мезетте табысы өмір сүрудің ең төменгі деңгейінен 10-15% төмен тұрғындардың үлес салмағын азайта отырып, кем дегенде 50% қамтуы тиіс. Мемлекет оның табиғи тірегі – орта табысты адамдар жігінің басымдығының жеделдетілген қалыптасуы басталмаған болса, қақпа бөлінген қоғамның бір-біріне қарсы тұрған күштерін ұзақ уақыт бойы біріктіре алмаған болар еді.

Соңғы жылдары Қазақстанда халықаралық тәжірибенің есебінен әлеуметтік серіктестіктің көп деңгейлі жүйесі мен заңнамалық негізі құрылды. Әрекеттегі құқықтық аймақтың негізгі мақсаты – мемлекеттегі еңбек нарығындағы негізгі субъектілері: жұмыс беруші, жалға алынған жұмысшы мен мемлекет арасындағы еңбек қатынастарын құру мен реттеудің өркениетті тәртібін қамтамасыз ету. 2015 жылы еңбек қатынастарының құқықтық реттеу сапасын жоғарылатуға бағытталған Қазақстан Республикасының Еңбек кодексі қабылданды. Соның ішінде, Әлеуметтік серіктестік және еңбек саласындағы ұжымдық қатынастар. Еңбек саласындағы әлеуметтік серіктестік деген ұғымдар көрсетілген [3].

Әлеуметтік серіктестіктің ең маңызды формаларының бірі ретінде бизнестің әлеуметтік жауапкершілігінің дамуына үлкен сенім артылады.

Қазақ қоғамы үшін бизнестің әлеуметтік жауапкершілігі ұғымы бизнес, қоғам және мемлекеттің қызығушылықтарының арасындағы өзара байланыстың гармонияда болуы маңызды. Соған орай, Республикада ұжымдық әлеуметтік жауапкершілікті жоғарылататын қолайлы ортаның құрылуы бойынша белгілі жұмыстар жүргізілуде. Мысалы, «Парыз» байқауына еліміздің барлық аймақтарының кәсіпорындары қатысады. Бизнес-ұйымның өкілдері «Үздік ұжымдық келісім-шарт» және «Үздік әлеуметтік-жауапты кәсіпорын» номинацияларына үміткер. «Үздік ұжымдық келісім-шарт» номинациясында жұмысшылардың еңбек және әлеуметтік құқықтарын әлдеқайда жоғарылататын ұжымдық келісім-шарттар қарастырылады. «Үздік әлеуметтік-жауапты кәсіпорын» номинациясында өзінің қызметкерлерін қолдауға бағытталған әлеуметтік бағдарламаларды іске асыратын үміткерлердің қызметі қарастырылады (еңбекті бағалау мен әлеуметтік төлемдерді ұйымдастыру, еңбекті қорғау, кадрларды профессионалды дайындау мен қайта дайындау жүйесі).

Қазіргі таңда Қазақстанда тиімді түрде жұмыс істейтін әлеуметтік серіктестік жүйесі әлі қалыптаспаған. Алайда, әлеуметтік серіктестіктен жұмыс берушілердің әлеуметтік жауаптылыққа қарай жылжуын байқауға болады. Азаматтардың әлеуметтік құқықтар жүйесінің дамуы мен қатаюы – жұмыс берушілердің жағдайын қиындатты, олар «балға мен төстің» арасында қалғандай болды. Бір жағынан, оларға сол құқықты беретін мемлекет қысым жасаса, екінші жағынан – жұмысшылар, олар

сол құқықтарды тәжірибеде, мүмкін, бөлек алынған кәсіпорын немесе ұйымда жүзеге асырғысы келеді.

Тәжірибе көрсеткендей, дәл сол уақытта жұмыс берушілердің өз әлеуметтік жауапкершілігіне деген ара-қатынасы қиын және, көбінесе, қарама-қайшы. Ал әлеуметтік мәселелерді шешуші адами және материалдық ресурстарға ие ұйымдар мен кәсіпорындарды тарту; жұмыс берушілерде әлеуметтік саясатты жүзеге асырудағы роліне саналы түрде қарауын қалыптастыру мемлекетке де, жұмысшыларға да тиімді. Қалыптасқан жағдайда, біздің ойымызша, қоғамның басқа әлеуметтіккүштерінің қатысуын талап ететін, соның ішінде жұмысшылар мен мемлекетті, әлеуметтік-еңбек мәселелерінің шешу механизмі ретінде әлеуметтік серіктестіктің мықты құрамдалған жүйесін ауыстыру қаупі бар.

2014 жылдың 27 маусымында Қазақстан Республикасының «Кәсіптік одақтар туралы» жаңа Заңы күшіне енді [4]. Берілген заңнамалық акт Президенттің 2012 жылы 10 шілдеден «Қазақстанның әлеуметтік жаңғыруы: жалпыға бірдей еңбек қоғамына жиырма қадам» бағдарламалық мақаласында берілген тапсырмасын орындау барысында құрастырылған. [5].

Президент 1993 жылы қабылданған «Кәсіптік одақтар туралы» өз күшін жойған заңында әлеуметтік серіктестік ұғымының, жасалу механизмінің және ұжымдық келісім-шарттарының орындалуының болмағанын атап өткен, осыған байланысты Қазақстандағы кәсіптік одақтар еңбек дауын шешу мен оның алдын алу құралының ролін эффективті түрде атқара алмаған, және кәсіптік қозғалысты жаңарту бойынша батыл қадамдар қабылдау қажеттілігін көрсететін.

Алғаш рет заң кәсіптік одақтың ең маңызды бөлігіне – әлеуметтік серіктестікке – анықтама береді. Әлеуметтік серіктестік, берілген заңнамалық акт бойынша – бұл жұмысшылар (жұмысшылар өкілдері), жұмыс берушілер (жұмыс берушілер өкілдері), мемлекеттік ұйым арасындағы өзара байланыс жүйесі, ол еңбек және әлеуметтік-экономикалық қарым-қатынастарды реттеу сұрақтары бойынша олардың қызығушылықтарын келістіруін қамтамасыз етуге бағытталған.

Заң ескереді: біріншіден, кәсіптік одаққа әлеуметтік серіктестіктің субъектілерінің бірі дәрежесін бекіту. Осылайша, Занда кәсіптік одақтар үшжақты жұмыс жолымен: республикалық, салалық, аудандық комиссияларға әлеуметтік серіктестік және әлеуметтік және еңбек қатынастарын реттеу бойынша қатысатындығы орнатылған.

Әлеуметтік трипатризм тұрақтануының факторы болып Заңның 19 бабының 2 п. баяндалған норма табылады, оған сәйкес, кәсіптік одақ қабылдайтын шешімдер, ұжымдық келісім-шарт ережелері - әлеуметтік серіктестік ұйымдарының шешіміне және бас, салалық және аймақтық келісімдер ережелеріне сәйкес келуі тиіс.

Мемлекеттер бірауыздан әлеуметтік серіктестікті нарық жағдайындағы шаруашылықтандыруда жұмысшылар, жұмыс беруші, мемлекеттік билік органдары, жергілікті өзін-өзі басқару органдары арасындағы жалғыз мүмкін және дұрыс өзара байланыс жүйесі деп біледі.

Бүгінгі таңда келіссөздерге, делдалдыққа, сараптамаға, ынтымақтастыққа, кеңестерге негізделген әлеуметтік серіктестік концепциясы әлеуметтік-еңбек саласындағы көптеген мәселелерді шешуді маңызды роль атқарады. Әлеуметтік серіктестік - талқылау, әлеуметтік-еңбек және соларға байланысты экономикалық сұрақтарға жауап беру, әлеуметтік әлем мен қоғамдық дамуды қалыптастыру мақсатында жұмысшылар (кәсіптік одақтар, олардың бірлестіктері, ассоциациясы), жұмыс берушілер (олардың бірлестіктері, ассоциациялары), мемлекеттік билік органдары, жергілікті өзін-өзі басқару органдары арасындағы негізгі байланыс болып табылады. [6, 85 б].

Әлеуметтік әріптестік жүйесін дамыту ынтымақтастық, ымыраласу негізінде қызметкерлер мен жұмыс берушілердің мүдделерінің тепе-теңдігіне қатысты қол жеткізу мүмкіндігін жасайды, әлеуметтік келісімге әкеледі, әлеуметтік әділдікке қол жеткізуге жәрдемдеседі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Постановления № 1987 от 19 декабря 1994 года «О социальном партнерстве в области социально-экономических и трудовых отношений».
2. Молчанов А. Социальное партнерство // Социальное обеспечение, 2005, № 8
3. Трудовой кодекс Республики Казахстан от 23 ноября 2015 года
4. Закон Республики Казахстан «О профессиональных союзах» от 27 июня 2014 года
5. Двадцать шагов к Обществу Всеобщего Труда» от 10 июля 2012 года
6. Сайдахмедов А.И. «Социальное партнерство в Республике Казахстан». // Трудовое право. - М., 2010. - №4.

ИСТОРИЯ СТАНОВЛЕНИЯ ТЕРМИНА «ГЕНОЦИД»

Бұл жұмыста «геноцид» термині пайда болу және қалыптасу тарихы толығымен ақтарылып көрсетілген. Мақалада Рафаэль Лемкиннің «геноцид» терминін қалыптастыруындағы және ол үшін ұйынған жазалау түрлері бойынша алатын орыны ерекше екені туралы жазылған. Осы мақаладан геноцидтың халықаралық құқық бойынша қылмысқа жататынын және бұл қылмыс бойынша сыбайластары мен жетекшілері жазаланатынын көруге болады.

Түйін сөздер: геноцид, халықаралық қылмыс, политицид, халықаралық құқық, халықаралық конвенция.

В настоящей статье раскрыто полностью история становления термина «геноцид». В статье выделена важная роль Рафаэля Лемкина в создании термина «геноцид» и наказании за него. В данной статье мы видим что «геноцид является преступлением по международному праву, которое цивилизованный мир осуждает и за совершение которого руководители и участники наказуемы.

Ключевые слова: геноцид, международное преступление, политицид, международное право, международная конвенция.

In this article, the history of the genesis of the term "genocide" is fully disclosed. The article highlights the important role of Raphael Lemkin in creating the term "genocide" and punishing him for it. In this article we see that "genocide is a crime under international law, which the civilized world condemns and for which executives and accomplices are punishable.

Keywords: genocide, international crime, politicid, international law, international convention.

Преступление геноцида - ужаснейшее международное преступление, совершаемое для полного или частичного уничтожения определенной группы людей. Оно считается самым преступным из всех преступлений, так как человека убивают за то, что, возможно, он и не выбирал: его национальность, вероисповедание, раса, физические свойства и так далее. И, по моему мнению, это крайне несправедливо и жестоко, так как человек не в силах решать, кем ему родиться, в какой стране, а также к какой религии принадлежать. Несмотря на то, что это явление происходило и раньше, впервые слово «геноцид» было официально использовано только в 1948 году. Этот термин призван обозначать тягчайшее преступление против мира и безопасности человечества.

Необходимость введения нового состава международного преступления, обозначающего геноцид, появилась после массового и закономерного уничтожения определенных групп людей. К ним относятся истребление евреев и других этнических групп нацистами, а также армян в Турции [5, с 64].

Ни в одном из Гаагских договоров или Женевских конвенциях не упоминается преступление геноцида, равно как и массовые расправы, которые державы пытались предотвратить. И этому следовала простая причина, которую признал премьер-министр Великобритании Уинстон Черчилль. Во время Второй мировой войны, когда стали известны ужасные масштабы нацистского истребления евреев, Черчилль признал, что это «преступление, у которого нет имени» [7, 32].

В 1933 году юрист Рафаэль Лемкин, польский ученый в области международного права, выступил с докладом на международной встрече в Мадриде, где он сосредоточился на историческом уничтожении расовых, религиозных или других социальных групп. Он призвал к созданию международной конвенции, которая, как и в случае с рабством и пиратством, сделает международные преступления по уничтожению определенных групп противозаконными, которые, свою очередь, не имеют точного термина. Он предложил назвать это «Действиями варварства».

Подобные действия он поделил на две группы:

а) Акт варварства, направленный на лишение жизни людей, либо лишение их основ финансового существования;

б) Акт вандализма, уничтожающий культурные ценности какой-либо группы, передавая детей этой группы в другую; Также к ним относятся: запрет на употребление родного языка; разрушение музеев, исторических памятников, школ, культовых объектов, уничтожение книг на языке группы [10, с. 78]

Он не был удовлетворен этим очень широким термином, который впоследствии не был применен в международном праве. Затем, спустя много лет, он натолкнулся на использование

Платоном греческого слова *genos*, что означает «раса» или «племя». Естественно, Лемкину пришла в голову идея добавить латинскую букву, что означает «убийца» или «акт убийства» на латыни, как при убийстве или самоубийстве. Так родился термин «геноцид» [10, с. 12].

В 1939 году он бежал из Германии в Польшу, а в конце Второй мировой войны переехал в Нью-Йорк для лоббирования Организации Объединенных Наций за международную конвенцию о геноциде. Впоследствии он преподавал право в Дьюковском и Йельском университетах и четырежды был номинирован на Нобелевскую премию мира.

В разгар Холокоста, в 1944 году, Лемкин написал свою книгу «Основное правило в оккупированной Европе», которая стала первым публичным выражением его концепции.

Данная его работа была основана на размышлениях о действиях нацистов в отношении народов, проживавших в захваченной Европе. Он пытался найти обозначение явления, при котором немецко-фашистская армия истребляла евреев в Европе в огромных масштабах. В своём труде он писал, что, размышляя о преступлении геноцида, мы понимаем искоренение нации или этноса. Но геноцид не значит немедленное уничтожение нации. Это более предполагает точный, разработанный план действий, который призван разрушить с корня существование национальных групп. Основной целью подобного плана является разрушение политических и общественных институтов, языка, традиций, религии, экономической обеспеченности, а также он необходим для лишения личной безопасности, здоровья, и самой жизни людей, относящихся к тем группам. Соответственно, здесь мы видим, что геноцид означает убийство по признаку происхождения или признаку принадлежности к какой-либо национальности [6, с. 25].

В своих мемуарах Р. Лемкин ведает нам о том, что это явление он заметил и начал рассматривать ещё раньше, изучая истребление армян турками в 1915-1920-х годах. В автобиографии говорилось, что при оккупации немцами Варшавы и целого района, автор воспользовался этим временем для изучения истории. Он проверял религиозные, национальные или расовые группы на предмет уничтожения их, и только после окончания войны он все понял. Во время этого «явления» в Турции истребили 1.200.000 армян только за их вероисповедание - они были христианами [5, с. 80].

В 1945 году, этот термин был упомянут в заключительном акте Нюрнбергского Трибунала, где фашистских лидеров обвинили в «преступлении против человечности» [7, с. 17-18]. Но, к моменту Международного Трибунала в Нюрнберге, понятие преступления геноцида юридически не было закреплено, поэтому оно имело сугубо описывающий характер.

Позднее на первой сессии Генеральной Ассамблеи Организации Объединенных Наций была принята Резолюция «О предупреждении преступления геноцида и мерах наказания за него» (далее – Резолюция), что присвоило официальную правовую дефиницию преступлению геноцида. После принятия данной Резолюции начался процесс создания Конвенции на соответствующую тему. Над этим проектом работали глубоко посвященные в эту тематику ученые, такие, как Р. Лемкин, Доннедье де Вабр и А. В. Пелла.

Данная конвенция официально объявила геноцид международным преступлением. Согласно 2 статье Конвенции, геноцид – это действия, которые совершаются с целью уничтожить определенную расовую, этническую, религиозную или национальную группу людей. Следующие действия призваны считаться преступлением геноцида:

- а) убийство членов таких групп;
- б) причинение серьезных телесных повреждений или умственного расстройства членам такой группы;
- в) предумышленное создание для какой-либо группы таких жизненных условий, которые предполагают ее полное или частичное физическое уничтожение;
- г) применение мер, рассчитанных на предотвращение деторождения внутри такой группы;
- д) насильственная передача детей из одной группы в другую.

В статье 3 представлены наказания за геноцид и формы участия в этом преступлении:

- а) геноцид;
- б) заговор с целью совершения геноцида;
- в) прямое и публичное подстрекательство к совершению геноциду;
- г) покушение с целью совершения актов геноцида;
- д) соучастие в геноциде.

Такие ужасные явления как расизм и национализм исторически можно считать основой геноцида, но позднее он начал появляться вследствие официальных политических доктрин.

Нацизм характеризуется тем, что считает необходимым принесение в жертву национального меньшинства, а тоталитарная политическая система несет уничтожение других партий. И тоталитаризм, и национализм имеют одинаковый взгляд на ведение политики. Это выражается в отрицании любого инакомыслия и стремлении владения абсолютной истины. Следовательно, нельзя игнорировать не присутствие тоталитарной политической системы в концепции геноцида наравне с нацизмом и расизмом.

Непрочность и неустойчивость концепции геноцида показал политический режим Сталина, который проводил массовые убийства в зависимости от нужд идей его режима. Все обвинения в преступлении геноцида легко исключались сторонниками советского строя, так как формально их действия не входили в состав этого преступления и не были юридически закреплены в международном праве. По этой причине наказывать за это преступление не представлялось возможным.

Характерные черты геноцида можно заметить во время всего периода правления вождя красных – Сталина. Около 15 миллионов крестьян в период с 1929 по 1930 год были отнесены к классу мелкой буржуазии, противников коллективизации и названы кулаками. Несколько сотен тысяч таких противников коллективизации были убиты на месте, их семьи сосланы в Сибирские лагеря, а имущество было изъято. Заключенные, выжившие в пути, умирали от голода и холода в ссылках. Насильственные действия такого масштаба поспособствовали снижению уровня сельскохозяйственного производства, что восполнялось конфискациями имущества [1, 27].

Делая анализ сталинского режима и этих событий, не имеющих схожести, нельзя говорить о том, что только одно из этих действий является геноцидом.

Подводя итог, необходимо выделить важную роль Рафаэля Лемкина в создании термина «геноцид» и наказании за него. Рафаэль Лемкин оказал свое влияние в ходе военного трибунала в Нюрнберге над нацистскими военными преступниками. Также он лоббировал интересы ООН в ходе своих дебатов о геноциде, в результате которых в резолюции Генеральной Ассамблеи было упомянуто, что «геноцид является преступлением по международному праву, которое цивилизованный мир осуждает и за совершение которого руководители и соучастники наказуемы».

Список использованной литературы

1. Забих Қ.Ж. Геноцид адам құқықтары мен бостандықтарына қарсы халықаралық қылмыс ретінде. заң ғыл. канд. дисс. Авторефераты. – Алматы, 2010.
2. Рахметов С.М., Кременцов С.А. Преступления против мира и безопасности человечества. – Алматы: Жеті жарғы, 1998.
3. Асылбеков М. Х. Внешняя миграция и её влияние на национальную структуру Казахстана в XX в. // Уроки отечественной истории и возрождение казахского общества. Материалы научной сессии учёных Министерства науки — Академии наук Республики Казахстан, посвященной году народного единства и национальной истории. Алматы, 4 июля 1998 г. Алматы, 1999.
4. Международное право. — Алматы: Жеті жарғы, 1996.
5. Барсегов Ю.Г. Геноцид армян - преступление по международному праву. М., «XXI век – Согласие». 2000.
6. Манов Б.Г. Международное право и современность // Журнал российского права. 2008. №1.
7. Сухарев А.Я. Нюрнбергский процесс и проблемы международной законности // Журнал российского права. 2007. № 1.
8. Ахиезер А.С. Россия: критика исторического опыта (социокультурная динамика России). Т.1. От прошлого к будущему. 2-е издание, переработанное и дополненное. Новосибирск, Изд-во «Сибирский хронограф», 1997.
9. Хомизури Г.П. Социальные потрясения в судьбах народов (на примере Армении). М.: Интеллект. 1997.
10. Блищенко И.П. Деятельность ООН по организации сотрудничества государств в области борьбы с международной преступностью // Международное уголовное право: Учебное пособие / Под общей ред. В.Н. Кудрявцева. 2-е изд., перераб. и доп. М., Юристъ. 2007.
11. Марочкин С.Ю. Международное право: 60 лет после создания ООН // Журнал российского права. 2006. № 3.
12. Глазьев С.Ю. Геноцид. М., Изд-во 2003.
13. Сафиуллина И.П. Судопроизводство, назначение и исполнение наказаний по уставам международных трибуналов adhoc. - Вестник Академии управления "ТИСБИ". - 2003. - №3;
14. Стецовский Ю.И. Преступления против человечности и адвокатура // Адвокат. 2007. № 2.
15. Левандовская М.Г. Преступления против мира и безопасности человечества // Уголовное право Российской Федерации. Особенная часть: Учебник / Под ред. проф. Л.В. Иногамовой-Хегай, проф. А.И. Рарога, А.И. Чучаева. М., 2007.
16. Решетов Ю.А. Борьба с международными преступлениями против мира и безопасности. М., Инфра-М. 2007.

МЕРЫ ПРЕДУПРЕЖДЕНИЯ АКТОВ ГЕНОЦИДА

Бұл мақалада геноцид актілерінің алдын-алу шаралары қарастырылып келтірілген, геноцидті болжау және алдын-алу үшін әлемдегі барлық халықаралық институттар мен орталықтарға талдау жүргізілген.

Түйін сөздер: *геноцид, этникалық қақтығыстар, халықаралық қылмыс, халықаралық құқық.*

В данной статье рассмотрены и перечислены меры предупреждения актов геноцида, также проанализированы существующие в мире международные институты и центры для прогнозирования и предотвращения геноцида.

Ключевые слова: *геноцид, этнические конфликты, международное преступление, международное право.*

This article examines and lists measures to prevent acts of genocide, and also analyzes existing international institutions and centers for the prediction and prevention of genocide.

Keywords: *genocide, ethnic conflicts, international crime, international law.*

1,5 миллиона армян, 3 миллиона украинцев, 6 миллионов евреев, 250 000 цыган, 6 миллионов славян, 25 миллионов советских граждан, 25 миллионов китайцев, 1,5 миллиона бенгальцев, 200 000 гватемальцев, 1,7 миллиона камбоджийцев, 500 000 индонезийцев, 200 000 восточнотиморцев, 250 000 бурундийцев, 500 000 угандийцев, 2 миллиона суданцев, 800 000 руандийцев, 2 миллиона северных корейцев, 10000 косоваров. Геноциды и другие массовые убийства убили больше людей в двадцатом веке, чем все войны вместе взятые. Среди уроков, которые мы можем извлечь из угроз и актов геноцида, имевшие место в прошлом, я хотела бы выделить следующее: Геноцид, как вооруженный конфликт определенного рода, не может вспыхнуть внезапно. Это результат сочетания ряда факторов: отсутствие диалога, неуважение к другим группам и отсутствие общих ценностей среди самых важных. Трудно предугадать критический момент начала геноцида или масштабы массового убийства. Поэтому следует прилагать больше усилий для интерпретации предупреждающих знаков и адекватного реагирования на них. Это не должно быть слишком затянутым делом. У геноцида всегда есть организаторы. Также очень полезно различать на ранней стадии то, что приходит в верхушке и что внизу [7]. Более подробная информация о причинах напряженности и несправедливости и надлежащем анализе этой информации имеет решающее значение для предотвращения насилия. Однако неспособность международного сообщества предотвратить геноцид не может быть объяснена только отсутствием информации или плохой оценкой ситуации. Тревожные звонки звонят для тех, кто слушает. В игре есть еще один, гораздо более тревожный фактор, а именно отсутствие желания действовать или отсутствие силы для принятия необходимых превентивных мер. Сохранение памяти о прошлых актах геноцида является эффективным способом ужесточить решимость действовать на раннем этапе, если угрозы геноцида появятся снова в любом контексте. Мемориалы Холокоста чрезвычайно важны [5, с. 55]. Необходимо, чтобы геноцид, который произошел в Руанде 23 года назад, а также все другие акты геноцида, был запомнен. Мы не должны забывать и не должны соглашаться с тем, что географическое расстояние подразумевает моральную дистанцию, тем самым ослабляя нашу решимость действовать в период геноцида. Когда Конвенция о геноциде была принята Организацией Объединенных Наций в 1948 году, мир сказал: «Никогда больше». Но история двадцатого века вместо этого доказала, что «никогда больше» стало «снова и снова». Обещание Организации Объединенных Наций было нарушено, так как снова и снова, геноциды и другие формы массового убийства убили около 170 миллионов человек [1]. Есть две причины, по которым геноцид все еще совершается в мире:

1. В мире не разработаны международные институты, необходимые для прогнозирования и предотвращения этого.

2. Мировые лидеры не имеют политической воли, чтобы остановить это. Чтобы предотвратить геноцид, мы должны сначала признать его наличие. Мы должны изучать и сравнивать геноциды и

разрабатывать рабочую теорию о геноциде. Есть много центров по изучению геноцида, которые выполняют эту важную работу - в Австралии, Брюсселе, Копенгагене, Иерусалиме, Монреале, Мемфисе, Миннеаполисе, Нью-Хейвене, Ноттингеме и в других странах. Но одного изучения геноцида недостаточно. Следующей задачей должно быть создание международных институтов и поднятие политической воли для ее предотвращения. Со временем появляется необходимость в создании учреждений по предотвращению геноцида, коими могут стать: центры раннего предупреждения, программы трансформации конфликтов, постоянные силы быстрого реагирования и международные суды для эффективного наказания [3, с. 11-12].

1. Совет безопасности ООН и ключевые державы нуждаются в сильных и независимых системах раннего прогнозирования того, где и когда будут происходить этнические конфликты и геноцид, а также в предоставлении вариантов предотвращения и своевременного вмешательства. Доклад Брахими, созданный специальной комиссией по поддержанию мира в ООН, является именно такой рекомендацией, которую следовало бы выполнять. Некоторые сотрудники отделений по государствам и высшие должностные лица ООН проводят ежемесячные «Рамки координации» для обсуждения текущих кризисов. К сожалению, в Организации Объединенных Наций нет ни одного человека, ответственного за раннее прогнозирование и предотвращение геноцида. Международная кампания за прекращение геноцида выступает за создание в Организации Объединенных Наций координационного центра по предупреждению и прогнозированию геноцида.

Между тем, Центры изучения НПО и геноцида должны создать собственные независимые сети раннего прогнозирования, которые могут представлять ежедневные отчеты и регулярные документы. Открытая тайна новой информационной эпохи заключается в том, что политические разработчики быстрее узнают информацию, читая газеты «Нью-Йорк таймс» или «Лондон Таймс», еженедельник «Экономист», и при пользовании Интернетом, чем если бы они рассчитывали на секретные кабели своих посольств. На самом деле, существует множество открытых источников отчетов, включая источники ООН. Но, ни одна из них не фокусируется на ранних предупреждающих признаках геноцида. Слишком много информации приводит к путанице и бездействию [4, с. 166].

Специалисты, работающие с открытым исходным кодом, предоставляют ежедневную несекретную информацию по злодеяниям и предупреждающим признакам возникновения геноцида для Управления по военным преступлениям Государственного департамента США, а также для нескольких других заинтересованных правительств. Они ограничиваются сводками до двадцати пяти рассказов в день.

Модели подобного раннего предупреждения имеют значение в политической деятельности государств. Они должны быть понятными для политических разработчиков и давать конкретные рекомендации по предотвращению очагов геноцида. ООН пыталась заключить небольшой контракт с коалицией из Лондона для оказания услуг раннего предупреждения геноцида. Используемая модель является многовариантной и статистической, а не процессуальной. Это дает странам множество абстрактных факторов («уровень демократии, открытость торговли, история вооруженного конфликта, этническое разнообразие»), а затем оценивает риск геноцида из их суммы. Эта модель полезна тем, что она демонстрирует преимущества продвижения демократии и других общих стратегий. Но статистические модели не описывают преднамеренный процесс, посредством которого политические лидеры толкают общество к геноциду. Поэтому они не могут использоваться для формулирования конкретных контрмер на каждом этапе геноцидного процесса [6].

В 1998 году в документе, который был предоставлен Йельской программой исследований геноцида, где была предложена структурная теория геноцидного процесса, описывались этапы, которые прошли все геноциды. В разработке подобной программы, естественно, был поднят вопрос о том, какие шаги можно предпринять на каждом этапе, чтобы остановить процесс. Был сделан ряд практических предложений об использовании институтов, доступных миру в конце двадцатого века [8, с. 185].

Раннего предупреждения недостаточно для предотвращения геноцида. Что, если Совет безопасности США примет резолюцию о реализации мирного соглашения и отправит в страну миротворцев, но затем начнется геноцид? Именно это произошло в Руанде. Было много способов раннего предупреждения.

2. Также должны быть созданы институты, чтобы не допустить насильственного вмешательства до начала геноцида. Каждая церковь, синагога, мечеть и храм должны преподавать миротворчество, а

советы межрелигиозных лидеров должны формироваться везде, где есть религиозное разделение. В этнически разделенных обществах, радио- и телевидение и образовательные системы должны использоваться для пропаганды толерантности и гуманизации других групп общества, чтобы показать, что они похожи на «нас». Такие программы, как «Поиск общей почвы» и «Учение южного центра по борьбе с нищетой», программа толерантности должна приниматься во всех странах, которые могут стать жертвами этнических конфликтов или геноцида [2].

3. Организации Объединенных Наций нужны постоянные, добровольческие, профессиональные силы быстрого реагирования, которые не зависят от вклада правительств стран-членов в бригады их собственных армий. В статьях с 43 по 48 Устава ООН уже предусмотрена постоянная структура командования, которая никогда не создавалась, и либеральное толкование этих статей также позволило бы создать постоянную армию. Постоянная бригада высокой готовности, организованная датчанами, канадцами, голландцами и другими, является шагом в правильном направлении, хотя все еще зависит от национальных контингентов. Постоянная сила ООН должна иметь поддержку, по крайней мере, некоторых крупных военных держав, также она должна быть достаточно большой, чтобы эффективно вмешиваться в такие ситуации, как в Руанде и должна состоять из добровольцев со всего мира, лучших из лучших, которые специально будут отобраны для миротворчества ООН. Несмотря на то, что администрация Буша выступала против такой силы в США, после проведения опроса, две трети американского народа одобрили ее создание. Более восьмидесяти процентов выступают за причастность Америки к прекращению геноцида. Это идея, время которой скоро придет [1].

4. Мир нуждается и, наконец, имеет Международный уголовный суд. Необходимо положить конец безнаказанности за геноцид, военные преступления и преступления против человечности. МУС должен быть подкреплен волей народов, чтобы арестовать тех, кого он обвиняет. МУС не может удерживать каждый акт геноцида, но он будет предупреждать действия каждого будущего тирана, который считает, что он может избежать массовых убийств [9].

Эти институциональные изменения не будут достаточными для прекращения геноцида в XXI веке. В конце концов, мы должны вернуться к проблеме политической воли. В Руанде погибло 800 000 человек не только из-за отсутствия миротворцев. Они погибли из-за полного отсутствия политической воли со стороны мировых лидеров. Фактически, это была их политическая воля вывести миротворцев из ООН и оставить их убицам. Ни США, ни какой-либо другой член Совета безопасности ООН не имели политической воли, чтобы рискнуть одним из своих граждан, чтобы спасти 800 000 человек от геноцида.

Массовые движения должны мобилизовать религиозных лидеров, знаменитостей и звезд, церквей, синагог, мечетей и храмов. Мы должны сделать безразличие к геноциду культурно неприемлемым и политически невозможным. Мы должны воспитывать и защищать, демонстрировать и принимать законы.

Список использованной литературы

1. Блищенко И.П. Деятельность ООН по организации сотрудничества государств в области борьбы с международной преступностью // Международное уголовное право: Учебное пособие / Под общей ред. В.Н. Кудрявцева. 2-е изд., перераб. и доп. М., Юристъ. 2007.
2. Марочкин С.Ю. Международное право: 60 лет после создания ООН // Журнал российского права. 2006. № 3.
3. Стецовский Ю.И. Преступления против человечности и адвокатура // Адвокат. 2007. № 2.
4. Черновицкая Ю.В. «Косвенный» геноцид в современном обществе (социально-философские аспекты) // Вопросы философии. – 2008. – №10.
5. Гефтер М. Эхо Холокоста. – М.: Российская библиотека Холокоста, 1995.
6. Farhad M. International Criminal Responsibility of States. P. 177.
7. Тернон Ив. Размышления о геноциде.
8. Jongman, A. J. Contemporary Genocides: Causes, Cases, Consequences. Wassenaarseweg 52, 2333 AK, Leiden 1996.
9. Римский статут Международного уголовного суда (Рим, 17 июля 1998 г.) // A/CONF.183/9 от 16 января 2002.

РАЗВИТИЕ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА О ФОРМЕ СДЕЛОК В РИМСКОМ ПРАВЕ

Бұл мақалада рим жеке құқығындағы мәмілелер нысанының даму тарихи аспектілері, рим жеке құқығындағы мәмілелер нысанының түрлері, сондай-ақ, Римде мәмілелерді жүзеге асыру тәсілдері қарастырылған.

Түйін сөздер: рим құқығы, мәмілелер, пакт, формализм

В данной статье рассматриваются исторические аспекты развития формы сделок в римском частном праве, рассматриваются виды форм сделок в древнеримском праве, а также способы реализации сделок в Риме.

Ключевые слова: римское право, сделки, пакт, формализм

In this article the historical aspect of the development of the form of transactions in Roman private law are examined, consider the types of transactions in Greek law, as well as ways to implement transactions in Rome.

Keywords: Roman law, transactions, pact, formalism

Период развития римского частного права насчитывает более тысячи лет. Цивильное право Римского государства является передовым во времена античности, степень его разработанности по сей день является юридическим пластом для романо-германской юридической системы.

Все сделки в римском частном праве подразделялись на формальные и неформальные.

Формальные сделки совершались с соблюдением особых правил, установленных обычаем или законом. В цивильном праве Рима считалось что, форма составляет сущность вещи (*forma dat esse rei*) [1], и потому считается разумным, что именно форма считалась одной из фундаментальных основ сделки. На первых порах лишь формальные сделки порождали обязательства, обеспеченные исковой защитой. Подобного рода договора назывались *contractus* [2]. Согласно классификации Гая, контракты классифицировались на следующие виды: литеральные, вербальные, консенсуальные, реальные.

1. Вербальные контракты это самые древний и формальные в римском цивильном праве. Вербальными назывались устные договоры, например, обещания, клятвы вольноотпущенника.

2. Литеральные контракты основывались на записях, что свидетельствовало о заключении контракта, но данный вид контракта не приобрел особой популярности в силу неграмотности большинства населения того времени. Самыми древними формами литеральных контрактов были записи в приходно-расходных книгах, которые основывались на соглашении между сторонами данного обязательства.

3. Реальная сделка возникала как следствие фактической передачи вещи.

4. Консенсуальные контракты - это обязательства, которые возникали в силу соглашения между сторонами вне зависимости от факта передачи вещи или отсутствия таковой.

Неформальные сделки в римском частном праве именовались пактами, и не были обеспечены исковой защитой. В эдиктах закреплялось право стороны пакта не предъявлять иск, но имелась возможность сослаться на пакт в порядке процессуального возражения. Позже некоторые пакты получили право на исковую защиту. В Дигестах Юстиниана об этом говорилось так: «голое соглашение цивильное обязательства не порождает, но порождает эксцепцию...»[3].

В римском частном праве заключать договоры в устной форме разрешалось только тем лицам, которые могли слышать и говорить. Глухие и немые субъекты оборота к совершению таких сделок не допускались. Ведь действие устной формы основывалось на священной силе устного слова. Только тот, кто был способен воспринимать устную речь и сам воспроизводить ее, был вправе участвовать в устных сделках.

Как известно, в древнем римском праве для действительности устной сделки необходимо было использовать строго определенные слова, а при нарушении устной формулы договор не считался заключенным. Так, при совершении *stipulatio* на вопрос кредитора: «Обязуешься (*spondes*)?», - должник должен был отвечать: «Обязуюсь (*spondeo*)», «Дашь (*dabis*)? Дам (*dabo*), «Обещаешь (*promittis*)? Обещаю (*promitto*), «Ручаешься своей честью (*fidei tuae erit*)? Ручаюсь своей честью (*fidei meae erit*)». Если отвечающий употреблял несоответствующий глагол, обязательство не возникало.

Римское частное право закрепило множество способов реализации формальных сделок, в том числе, либральная форма (mancipatio, nexum) stipulatio, in iure cessio, а также письменная форма (contractus literalis). сложность и ритуальность. Ясность формализма римского права аналогична мировосприятию человека того времени [4].

Формы сделок в римском праве позже заимствовались другими системами права, хотя формальный подход к совершению сделки не является особенной чертой римского гражданского права. И, несмотря на фундаментальность римского права, каждая система права в отдельных государствах имела свой своеобразный подход к формам заключения сделок. Например, в Германии в эпоху Средневековья для передачи права собственности участок земли одновременно с согласием отчуждателя и приобретателя необходимо было провести специальный ритуал. Продавец передавал покупателю элементы, символизирующие землю, например, горсть земли или пучок травы, а после вручал предмет, олицетворяющий его власть: перчатку, нож и т.д.

Современные нормы признания сделок недействительными берут свое начало в древнем римском праве, также, как и общепринятые нормы признания сделок ничтожными и оспоримыми. Как отмечал, И.Б. Новицкий: «Эти две формы недействительности ведутся большинством авторов от римских юристов на этот счет точности понятий и терминологии, не было» [5].

Римское частное право и средневековое европейское право придерживались системы формального права. Формы права представляются в трех основных формах:

- 1) ритуалы и символы;
- 2) слова (клятвы, словесные формулы)
- 3) письменные акты.

Как говорилось ранее, в римском частном праве главенствовали два вида формализма, основанные на фантазии и мышлении. Сюда принадлежат важнейшие акты древнего римского права: sacramentum, mancipatio, in iure cessio, stipulatio (последняя форма являлась широко распространенной сделкой оборотного права и оставалась формальным актом даже в период классической юриспруденции; в германском праве - investitura, sala и другие обозначения. Из всех этих символов, действий и слов нашли свое отражение и в современном праве: рукопожатие, слова присяги, вопросы и ответы при заключении брака и т.д..

Подводя итоги вышесказанного, необходимо отметить насколько сильно повлияло римское частное право на дальнейшее становление всей романо-германской правовой системы, в том числе и на развитие форм сделок в гражданско-правовом обороте.

Список использованной литературы

1. Пухан И., Поленак- Акимовская М. Римское право: Базовый учебник/ пер.с макед.; под ред. В.А. Томсинова. - М.; Зерцало, 2000.
2. Римское частное право: Учебник/ под ред. И.Б. Новицкого, И.С. Перетерского. – М.; Юриспруденция, 2001 г.
3. Дигесты Юстиниана/ пер.с лат. Л.Л. Кофанов. – М.: Статут, 2002. Т.1
4. Ключевский В.О. Краткое пособие по истории России. - М., 1906.
5. Новицкий И.Б. Недействительные сделки // Вопросы советского гражданского права. - М., 1945. – С. 31.

ОӘЖ 340.115

Садыкова А.Ж.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің 3 курс студенті, Ақтөбе қаласы

Сармурзина А.Е.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің 3 курс студенті, Ақтөбе қаласы

Ғылыми жетекшісі: доцент т.ғ.к. **Исибаева Е.И.**

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қаласы

ҚҰҚЫҚТЫҚ САУАТТЫЛЫҚ – ЗАМАН ТАЛАБЫ

Бұл мақалада құқықтық сауаттылықты арттырудың негізгі бағыттары көрсетілген. Құқықтық сауаттылық – жеке адамның құқықтық мәдениетінің элементі болып табылады.

Түйін сөздер: құқықбұзушылық, сауаттылық, қоғам, теория, заң, демократия, қағида.

В данной статье указаны основные направления повышения правовой грамотности. Правовая грамотность как элемент культуры личности.

Ключевые слова: правонарушения, грамотность, общество, теория, право, демократия, принцип.

This article outlines the main areas for increasing legal literacy. Legal literacy as an element of a person's culture.

Keywords: offences, literacy, society, theory, right, democracy, principle.

Қазақстан Республикасы Президенті Н. Ә. Назарбаев 1995 жылы маусым айында елімізде жаппай құқықтық білім беруді жүзеге асыру жөніндегі шаралар туралы қаулы қабылданған еді. Қазіргі кезде қоғамда құқықтық білімге терең назар аударудың бірқатар себептері бар. Қазақстан дербес тәуелсіз мемлекет болды. Жаңа қоғамды ұйымдастыруға бағытталған қызметтер атқарушы – Президент Әкімшілігі. Парламент, Үкімет, Конституция Кеңес т.б. құрылды. 1995 жылы тамыз айында бүкілхалықтық дауыс беру нәтижесінде қабылданған конституция жаңа мемлекеттік органдары заңдастырып қана қоймай, сонымен бірге әрбір жеке адам мен азаматтық кең көлемде демократиялық құқықтары мен бостандықтарын баянды етті. Сонымен қатар азаматтың міндеттері де ай- тылды. Құқықтық мемлекеттің теориясы заңның үстемдігі мен оның әлеуметтік өмірді реттеуші ретінде тануға негізделеді. Бұл рөл заңға жай ғана құрметтен гөрі маңыздырақ және жан-жақты екені белгілі. Қоғам тәртіпке негізделіп, қалыпта- сып, өмір сүреді. Қоғамдағы тәртіп түрлі әлеуметтік нормалардың, адамдардың мінез — құлқын реттейтін қағидалардың әсерімен, яғни күшімен орнатылады[1,18]. Құқықтық нормаларды қолдану нәтижесінде құқықтық тәртіп орнығатыны, ал құқықтық нормалар негізінен заңнан нәр алып белгілі құқықтар мен міндеттер жүктейтіні белгілі. Еліміздің заңдарын сақтау, оған мойынсыну- жауапкершілік- ті, түсіністікті, заңдарды білуді және соған сәйкес мінез-құлық пен іс-әрекеттерді үйлестіруді талап етеді. Қоғамның ең өзекті мәселелерінің бірі – қылмыстың, құқық бұзушылықтың алдын алу. Бұны бүгінгі таңда барлық деңгейдегі шенеуніктерден бастап, құқық қорғау органдары қызметкерлері, ұстаздар мен ата-аналар, азаматтар да түсінуде. Құқық бұзушылық жөнінде «Құқық бұзушылық дегеніміз – адамның қоғамға, мемлекетке немесе жеке тұлғаға зиян келтіретін, соңы заң алдындағы жауаптылыққа апаратын құқыққа қайшы әрекеті немесе әрекетсіздігі», — деп көрсетілген [2,198 б.]. Қоғамда тәртіп орнамаса, ол құлдырайды, яғни ке- лешегі болмайды. Бұл бәрімізге белгілі және оны жақсы түсінеміз. Дегенмен, қоғамда қоғамдық тәртіпті бұзуға бейім азаматтар да кездеседі және бұл — құқық бұзушылықтың орын алуына әкеп соқтырады, сондықтан құқық бұзушылық — қоғам өміріне тән қауіпті дерт. Құқық бұзушылықтың себептеріне қатысты ықылым заманнан осы күнге дейін әр түрлі пікірлер айтылып келеді. Солардың ішінде құқықтық нормаларды бұзуына ең ал- дымен әлеуметтік және биологиялық жағдайлар әсер ететінін байқауға болады. Жастар арасында құқық бұзушылықтың ал- дын алуға, қоғамдық тәртіпті сақтауға, заңды жау- апкершілікті сезінуге өз үлесін қосатын, атсалы- сатын субъектілердің бірі — оқу орындары болып табылады. Оқу орнында жасөспірімнің азаматтық, патриоттық, адамгершілік, салауаттық, құқықтық, мәдени, шығармашылық т.б. қасиеттерін дамыту және қалыптастыру процесі жүзеге асырылады. Бұл ұжым мүшелеріне үлкен жауапкершілік пен міндет жүктейді. Құқық бұзушылық пен келеңсіз жағдайларды барынша болдырмау және алдын алу, оның зи- яндылығы мен қауіптілігін түсіндіруде — өскелең ұрпаққа құқықтық тәрбие беру, оның мақсат – міндеттерін дұрыс түсіндірудің маңызы ерекше. Құқықтық тәрбие беру жан — жақты тәрбиелеудің маңызды бір саласы. «Құқықтық тәрбие мақсаты – оқушыларда құқықтық мәдениет пен құқықтық әрекет – қылық қалыптастырып, оларды құқықтық заңдылық талаптарын түсінуге әрі мойындауға баулу», — деп анықталған [3,181 б.]. Құқықтық тәрбие беру баланың жеке тұлғасын қалыптастырып, олардың бойына жоғары идеялық пен қоғамдық меншікке қатынасты көзқарасты да- рытудың асыл міндеттерін атқарады. Мемлекетіміз жастарға құқықтық тәрбие беру ісіне үнемі маңыз беріп келеді. Қазақстан заңдарына терең құрмет сезімін қалыптастыру, оларды сөзсіз сақтау және орындау -ұзақ уақыт тәрбие жұмысын жүргізудің жемісі. Көбіне құқықтық сананың төмендегі, материалдық және рухани игіліктердің не екенін жөнді түсінбеушілік қоғамға жат қылықтарды туғызады. Сондықтан да әр оқушының санасына құқықтық нормаларды жеткізу, жеткізіп қана қой- май оның күнделікті мінез-құлық нормасына ай- налдыру үшін күресу құқықтық тәрбиенің міндеті болып табылады. Құқықтың тәрбие негізі отбасынан басталады. Бізде көптеген ата - аналар баланың кемшілгін мектептегі мұғалімдерден көреді. Отбасында мұғалімдер туралы жақсы пікір айтылса, алдымен ата - ананың мектеп, ұстаз туралы жақсы ниеті ба- лаға жақсы әсер етеді. Ондай балалардың оқуға, білімге, мектепке құштарлығы

артады. Ұстазды, адамды сыйлауы өзгеше болады. Мектеп, ұстаз туралы басқаша пікірде көңілі толмаған ойлардың жетегінде баласының алдында ғайбаттау сөздер сөйленетін болса, ол баланың мектеп, мұғалімге көзқарасы өзгереді. Оқу - үлгеріміне әсер етеді. Немқұрайлы қа- рап, үлгерімі нашарлайды. Ата - ана өз баласының ынтасын үйдегі тәрбие арқылы өзі жойып отырған- нын білмейді. Бала тәрбиесі отбасынан басталады. Мектепке келгеннен кейін ол мінез отбасында қалыптасқан тәрбие одан әрі жалғасады. Бір тәулік- тің яғни 24 сағаттың 6 сағаты мектепте, қалғаны тәрбие ордасы, үнемі ата - ана болып қала береді. Баланың сабаққа саналы қарап озат оқушы болып өсуі, ол мұғалім мен ата - ананың бірігіп өсірген жеміс ағашы, немесе ұшқыр ұшақ жасаумен тең десем артық емес. Дұрыс өспеген жеміс ағашы, дұрыс жеміс бермесе қуануға бола ма? Бір бөлшегі бұрыс жасалған ұшақты ұшырғаннан не пайда? Ол өзінде, өзгені де мерт етпей ме? Сонымен әрбір ата - ана өз баласының тәрби- елі де, саналы, мәдениетті, жүрген ортасында сүй- кімді болу үшін алдымен тәрбиені өзінен бастаған- ны жөн, яғни оғаш қылықтармен баласына үлгі - өнеге көрсетпеуге тырысқаны жөн. Жас кезінде баласына дұрыс тәрбие бере алмаған ата - ана кей- ін бармағын тістеп өкініп қалады. Қалай қисайтсаң солай өседі. Оның түзу жолмен жүріп білімді де саналы азамат болып өсуі біздің, яғни әрбір ата - ананың қолында. Жастар арасында құқықтық тәртіпті бұзушылықтың алдын алу үшін жүргізілетін шара- лар: тәртіп бұзушының теріс мінез-құлқын қалыптастыруға ықпал ететін жағдайларды жою; жас буынның тәрбиесін, өмір жағдайын, ортасын сауықтыру; оқу, еңбек іс- әрекетін тиімді ұйымдастыру; Отан қорғау, туған елдің күш-қуатын молайту, сөз, баспа-сөз бостандығы мәселелері жөнінде тәрбиелік іс-шараларды өткізу. Тәрбие процесінің мынадай бағыттарына көңіл аудару қажет: үйлесімді жан-жақты дамыту мақсатын есепке ала отырып, тұлғаны біртұтас қалыптастыру; азаматтық құндылықтар, әлеуметтік бағдарлы мотивация, ақыл-ой, эмоционалдық және еріктік үйлесім ауқымы негізінде тұлғаның адамгершілік сапаларын қалыптастыру; білімгерлерді ғылыми, мәдени және өнер, т.б. қоғамдық құндылыққа тәрбиелеу; қоғамның демократиялық өңделуіне, тұлғаның құқықтары мен міндеттеріне сәйкес өмірлік позицияға тәрбиелеу [4,163 б.]. Құқықтық тәрбие беруде олардың құқықтық сана сезімінің бірінші кезекте қалыптасуының маңызы зор. Себебі, құқықтық сана – қоғамдық сананың ерекше түрі. Сондықтан, құқықтық тәрбие беруде жастардың санасын тәрбиелеу, жауапкершілік сезімін көтеру, ұйымшылдық пен тәртіптілікті нығайту – оқу-тәрбие жұмыстарының негізгі бір бағыты. Бүгінде Қазақстан республикасында демократияға бағытталған құқықтық мемлекет құру идеясын жүзеге асырып, ондағы әрбір азаматтың өз құқықтарын жете біліп, соған сай сана-сезімдерін қалыптастыру қажет. Құқықтық мемлекетті орнықтыруда еліміздің құқықтық мәдениетін көтеру басты мақсатымыз болмақ. Ол үшін құқықтық тәрбие талаптарын сараптап алғанымыз жөн. Сондықтан мынадай ұсынысымыз бар: Жалпы білім беру мектептерінің алғашқы сыныптарынан бастап «Құқық негізі» пәнін оқытып, оның оқу бағдарламасына «Кәмелетке толмағандардың құқықтары мен міндеттері» туралы Конституциялық құқықтан, Әкімшілік құқығынан, Азаматтық құқықтан, Қылмыстық құқықтан нормалар енгізілуі тиіс. Кәмелетке толмағандардың құқықтарының бұзылуы және олардың құқықбұзушылыққа қатысулары мектеп оқушыларының өз құқықтары мен міндеттерін меңгермегендіктен туындайды. Мектеп оқушылары өздерінің құқықтары мен міндеттерін білетін болса келеңсіз жағдай туғызатын мұғалімдерді орнына қоя біледі және құқықтық мемлекеттің басты принципінің бірін орындауға мүмкіндік туындайды. Ауыл халқы құқықтық сауаттылық жағынан толық қамтылмай отыр. Оны Президенттің Жолда- уларын насихаттауға барған кезде заңгерлер жақ- сы байқайды. Сондықтан әрбір ауданға қарасты ауылдарда аудандағы әділет бөлімінен құқықтық сауаттылықты көтеретін жоғары білімді бір заңгерден бекітілуі тиіс. Әйтпесе ауылдан қалаға келген, аудан орталығына ауылдан келген адамдардың құқықтық сауаттылық деңгейінің кемшілігі байқалып отырады. Құқықтық саладағы білімді арттыруға бағытталған, мамандандырылған интернет-сайт- тар ашылуы қажет. Азаматтардың еркін түрде құқықтық сауаттылығын арттыруға мүмкіндік туар еді. Ғалым, заңгерлерді, саясаттанушыларды, құқық қорғау, сот және өзге де органдардың неғұрлым тәжірибелі практикалық қызметкерлерін тарта отырып, құқықтық пәндердің оқытушыла рын қайта даярлау және біліктілігін арттыруды жүзеге асыру. Сонымен, құқықтық тәрбие мен құқықтық сана алдымен отбасынан басталады. Бүгінгі қоғамды дамыту үшін әрқайсысымыз құқықтық заңды құрметпен қарап, өз бойымызда құқықтық сана мен жігерді шыңдауымыз керектігін өмір көр- сетіп отыр. Аталған қылмыс түрлерін болдырмау, оның алдын алу үшін құқықтық насихатты күшейтіп, құқықтық тәрбиені одан әрі жетілдіру қажет.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

- бет
1. Г.Искакова, Н.Ғазизова, А.Сембаева, Қазақстан Республикасындағы адам құқығы, оқу құралы, Астана, 2008 ж, - 9 бет
 2. Ғ.Сапарғалиев, А.Ибраева, «Мемлекет және құқық теориясы», Алматы, 2007ж, -198 бет
 3. Ғ.Сапарғалиев, А.Ибраева, «Мемлекет және құқық теориясы», Алматы, 2007ж, 181 бет
 4. Бабаев С., Оңалбек Ж. «Жалпы педагогика», Алматы, 2005ж, -163-бет
 5. Ғ.Сапарғалиев, А.Ибраева, «Мемлекет және құқық теориясы», Алматы, 2007ж, -197 бет

УДК 347.734.5(574)

Тастамбекова Аида

*магистрантка 1 курса, Казахский гуманитарно-юридический инновационный университет,
г. Семей*

Смоилов Самат Жумағалиевич

*к.ю.н., доктор PhD, старший преподаватель кафедры государственно-правовых дисциплин
Казахский гуманитарно-юридический инновационный университет, г. Семей*

ПРОБЛЕМЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НАЦИОНАЛЬНОГО БАНКА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Осы мақалада Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің қызметінің тұжырымдамасы мен құқықтық реттеуі ашылады. Құқықтық тетіктерді жүйелі реттеу банктік қатынастарға ықпал етудің құқықтық әдістерін әзірлеудің жаңа жолдарын табуға көмектеседі. Қаржы агенті ретінде Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің құқықтық мәртебесі зерттелуде.

Түйін сөздер: банк, несие, ұлттық банк, банктік қатынастар, банктерді лицензиялау, қаржы агенті.

В настоящей статье раскрыто понятие и правовое регулирование деятельности Национального Банка Республики Казахстан. Системное регулирование правовыми механизмами позволит найти, новые способы по развитию правовых способов воздействия на банковские отношения. Изучается правовой статус Национального Банка Республики Казахстан как финансового агента.

Ключевые слова: банк, кредит, национальный банк, банковские правоотношения, лицензирование банков, финансовый агент.

In this article, the concept and legal regulation of the activities of the National Bank of the Republic of Kazakhstan is disclosed. Systemic regulation of legal mechanisms will help to find new ways to develop legal methods of influencing banking relations. The legal status of the National Bank of the Republic of Kazakhstan as a financial agent is being studied.

Keywords: bank, credit, national bank, banking relations, licensing of banks, financial agent.

Банковским законодательством Республики Казахстан полномочия Национального Банка Республики Казахстан в осуществлении регулирования и надзора за деятельностью банков в получении необходимой информации, определены относительно всех банков, зарегистрированных на территории Республики Казахстан, независимо от участия в их уставном капитале иностранных инвесторов [1, с.54].

В целях реализации совместных проектов по предоставлению кредитов и решения иных задач банки вправе создавать консорциумы на основе договора о совместной деятельности и участвовать в деятельности других консорциумов, ассоциаций.

Юридические лица, зарегистрированные в оффшорных зонах, или физические лица, являющиеся учредителями (акционерами) юридических лиц, зарегистрированных в оффшорных зонах, перечень которых устанавливается Национальным банком, не могут быть учредителями или акционерами банков – резидентов Республики Казахстан [2, с.87].

Юридические лица – нерезиденты Республики Казахстан, включая банки, могут иметь пять и более процентов акций банка – резидента Республики Казахстан при условии наличия у них минимального требуемого рейтинга одного из основных рейтинговых агентств, перечень которых устанавливается Национальным банком [3, с.102].

В Казахстане усилены контрольные функции Национального банка. Он вправе запрашивать информацию о финансовом положении банков или финансовых организаций, в уставном капитале которых участвует юридическое или физическое лицо – нерезидент, являющееся учредителем банка.

Правовое регулирование банковской деятельности осуществляется Законами Республики Казахстан “О валютном регулировании” от 24 декабря 1996 г., «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан» от 16 июля 1999 г., Указами Президента

Республики Казахстан, имеющими силу законов: “О банках и банковской деятельности в Республике Казахстан” от 31 августа 1995 г., “О налогах и других обязательных платежах в бюджет” от 24 апреля 1995 г., а также международными соглашениями, заключенными Республикой Казахстан.

5. Законодательство о ценных бумагах состоит из Закона Республики Казахстан «О рынке ценных бумаг» от 5 марта 1997 г. Ценные бумаги иностранных эмитентов допускаются к обращению на рынке ценных бумаг Республики Казахстан на основании разрешения, выданного Национальной комиссией по ценным бумагам Республики Казахстан. Принятое во исполнение этого «Положение о допуске к обращению на территории Республики Казахстан ценных бумаг, выпущенных эмитентами других государств», утверждено Постановлением Национальной комиссии по ценным бумагам 17 мая 1996 г., №53.

6. Страхование регулируется Указом Президента Республики Казахстан, имеющим силу закона, от 3 октября 1995 г. «О страховании». В соответствии с ним:

- Лимит участия иностранного инвестора в уставном капитале страховой (перестраховочной) организации не установлен. Однако, суммарный зарегистрированный уставный капитал страховых (перестраховочных) организаций с иностранным участием не может превышать двадцати пяти процентов совокупного зарегистрированного уставного капитала всех страховых (перестраховочных) организаций Республики Казахстан, за исключением случаев, разрешенных уполномоченным государственным органом страхового надзора.

- Иностранные страховые (перестраховочные) организации могут перестраховывать риски, принятые на себя страховщиками Республики Казахстан, через свои филиалы и представительства, зарегистрированные в установленном порядке, а также непосредственно у иностранных перестраховщиков.

7. Законодательство о внешнем заимствовании. В действующем Законе «О государственном и гарантированном государством заимствовании и долге» от 2 августа 1999 г. следует отметить статью, посвященную вопросу компенсации и возмещения убытков иностранным кредиторам. В частности, установлено, что иностранным кредиторам, чьим интересам в Республике Казахстан был причинен ущерб в результате войны или другого вооруженного конфликта, революции, чрезвычайного положения, гражданских столкновений или подобных обстоятельств, а также в связи с принятием незаконных нормативных правовых актов и судебных решений или осуществлением незаконных действий должностными лицами государственных органов, предоставляется режим не менее благоприятный, чем применяемый в отношении юридических и физических лиц Республики Казахстан при возмещении ущерба, понесенного ими в результате вышеуказанных обстоятельств, и (или) выплате компенсаций. (Закон Республики Казахстан «О внешнем заимствовании и управлении внешним долгом» от 10 апреля 1997 г. признан утратившим силу).

8. Законодательство о свободных (специальных) экономических зонах. Данные отношения регулируются Указом Президента Республики Казахстан, имеющим силу закона, от 26 января 1996 г. «О специальных экономических зонах в Республике Казахстан», а также Указом Президента Республики Казахстан «Некоторые вопросы специальных экономических зон в Республике Казахстан» от 31 марта 1999 г. В республике существует специальная экономическая зона в городе Астана.

9. Природоохранное законодательство включает в себя Законы «Об охране окружающей среды» от 15 июля 1997 г., «Об экологической экспертизе» от 21 марта 1997 г. и «Об особо охраняемых природных территориях» от 15 июля 1997 г.

Установлено, что к национальным природопользователям относятся граждане Республики Казахстан и казахстанские юридические лица, в том числе с иностранным участием, а к иностранным природопользователям – иностранные граждане, иностранные государства, международные объединения и организации[4,с.32].

В законе «Об экологической экспертизе» предусматривается, что объектами экологической экспертизы являются предплановая, предпроектная и проектная документация, договоры, контракты, включая международные, касающиеся вопросов природопользования[5,с.37].

Важным условием в процессе совершенствования контрактного права Республики Казахстан является практика международной коммерческой деятельности государства и его субъектов.

Казахстан стал членом многих международных организаций, ратифицировал ряд международных конвенций.

Процесс дальнейшего развития контрактного права, думается, должен сопровождаться заключением Республикой Казахстан с иностранными государствами, с государствами СНГ двусторонних соглашений о взаимном сотрудничестве, об оказании правовой помощи, об отмене опытом, информацией в области заключения и исполнения коммерческих контрактов.

Данные выводы не исчерпывают всего многообразия проблем унификации законодательства. Необходимы усилия многих ученых-юристов: теоретиков и практиков в деле дальнейшего развития контрактного права в Республике Казахстан.

С помощью банков происходит перераспределение свободных денежных средств, или «обмен вещами», использование «энергии окружающей среды в интересах общего блага. Деньги и кредит как факторы роста общественного богатства способны делать нации более богатыми, однако лишь в том случае, если управление деньгами и кредитом основывается на четких правилах, их нарушение может стать тормозом экономического роста и процветания хозяйства.

Сегодня в Казахстанской банковской системе кредитование является важнейшим направлением активных операций. Поэтому эта тема занимает особое место в работе. В центре внимания находится современная система и основные процедуры управления кредитами, анализ типичных проблем, решение которых требуется для успешного внедрения системы кредитования.

Список использованной литературы

- 1 Ильясов К.К. . Финансово-кредитные проблемы развития экономики Казахстана /Под ред.– Алматы: Білім, 2015.- 54 с.
- 2 Кучукова Н.К. Макроэкономические аспекты реформирования финансово-кредитной системы Республики Казахстан в условиях перехода к рыночной экономике. – Алматы: Гылым, 2014.-87 с.
- 3 Райзберг Б.А. Курс экономики: Учебник /Под ред.– ИНФРА-М, .2013.-102 с.
- 4 Сейткасимов Г.С.. Деньги, кредит, банки: Учебник /Под ред. проф.. – Алматы: Экономика, 2012.-32с.
- 5 Чекаева Е.Н. Межбанковский кредитный рынок и его регулирование /Деньги и кредит. 2014. №5-6.-37

ОӘЖ 342.41

Хайдар Даулетбек Оспанович

БМ030100-«Құқықтану» мамандығы, Мемлекеттік-құқықтық пәндер кафедрасының магистранты, Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті, Семей қ.

2017 ЖЫЛҒЫ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ РЕФОРМА. ҚР ПАРЛАМЕНТ ПЕН ҮКІМЕТТІҢ ЖАУАПКЕРШІЛІГІНІҢ ЖАҢА БАҒЫТТАРЫ

Мақалада Қазақстан Республикасындағы Парламент және Үкіметтің өкілеттілігіне 2017 жылғы конституциялық реформаның әсер етудің аспектілері қарастырылған.

Түйін сөздер: Конституция, конституциялық реформа, конституциялық-құқықтық мәртебе.

В статье рассмотрены аспекты влияния конституционной реформы 2017 года на полномочия органов Парламента и Правительства Республики Казахстан.

Ключевые слова: Конституция, конституционная реформа, конституционно-правовой статус

The article considers the aspects of the influence of the constitutional reform of 2017 on the powers of the Parliament and the Government of the Republic of Kazakhstan.

Keywords: Constitution, constitutional reform, constitutional-legal status.

Конституцияға бірнеше мәрте өзгертулер енгізілген болатын, олар – 1998,2007, 2011 және соңғысы 2017 жылдың наурызында жүзеге асырылды. Соңғы реформаның негізгі мақсаты Президенттің кей өкілеттіктерін Парламент пен Үкіметке жүктеу. Реформаның негізгі мақсаты заңды түрде негізгі мақсаттарға кедергі келтірмей адам өмірі саласында ойын тәртібінің өзгеруін көздейді. Атап айтсақ, мемлекеттік жаңаруы қажеттіліктен туып отыр.

Конституциялық реформалардың бастауында тұрған, идеялық рухтандырушы болған Елбасымыз туралы айрықша айтып өткен жөн.

Н. Ә. Назарбаевтың басшылығымен тарихи қысқа мерзімде қоғамдық дамудың барлық салаларында орасан зор өзгерістер іске асырылды. Атап айтқанда, экономикалық дамуда, саяси институттарды құруда, халықаралық қатынастарды нығайтуда зор табыстарға қол жетті. Президент тарапынан дер кезінде жасалған бастамалар, елдің жедел де жан-жақты дамуының қуатты факторы болды. Мемлекетіміз үшін аса күрделі кезең - өтпелі дәуірде Ел- басы ұлтты ұйыстырып, оны

прогресс жолымен дамуға бағдарлай алды. Президент қоғамда өзара төзімділік пен келісімді орнықтыру үшін өз басының беделін пайдалана отырып, халықтар достығын насихаттаудан, оны іс жүзіне асырудан талмай келеді [1].

Конституциялық реформаларда бейнеленген түбегейлі өзгерістер еліміздің қоғамдық-саяси дамудың жаңа кезеңіне қадам басқанының дәлелі. Бұл қағидаттар мемлекеттік билік жүйесін өз тәжірибеміз негізінде одан әрі демократияландыруды қамтамасыз етті.

Конституцияға еңгізілген өзгерістер негізінде мажоритарлық жүйенің орнына жаңа пропорционалдық жүйе арқылы тұңғыш рет сайлау жүзеге асты. Республика халқы басым дауыспен Елбасының өзі төрағалық ететін «Нұр Отан» партиясына жеңіс әперді. Бұл да халық таңдауы болды. Бұл сайлаудың әділетті, демократиялы түрде өткендігін өз отандастарымызды санамағанда, халықаралық байқаушылар да атап көрсетті.

Президент Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев барлық конституциялық өзгерістердің идеялық авторы бола отырып, аса көрнекті реформатор және мемлекеттік қайраткер ретіндегі өз мәртебесін дәйектеп берді. Конституциялық реформа – Елбасының қарымды стратегиялық бағыт-бағдарының, оның алысты көре білуінің айғағы. Мұның өзі біздің елімізде демократия мен азаматтық қоғамды ұштастыра дамыту жөнінде, сабақтастыра жүргізілген саясаттың жемісі болып табылады. Мемлекеттің заңдылық, демократиялық тұрғыдан дамуы – азаматтардың құқықтары мен бостандықтарының қаншалықты дәрежеде қорғалғанын көрсетеді. Осы көрсеткіш құқықтық мемлекет пен азаматтық қоғам орнатудың ең негізгі белгісі. Біздің Конституциямыз осы талаптарға толығымен сәйкес келеді. Конституция бойынша мемлекетіміз Президенттік-Парламенттік басқару тұрпатына ие болды.

Президент 2009 жылғы 24 тамыздағы Жарлығымен бекіткен Қазақстан Республикасының 2010 жылдан 2020 жылға дейінгі кезеңге арналған Құқықтық саясат тұжырымдамасында мемлекеттің конституциялық құрылысының негіздерін, Отанымыздың егемендігі мен тұтастығын нығайтудағы жасалған реформалардың рөлі атап өтілді. Осылайша еліміздегі заңдылықтың салтанат құруы мемлекеттің әлеуметтік, саяси және экономикалық дамуының тұрақтылығын қамтамасыз етіп отырғаны тек өзімізге ғана емес, төрткүл дүниеге мәлім. Тұрақтылық қоғамдағы сенімнің, яғни адамдардың бір-біріне, билік органдары мен қоғамға, мемлекеттің кепілдігіне бек сенімінде екен [2].

Осы конституциялық реформалар мәселесіне біз алдағы тарауда кеңірек тоқталатын боламыз. Ал жалпы айтсақ, 2017 жылы еңгізілген өзгерістердің маңыздысы мыналар болды:

- Үкімет өз өкілеттігін енді жаңадан сайланған президентінің алдында емес республиканың жаңадан сайланған мәжіліс алдында доғарады;

- ҚР Премьер-министрі Үкімет мүшелерінің кандидатураларын мәжіліс келісімінен кейін Президентке ұсыныс береді;

- Мемлекеттік бағдарламаларды бюджеттік жүйесінен қаржыландыру өкілетті Үкіметке беріледі;

- Азаматтықтан айыру сот шешімі бойынша жасалған террористік және ауыр қылмыстар үшін беріледі;

- Президент кандидатына жоғары білім болуы керектігі;

- Тұңғыш Президенті Н.Назарбаевтың А. Мәртебесі мен рөлі елдің-Елбасы [3].

Еліміздің егемен дамуының 25 жылдық тәжірибесіне, жаппай танылған конституционализм қағидаттарына, халықтың пікірін және ұлттық ерекшеліктерді кеңінен ескеруге негізделген конституциялық реформа мемлекеттің саяси-құқықтық дамуындағы жаңа парақты ашты.

Өзгерістердің, билік тармақтары арасындағы өкілеттіктерді бөлудің негізгі себебін Елбасы былай деп түсіндірді: «Қазір заманның дидары өзгерді. Біз де өзгеруге тиіспіз. Сол себепті, мемлекеттің басқару жүйесін де жаңғыртатын кез келді. Мен елдің мүддесі мен заманның талабын, ұрпақтың болашағын ойлай отырып осындай байлам жасадым».

Билік тармақтары арасындағы өкілеттікті бөлу екі негізгі бағытты қамтып отыр. Біріншісі - Президенттің әлеуметтік-экономикалық процестерді реттеудегі біршама өкілеттіктерін Үкіметке және басқа да атқарушы органдарға беру. Ендеше, атқарушы биліктің мемлекеттің экономикалық дамуындағы жауапкершілігі, елдің әлеуметтік ахуалын жақсартудағы міндеті де артады деген сөз. Бұл ретте атқарушы билікке мемлекеттік бағдарламаларды бекіту құзыры беріледі.

Заңмен Парламент пен Үкіметтің рөлін, дербестігін және жауапкершілігін күшейту, жекелеген өкілеттіктерді Президенттің, Парламенттің және Үкіметтің арасында қайта бөлу арқылы президенттік

басқару нысанын демократиялық жаңғырту жүзеге асырылды. Конституцияның 49-бабының жаңартылған 1-тармағына сәйкес Парламент – «Қазақстан Республикасының заң шығару билігін жүзеге асыратын Республиканың ең жоғары өкілді органы».

Бұл маңызды ереже Мемлекет басшысының заңдар, заң күші бар жарлықтар шығару жөніндегі; Парламент оларды өзіне берген жағдайда заң шығару өкілеттіктерін жүзеге асыру жөніндегі, сондай-ақ, Үкіметке заң жобасын Парламент Мәжілісіне енгізуді тапсыру жөніндегі өзінің өкілеттіктерінен (Конституцияның 45-бабының 2-тармағы, 61-бабының 2-тармағы, Конституцияның 44-бабының 3) тармақшасы) бас тартуы арқылы нақтыланды.

Сондай-ақ, Конституцияның 57-бабының 6-тармақшасына енгізілген толықтыруға байланысты Парламент депутаттарының жалпы санының кем дегенде үштен бірінің бастамасы бойынша Үкімет мүшелерінің өз қызметтері жайлы есебін тыңдауға құқылы. Есепті тыңдау барысында депутаттардың үштен екісінің, яғни көпшілігінің басым дауысымен республиканың заңдылықтары орындалмаған жағдайда Үкімет мүшелерін орындарынан босатуды Қазақстан Республикасының Президентінен сұрай алады. Мұндай жағдайда Президент Үкімет мүшелерін орнынан босатады деген өзгерістер енгізілді». Депутаттың айтуынша, конституциялық өзгерістерге сәйкес, енді Үкімет өз қызметі үшін тек Президенттің алдында емес, сонымен қатар, Парламент Мәжілісінің алдында да жауапты болады. «Бұл Парламенттің құзыреті мен жауапкершілігін арттырумен қатар, партиялық жүйенің дамуына кең жол ашады».

Сонымен бірге, Республика Президентінің заңдар жобаларын қараудың басымдығын белгілеуге құқығы сақталады, бұл тиісті заң жобалары бірінші кезектегі тәртіппен екі ай ішінде қабылдануға тиіс екенін білдіреді (Конституцияның 61-бабының 2-тармағы). Заңмен Парламент Мәжілісінің Үкіметті жасақтаудағы рөлі кеңейтілді. Премьер-Министр Парламент Мәжілісімен консультациялардан кейін Мемлекет басшысына Үкімет мүшелерінің кандидатуралары туралы ұсыныс енгізеді. Президент қызметке дербес тағайындап, қызметтен босататын сыртқы істер, қорғаныс және ішкі істер министрлері лауазымдары үшін өзгешелік көзделген (Конституцияның 44-бабы 3) тармақшасының жаңа редакциясы).

Үкіметтің жаңадан сайланған Парламент Мәжілісінің алдында өз өкілеттігін доғаруын белгілейтін норма өте маңызды жаңалық болып табылады (Конституцияның 70-бабының 1-тармағына өзгеріс), Үкімет Мәжілісте өкілдігі бар саяси партиялардың белсенді түрде қатысуымен құралатын жағдайда бұл әбден қисынды. Парламент пен оның палаталарының Үкіметтің және Үкімет мүшелерінің қызметін бақылайтын өкілеттіктері едәуір күшейтілді. Осы мақсатта, Үкімет өзінің қызметінде Республика Президентінің де, Парламенттің де алдында жауапты деп белгіленді.

Премьер-Министр енді бұдан былай Үкімет қызметінің негізгі бағыттары жөнінде және оның аса маңызды барлық шешімдері жөнінде Президентке ғана емес, Парламентке де баяндап отыруға міндетті. Парламент палаталарына Үкімет мүшесінің есебін тыңдау қорытындысы бойынша Үкімет мүшесі Республика заңдарын орындамаған жағдайда палата депутаттары жалпы санының кемінде үштен екі көпшілік даусымен оны қызметінен босату туралы Республика Президентіне өтініш жасау құқығы берілді. Мұндай жағдайда Мемлекет басшысы Үкімет мүшесін қызметінен босатады.

Республика Президентінің Үкімет пен Премьер-Министр актілерінің күшін жою, не қолданылуын тоқтата тұру құқығы алынып тасталды, бұл Үкіметтің дербестігін, сонымен бірге жауапкершілігін күшейте түседі. Мемлекет басшысының мемлекеттік бағдарламаларды және мемлекеттік бюджет есебінен қамтылатын барлық органдар үшін қаржыландырудың және қызметкерлердің еңбегіне ақы төлеудің бірыңғай жүйесін бекіту жөніндегі өкілеттіктері Үкіметке берілді, оларды Үкімет Республика Президентінің келісімімен іске асыратын болады.

Конституцияның 86-бабында жаңа талап енгізілген, оған сай мәслихаттың өкілеттігін мерзімінен бұрын Республика Президенті Премьер-Министрмен және Парламент палаталарының төрағаларымен консультациялардан кейін тоқтатады, бұл, осындай шешім қабылдау кезінде оның заңдылығы мен негізділігін қамтамасыз етуге бағытталған алқалылық элементтері пайда болады дегенді білдіреді. Өзге әкімшілік-аумақтық бөліністердің әкімдерін қызметке тағайындаудың немесе сайлаудың, сондай-ақ, қызметінен босатудың тәртібін айқындау өкілеттігі белгілі бір шамада Мемлекет басшысынан Парламентке беріледі, Парламент оны заң қабылдау арқылы жүзеге асыратын болады.

Осылайша, мемлекеттік бағдарламалардың жүзеге асырылуына Үкімет толықтай жауапкершілік алатын болады. Екінші - билік тармақтары арасындағы қарым-қатынасты

конституциялық деңгейде теңгерімді ету. Президент үндеуінде парламенттік сайлауда жеңіске жеткен партия Үкімет құрамын жасақтауға шешімді түрде әсер ете алатыны айтылды. «Үкімет құруда Парламент рөлін, министрлердің депутаттар алдындағы жауапкершілігін күшейту аса маңызды. Парламенттік сайлауда жеңіске жеткен партия Үкімет құрамын жасақтауда шешімді түрде әсер ете алады. Осыған байланысты, енді Үкіметті бұрынғыдай Президент алдында емес, Парламент алдында босату заңды болады.

Парламент палаталары тарапынан Үкімет мүшелеріне сенімсіздік таныту тәртібін жеңілдету қажет. Бұл заң шығарушы биліктің атқарушы биліктің үстінен бақылауын күшейтеді», - деді Мемлекет басшысы. Елбасының айтып өткеніндей, бұл қадам биліктің барлық тармақтарының жұмысын тиімді әрі жауапты етіп, олардың арасында тиісті теңгермелік жасайтын болады.

Жаңа реформалық ұсыныстарға келсек, Үкіметтің құрамын және оның құрылымын жасақтауда да Парламенттің рөлі артады. Бұл үшін жаңадан тағайындалған Премьер-Министр енді жасақталатын Үкіметтің құрамы мен оның мүшелері туралы кандидатуралар бойынша алдымен Мәжіліспен консультация өткізеді. Депутаттық корпуспен консультациялардан кейін ғана Мемлекет басшысына Үкіметтің құрамын жасақтау туралы ұсыныс жасайды. Бұндай тәртіп Үкімет мүшелерін қызметінен босату бойынша да сақталады. Бұл ретте тікелей Президенттің өзі тағайындайтын Сыртқы істер және Қорғаныс министрлерінен бөлек, басқа министрлер Мәжілістің мақұлдауынан өту керек деген сөз. Тағы бір жаңалық - бүгінгі күні қолданыстағы заңнамаға сәйкес, жаңадан Президент сайланғанда ел Үкіметінің өкілеттігі доғарады.

Ал ұсынылған жоба бойынша Үкіметтің отставкасы енді жаңа сайланған Президент емес жаңадан сайланған Парламент Мәжілісінің алдында жүзеге асады. Осылайша, жаңа іске кіріскен Парламент Мәжілісі атқарушы биліктің жаңа құрамын жасақтауға да атсалысады деген сөз. Тоқтала кететін тағы бір бағыт - Үкіметтің заң шығарушы билік алдындағы есептілігі хәм бақылауында болу тетігін жетілдіру.

Жаңа реформаға сәйкес, Министрлер Кабинтінің басшысы Үкіметтің қызметінің негізгі бағыттары, маңызды шешімдер туралы бұрынғыдай тек Президентке ғана емес, Мәжіліске де баяндап отырады. Ал парламент палаталарына Үкімет мүшесінің есебін тыңдау нәтижесі бойынша депутаттардың жалпы санының үштен екісінің көпшілік дауысымен заңдарды орындамаған жағдайда министрді қызметінен босату туралы Президентке өтініш қабылдау құқығы беріледі. Осындай жағдайда Мемлекет басшысы Үкімет мүшесін қызметінен босататын болады.

Түйіндей келгенде, Президент үшін жаңа жағдайда стратегиялық функциялар, билік тармақтары арасындағы қатынастардағы жоғары төреші рөлі, сыртқы саясат, ұлттық қауіпсіздік, еліміздің қорғаныс қабілеті басымдыққа айналады. Әйтсе де, бұл парламенттік басқару билігі орнай бастайды деген сөз емес. Өйткені, біраз сарапшылар ондай басқаруды қолдағанымен, қазіргі Қазақстанның саяси партиялары оған дайын еместігін алға тартып отыр. Оның үстіне әлемнің көптеген сарапшылары соңғы уақытта президенттік-парламенттік басқару формасының тиімділігін мойындай бастаған болатын.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. «Қазақстанның Үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» Мемлекет басшысы Н.Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы. 2017 жылғы 31 қаңтар//<http://adilet.zan.kz/>
2. Қазақстан Республикасы Президентінің 2009 жылғы 24 тамыздағы Жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасының 2010 жылдан 2020 жылға дейінгі Құқықтық саясат тұжырымдамасы (Егемен Қазақстан, 27 қыркүйек 2009)
3. ҚР Конституциясы, 1995ж. 30 тамыз (ҚР Конституциясына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы 10-і наурыз 2017 жылы)

Шоқанова Гүлсая Сағынғалиқызы

3 курс студенті Қ.Жұбанова атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қаласы

Ғылыми жетекшісі: **Исибаева Е.И.**

доцент, т.ғ.к., Қ.Жұбанова атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қаласы

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ЖАРИЯ ҚҰҚЫҚТАҒЫ АДАМ ҚҰҚЫҒЫ

Мақалада халықаралық құжаттарда бекітілген адам құқықтары ұзақ тарихи қалыптасудың эталондары мен стандарттардың нәтижесі ретінде қалыптасқаны туралы баяндалған. Адам құқығы халықаралық құқық салаларының бірі болып табылатыны баяндалған

Түйін сөздер: адам құқығы, адам бостандығы, заң, халықаралық құқық, рухани байлық.

В статье рассматриваются закрепленные в международных документах права человека, образовавшихся в результате длительного исторического становления эталонов и стандартов. Права человека рассматриваются как одна из сторон международного права.

Ключевые слова: права человека, свобода человека, закон, международное право, духовное богатство.

The article deals with the human rights enshrined in international instruments, formed as a result of the long historical formation of standards. Human rights are regarded as a party to international law.

Keywords: human rights, human freedom, law, international law, spiritual wealth

Адам құқығы – конституциялық құқықтың маңызды институты болып табылады. Құқықмемлекетішінде, халықаралық құқық саласында ерекше дамып, адамзат құқығының дамуындағы елеулі қорытындылардың бірі болып саналады.

Адам құқығы – халықаралық құқықтың саласы, негізгі азаматтық, саяси, экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар мен бостандығын қалыптастыратын нормалардың жиынтығын және жеке құқықтар мен бостандықтардың дұрыс орындалуын көздейтін құқықтық ұйымдастыру тетіктері. Халықаралық құқықтың бұл саласының өзгешелігі – дүние жүзі қауымдастығының адам құқықтары мен бостандықтары бұзылған жағдайда мемлекеттің ішкі жұмысына араласа алуы. «Адам құқығы туралы айтқан кезде бүгін біз адам мен мемлекеттің арасындағы өзара қатынасын айтамыз», - дейді М.Новицкий. Заңгер ғалымдарымыз: «Адам құқығы – адам мүдделерін қанағаттандыруға бағытталған, өзі заң арқылы қорғалатын болуы мүмкін іс-әрекеттің өлшемі» - деп анықтама берген [1,121-6].

Қазіргі заманғы халықаралық құқықта адам құқығына қатысты тұтастай құқықтық актілер кешені қалыптасты. Халықаралық құқық нормалары нақты мемлекеттегі адам құқығын тікелей реттейді. БҰҰ Жарғысы (1баптың 3-тармағы) мемлекеттерді олардың аумағында тұратын барлық адамдардың, қандай да болсын кемсітуге жол берместен негізгі құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз етуге міндеттейді. БҰҰ шеңберінде осы мәселе бойынша: «Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы» (1948), «Адамдардың экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтары туралы», «Адамдардың азаматтық және саяси құқықтары туралы» (1966) және басқа бірқатар құжаттар қабылданды. Адам құқығы моральдық құқықтың санатына енеді, бірақ олар басқа моральдық құқықтардан бірнеше белгілер бойынша ерекшеленеді. Моральдық құқық адамға оның жетістіктері немесе әлеуметтік мәртебесі арқылы берілуі мүмкін. Адам құқығы өте күрделі: олар барлық адамдарға әлеуметтік шығу тегіне қарамастан беріледі. Құқық адамға тумысынан беріледі. Адам құқығы адамнан бөлініп алынбайды, яғни адамды өзінің құқықтарынан айыруға болмайды, адам өз еркімен олардан бас тарта алмайды, бір мезгілде басқа моральдық құқықтарға қарағанда, адам өз еркімен уақытша немесе мәңгілік, толық немесе жартылай бас тарта алады. Адам құқығының екі тобы қалыптасқан:

Материалдық құқықтар – адамға тиесілі нақты құқықтар мен бостандықтарды қамтиды. Мысалы: ар-ұят, тұрғылықты жерді таңдау бостандықтары, білім алу құқығы т.б.; Іс жүргізу құқығы – адамды өзінің құқықтарын қорғау құралдарымен қамтамасыз ету және адамды мемлекет қабылдаған шешім арқылы әр түрлі құқық бұзушылық әрекеттерден қорғау. Сонымен бірге адам құқығы бір жағдайда материалдық, ал екінші жағдайда іс жүргізу түрінде болуы мүмкін. Мысалы:

соттағы қарау құқығы, оны жүзеге асыру барысында біз құқықтарымызды бұзуды ұйымдастыратын тұлға үстінен сотқа шағымданамыз, бұл іс жүргізу құқығы, ал басқа адамдармен туындаған дауды шешу үшін сотқа арбитр ретінде шағымдануымыз материалдық құқық болып табылады. Материалдық құқық құқықтар мен бостандықтарды қамтиды. Адамға құқықтардың берілуі мемлекеттің әрбір азаматқа қатысты міндеттерге ие болуымен сипатталады. Мысалы: денсаулық сақтау құқығы әркімнің дәрігерлік көмек алу мүмкіндігіне ие болатын емдеу мекемесін құру міндеттілігін мемлекетке жүктейді. Егер адам ауылда аурухананың болмауы салдарынан дәрігерлік көмек алу мүмкіндігінен айырылса, онда адамның денсаулық сақтау құқығының бұзылғаны. Адам құқығының мәселелері – қазіргі заманның маңызды және өзекті мәселелерінің бірі болып саналады. Оның ұлттық және ғаламдық сипаты бар. Адам құқығы мәселелерінің қазіргі заманда алдыңғы қатарға шығуы – рухани байлық пен адамгершіліктің қайта түлеуінің жарқын куәсі. Адам құқығы оның мемлекет ішіндегі, сондай-ақ әлемдік көлемдегі саяси, әлеуметтік, экономикалық, мәдени мәселелерге нақты қатысуын қамтамасыз етуге арналған. Адам құқығы мен бостандығын тану және оны сақтау жеке елдерде, сондай-ақ бүкіл әлемде қауіпсіздікті нығайтып, қарым-қатынастардың тұрақтылығын арттырады. Халықаралық құқық мойындаған адам құқығына кепілдік беретін нормалар ұлттық заңдарда негізгі ретінде конституциялық деңгейде жатады. Адам құқықтарының мәселесі дербес саяси мәселе ретінде қоғамның дамуына қарай, қоғам, мемлекет және жеке тұлға арасындағы ара қатынастың күрделенуіне қарай өзектілік сипат алды. Адам құқықтарын қорғау механизмі дегеніміз адам құқықтары, бостандықтары мен заңды мүдделерін қанағаттандыру жолындағы кедергілерді жою мақсатында кезекті түрде ұйымдастырылған заңды құралдардың жүйесі. Жалпы адам құқықтарын қорғау механизмінің мақсаты адам құқықтары, бостандықтары мен заңды мүдделерінің кедергісіз бағыт алуын қамтамасыз ету болып табылады. Құқықты реттеу механизмі заңдық құралдарының жүйесі, оның көмегімен құқық субъектілерінің мүдделері қанағаттандырылады. Құқықтық реттеу механизмінің құрамына құқықтық қатынастар, құқықтық норма, жеке құқықтық актілер, құқықтық сана және құқықтық тәртіп кіреді [2,103-104б]. Адам құқықтарын қорғау туралы нормаларды қабылдаған халықаралық ұйымдар мән-жайларды талдаудың және оларды бұзудың алдын алудың белгілі бір тетіктерін қарастырды. Адам құқықтарын сақтауға байланысты мәселелер Біріккен Ұлттар Ұйымының барлық құрылымдарында дерлік қаралады, бірақ адам құқықтарын қорғау тұрғысынан, БҰҰ Бас Ассамблеясы, БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесі, Экономикалық және Әлеуметтік Кеңес, Халықаралық Хатшылық, сонымен бірге конвенциялық органдар, яғни пактілерге, конвенцияларға, хаттамаларға сәйкес құрылған әртүрлі комитеттер басты рөлді атқарады. Мемлекетте демократияның басты негізі адамның құқықтық жағдайы болып саналады. Сондықтан адам құқықтары, бостандықтары мен заңды мүдделерін қорғау механизміне нормативтік құқықтық актілер жатады. Барлық қазіргі мемлекеттердің конституциясында, оның ішінде Қазақстан Республикасының Конституциясында бұл мәселеге ерекше назар аударады. Көпшілік мемлекеттерде адам және азаматтың құқықтары мен бостандықтары алғашқы бөлімдерде қарастырылған. Бұл дегеніміз мемлекетте адам мен азаматтардың орны ерекше екендігін көрсетеді. Көп мемлекеттерде Конституциямен қатар оның құрамдас бөлігі ретінде негізгі құқықтар мен бостандықтары көрсетілген жеке құжаттар ерекше орын алады. Алғаш рет адам құқықтары жөніндегі түсінік ұлы ойшылдар Мао-Цзы, Аристотель және т.б. дамытқан табиғи құқықтар жөніндегі теория шегінде б.з.д. VI-V ғ.ғ. қалыптасқан болатын. Олардың идеялары адамдардың тумысынан теңдігі және адамға тән құқықтардың барлығына ортақ екендігі жайлы ойлардан тұрды.

Адам құқықтарының бүгінгі түсінігі либерализмнен бастау алады, ал оның көрнекті өкілдері Локк, Гроций, Монтескье, Джефферсон, Смит, Милль және т.б. болған. Осы ғалымдар адамның өмір сүруге, қауіпсіздікке, еркіндікке, қарсылық көрсетуге және т.б. құқықтарын мемлекеттен тәуелсіз және онымен қорғалуға тиісті адам жүріс-тұрысының табиғи, ажырамасыз және қасиетті нормалары ретінде негіздеген еді. Адам құқықтары тұңғыш рет Ұлт бостандық хартиясында (1215ж.) мазмұндалып, ағылшындардың құқықтар туралы билльмен (1689ж.), Егемендік декларациясымен (1776ж.), американдықтардың адам және азаматтардың құқықтары декларациясымен дамытылды. Сонымен қатар, адамдардың табиғи құқықтарын оқып зерттеуге талпыныс берген ежелгі гректердің философиясын, әлеуметтік әділдікпен теңдікті қозғаған реформацияларды еске түсірмеуге болмайды. Сонымен бірге 1789 жылғы француздың «Адам мен азамат құқығы Декларациясын», 1982 жылғы канадалық «Құқық пен бостандық хартиясын», 1992 жылғы «Негізгі құқықтар мен бостандықтар хартиясын» жатқызуға болады. Бұлар конституциялық жағдайлардан жеке тұлғаның құқықтары мен

бостандықтарын бөліп қарастыруға мүмкіндік береді [3,45-6]. 1995 жылы 30 тамызда референдумда қабылданған Конституция адамның және жеке тұлғаның құқықтық мәртебесін реттеуде ірі кадамдардың бірі болады. Ол тек адам құқықтары төңірегінде халықаралық құжаттардың ойларын ғана емес, сонымен қатар елдегі әлеуметтік, экономикалық және саяси жағдайлардың конституциялық дамуының бұрынғы тәжірибесін де есеп алды. Адамның Конституциялық құқықтары мен бостандықтарын қорғау жүйесі көп деңгейлі сипатта болады. Қазақстан Республикасының Конституциясы ең жоғары құндылық ретінде адам және оның өмірі, құқықтары мен бостандықтарын бекітті. Бұл қағида демократиялық мемлекеттің қызметі мен оның халықаралық құқықтық міндеті болып саналады. Конституцияда көрсетілген жеке тұлғаның құқығы оны жүзеге асыру мен қорғаудың тиімді механизмін құруды болжайды. Адам құқығын сақтау мен кепілдік беру бүгінгі таңда маңызды мәселелердің біріне жатады. Адам құқықтарын сақтаудың жағдайы – демократияның маңызды көрсеткіші, оның кемеліне келуі мен руханилығының белгісі. Адам мен азаматтың конституциялық құқықтық мәртебесінің институты мынандай элементтерден тұрады:

Адам мен азаматтың құқықтық мәртебесінің маңызын құрайтын конституциялық құқықтар, бостандықтармен міндеттер;

Адам мен мемлекет арасындағы қарым-қатынастарды, адамның қоғамдағы және конституциялық құқықтың басқа субъектілер арасындағы жағдайларды сипаттайтын адам мен азаматтың мәртебесінің конституциялық принципі [4,175-6]. Сонымен бірге конституциялық құқықтар, бостандықтар мен міндеттерді жүзеге асыру объективтік және субъективтік факторларға байланысты. Демократиялық қоғам құру жолында Қазақстан үшін аталған мәселені шетелдік тәжірибені қолданыла отырып, шешу тиімдірек секілді. Қазақстан Республикасының халықаралық байланыстары, мемлекет азаматтарының шетел азаматтарымен арасындағы қарым-қатынасы бұл тәжірибеде әсерін тигізіп ғана қоймай, сонымен қатар оған ылғи да жол ашуды көзлеп отырады. Адам құқығы қазіргі заманның өзекті мәселелерінің бірі болып табылады. Мемлекет те, партия да, жекелауазымды тұлға да емес, жеке адам кез келген ортада қызмет етуі мүмкін. Адамның құқықтары мен бостандықтарына қол сұғылмайды және ол адамның туған кезден бастап өзіне тиесілі болады. Кез келген адам өзінің құқықтары мен бостандықтарын пайдалана алады. Демократиялық мемлекеттің заңдылықтары адам мен азаматтың құқықтары мен бостандығының теңдігіне, яғни оның ұлтына, нәсіліне, тіліне, дініне, ұлттық және мүліктік, әлеуметтік жағдайларына қарамастан оның құқықтарына шектеу қоюға тыйым салынады. Адам қоғамы сонау ерте заманнан қазіргі заманға дейін әлеуметтік нормалар арқылы басқарылып келді. Сол себепті жеке адамның құқығы мен бостандығы туралы теорияның мыңдаған жылдарға созылған тарихымен тәжірибесі бар. Адам құқығы – тарихи, табиғи, объективтік құбылыс. Сондықтан әлеуметтік норма әр уақытта даму үстінде болады. Әлеуметтік норма адам қоғамымен бірге дамып, өзгеріп, өмір сүріп келеді. Қоғам дамып жақсарған сайын әлеуметтік норма да дамып, жақсарды, оның демократиялық шеңбері кеңейеді және күрделенеді [5,1-26]. Қазақстанның алдыға қойған мақсаты – адам құқығын қорғап, бостандығын құрметтеу және адамдардың лайықты өмір сүруіне жағдай қалыптастыру. Қазақстан Республикасы адам құқықтарын қорғау саласында жақсы нәтижелер жасауда [6,9-116]. Біздің мемлекетіміз келешекте де адам құқығы жөніндегі айтулы халықаралық, экономикалық, әлеуметтік және саяси пактілерге бет бұрып, үнемі басты назарда ұстауға кепілдік береді. Халықаралық құжаттарда және Қазақстан Республикасының заңдарында мынадай екі ұғым қолданылады: «адам құқығы» және «адам бостандығы». Заң тұрғысан алғанда бұл екі ұғымның бір-бірінен айырмашылықтары жоқ. Дегенмен, белгілі бір өзгешеліктері бар. Оны осы екі ұғымды бір-бірімен салыстыра отырып байқауға болады. Адам құқықтары – туылу кезінен пайда болатын тұлғаның ажырағысыз құқықтары мен бостандықтары. Адам құқығы табиғи құқықтан туындайды және ол барлық адам баласына туа біткен қасиет ретінде танылады. Бұл қасиеттер бүкіл адамзаттың ажырамайтын құқықтары деп танылады. Адам құқығы туралы белгілі заңгер А.К.Котов былай деген: “Жалпы социологиялық категория “адам құқығы” мен мемлекеттік құқықтық ұғым “адамзат құқығының” байланыста болуы – табиғи жағдай. Олардың арасындағы айырмашылық – адам құқығы мемлекеттің құқықтық мойындауынан тыс бола береді. Олар дүниежүзілік қауымдастықпен гуманистік құндылық ретінде мойындалған. Негізінде, адам құқығын сыйлайтын мемлекет олардың негізділерін өздерінің Конституцияларына бекітеді және күнделікті заңнамаларда тәптіштейді”. Осы сөзден мынадай қорытынды шығаруға болады: әрбір елдің адамы өзінің құқығы мен міндеттерін білуі керек. Заңдардағы құқықтарды, міндеттерді білген адам мемлекеттік құқықтардың не екенін түсінеді және сол заңдарды орындайды.

Адам бостандығы – бұл мемлекеттің араласуы тиіс емес қызметтің салалары. Ол тек құқықтық нормалар арқылы солардың шеңберінде адамның өз қалауы бойынша іс-әрекет етуін белгілейді. Мұндай жағдайда мемлекет адамның бостандығына араласпауы тиіс. Сонымен қатар, мемлекет адамның бостандықтарына басқа адамдардың араласуынан қорғалуын қамтамасыз етуге міндетті. Бостандықтар кейбір жағдайларда қарсы құқықтар деп аталады, бұл биліктің адамның жеке өміріне араласуына тыйым салуы. Мысалы, жеке адамның ар-ұят және сөз бостандығына мемлекет тарапынан қысымшылықтың болмауы. Ю.П.Еременко былай деп көрсетеді: «Бостандық – адамның сыртқы мәжбүрлеу бойынша емес, қоғамдық және жеке мүдделерін қанағаттандыру мақсатында өз еркіне және ішкі сеніміне сәйкес ойлау және әрекет ету мүмкіндігін білдіреді». Тек бостандығы бар адам ғана өз құқықтары мен мүдделерін жүзеге асыра алады. Адамның құқықтары рұқсат етілген нәрсенің бөлшегі ретінде анықталады және адам құқықтарын бекіту адамның өз мүмкіндіктерін білуі үшін қажет болып саналады [7,185б]. Адам құқығы мен бостандығы туралы қазіргі кездегі көзқарастар мемлекет пен бостандықтың өзара байланысы ғана емес, сонымен бірге бостандық пен демократияның өзара байланысының маңыздылығын айтады. «Бостандық нақты демократияның басты алғышарттарының бірі болып, халық бостандықтың мәнін ұғынып, оны қажет етуі, оны бағалай алуы керек және оны орынды іске асыра отырып, ол үшін күресе алуы қажет», — дейді орыс философы И. Ильин. Осының барлығы бостандық өнері ретінде бейнеленуі қажет: егер аталғандардың ешқайсысы да болмаса — демократияның да болмағаны. Дұрыс ұғындырылмаған бостандықты іске асыру тәуелділікке, күштеуге, адамдардың құқығы мен бостандығының бұзылуына әкеледі. Б. Чичерин: «Егер халық бостандықтың ұзақ дәстүріне ие болмаған болса, онда бостандықты біртіндеп енгізу қажет, себебі оны дұрыс қолданбау маңызды қоғамдық қайшылықтарға әкеліп соғады», — деген пікірді айтады. Кеңестік кезеңдегі тарих (мысалы, 1917-1922 жж. оқиғалар) бостандықты дұрыс іске асырмаудың көрінісін анық бейнелеп берді. «Адам бостандығына» қарағанда «адам құқығы» терминінің аясында адам қызметінің нақты бағыты бекітіледі. Мемлекет заңда көрсетілген салада адамның іс-әрекеттерінің заңдылығын қамтамасыз етуге және қорғауға міндеттеме қабылдайды. Адам құқығы мен бостандығы адамның құқықтық мәртебесін белгілейді және оның жағдайын бекітеді. Сонымен қатар, жеке тұлғалар арасындағы қарым-қатынасты, адамның және мемлекеттің қатынастарын бекітетін ұлттық және халықаралық нормалардың жүйесінен тұрады. Адам құқығының объективтік түрдегі анықтамасы осы. Субъективтік түрде адам құқығы және бостандығы нақты тұлғаға тиесілі құқықтық нормалар мен өкілеттіктерден және мемлекет қорғайтын іс-әрекет ретінде анықталады.

Адам құқығы табиғи қасиетке ие және жеке адамнан ажырамайды. Олар ұлттық немесе аумақтық шеңбермен шектелмейді, халықаралық құқықтық реттеу мен қорғау объектісі болып табылады және мемлекеттің заң актілерінде бекітілгенге қарамастан тәуелсіз болып табылады. Олар адамды сипаттап және оның қалыпты өмір сүруіне қажетті жалпы және негізгі өкілеттіктері болады.

Азаматтық құқық қоғамның және мемлекеттің даму барысында жасалған және пайда болған табиғи өкілеттіктерінің мемлекеттік нормативтік құқықтық актілерде көрініс табуы болып саналады. Азаматтық құқық міндетті түрде конституциялар мен басқа да заң актілерінде белгіленеді және мемлекет оны жария етеді және оның қорғалуын қамтамасыз етеді. Олар адамды мемлекеттік қоғамдастықтың мүшесі екендігін білдіреді. Бұл екі құқық санаты бір тұрғыдан еске алынады, дегенмен олардың мазмұны бірдей емес. Адам құқығы негізгі қайжерде туғанына, қай елдің азаматы екендігіне, сол елде тұратындығына немесе тұрмайтындығына қарамастан олар барлық адамдарға тән. Ал азаматтық құқық белгілі мемлекеттегі адамның сол мемлекетте тұрғандығына қарамастан байланысты бекітілген құқықтарын кіргізеді, әрбір азамат қандай да болмасын мемлекетте жалпыға бірдей адам құқықтарына және осы мемлекет мойындаған азаматтық барлық құқықтардың жиынына ие. Сондықтан да осы екі ұғымды біріктіретін «азаматтық құқықтар мен бостандықтар» термині заңды болып саналады. Бұл құқықтар мен бостандықтар адамның негізгі құқықтық мәртебесін білдіреді. Олардың көпшілігі абсолюттік сипатта, яғни тек қана ажыратқысыз болып табылмайды, сонымен бірге олар шектелуге жатпайды.

Адам құқықтары мен бостандықтары тек бір мемлекеттің ісі емес, бүкіл халықаралық бірлестіктің субъектісі болып саналады. Адам құқығы саласындағы халықаралық нормалар қазіргі ұлттық заңдардың қалыптасуында негіз болып отыр. Сондықтан мемлекет ішіндегі адам құқығын қорғау механизмі, халықаралық құқық нысандармен қамтамасыз етілуімен тығыз байланысты. Адам құқығын қорғау жөнінде нормалар қабылдаған халықаралық ұйымдар, адам құқығының

бұзылмауына жол бермеуге нақты механизмдер қарастырды. Мақаланың өзектілігіне әркімнің құқық субъектісі ретінде танылу құқығы және өзінің құқықтары мен бостандықтарын заңға қайшы келмейтін барлық тәсілдермен қорғауға мүмкіндік береді. Адам құқықтарын ерекше құқықтар ретінде қабылдануы үшін ұсынысымыз – әр түрлі мәдениеттегі қоғамдарда танылған «адам құқықтары» деген сөз тіркесі барлық қоғамда, еш өзгеріссіз, әмбебап адам құқықтары ретінде танылуы, бірақ құқық саласында қолданылып жүрген терминдерді түсіндіру. Мемлекет ішінде құқықтық көмек құралдары болмаған жағдайда, халықаралық құқықтың көзқарасы және әрбір адам өзінің мемлекетінің халықаралық шарттары бойынша, адам құқығы мен бостандығын қорғау мемлекетаралық органдардан көмек алуларына болады. Адам құқықтары мен бостандықтары конституциялық құрылысты қорғау жайында, қоғамдық тәртіпті сақтауда, адам құқықтары мен бостандықтарын, адам денсаулығы мен ар-намысын қорғау негізінде заңда көрсетілген жағдайда ғана шектеледі. Азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын саяси салада шектеуге жол берілмейді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Бусурманов Ж.Д., Сақтаганова И.С. Адам құқықтарының еуразиялық концепциясы. Оқу құралы. Алматы: Эверо, 2014ж. – 221 б
2. Булгакова Д. Мемлекет және құқық теориясы. Оқу құралы. – Алматы: Заң әдебиеті, 2004. – 103-104 бб.
3. Сапарғалиев Ғ. Қазақстан Республикасының Конституциялық құқығы. Академиялық курс. Өңделіп толықтырылған, 2 – басылым. – Алматы: Жетіжарғы, 2008. – 45 б.
4. Кенжалиев З.Ж., Ким В.А. Қазақстан Республикасының конституциялық заңнамасының дамуы. 3 бөлім. – Алматы «Қазақ университеті», 2008. -175 б
5. Шәкіров А. Адам құқықтары – ең басты құндылығымыз «Егемен Қазақстан» Республикалық газеті, 10 Желтоқсан 2010 ж
6. Қазақстан Республикасындағы Адам құқықтары жөніндегі уәкілдің 2011 жылғы қызметі туралы Есебі // Астана, 2012. – 9-11
7. Кемали М.С. Адам құқықтары және оларды қорғаудың тетіктері. Оқу құралы. Алматы: NURPRESS баспасы, 2012ж. -245 б

CHINESE FDI IN KAZAKHSTAN

Инвестициялық процестердің маңыздылығы кез келген ел үшін кеңінен танымал кез-келген таныс экономикасы бар адам. Инвестицияны дамытуда маңызды рөл атқарады ғана емес, экономика мен әлеуметтік саланы, саяси аспектілері мемлекеттік даму. Егер ел ие, бәсекелестік артықшылықтары, ол зор мүмкіндікке ие жағдайды тұрақтандыру үшін, өсуін қамтамасыз ету және ұлғайту фактордың әсер ету. Қытай Халық Республикасы бірі болды ең ықпалды елдердің соңғы уақытта. ҚХР, ел болғандықтан жоғары экономикалық нәтижелерімен және дамуымен мүмкін инвестиция ақша және технологиялар іс жүзінде әлемнің барлық елдеріне. Бірі аса биік мүдделерін Қытай, инвестордың-Қазақстан Республикасы болып табылады. Қазақстан – ең перспективалы және тартымды елдердің шетелдік инвесторлар үшін. Мақалада ерекшеліктері тікелей шетел инвестицияларын Қазақстандағы Қытай – статистика, негізгі белгілері және перспективалары.

Түйін сөздер: Тікелей шетелдік инвестициялар, Қытай Халық Республикасы, Қазақстан Республикасы, экономика, стратегия.

Важность инвестиционных процессов для любой страны широко известна для любого знакомого с экономикой человека. Инвестиции играют важную роль в развитии не только экономики, но и социальной сферы, политических аспектах государственного развития. Если страна обладает конкурентными преимуществами, она обладает огромными возможностями для стабилизации ситуации, обеспечения роста и увеличения фактора влияния страны. Китайская Народная Республика стала одной из наиболее влиятельных стран мира в последнее время. КНР, будучи страной с высокими экономическими результатами и развитием, может инвестировать деньги и технологии практически во все страны мира. Одним из высочайших интересов Китая, как инвестора, является Республика Казахстан. Казахстан – одна из самых перспективных и привлекательных стран для иностранных инвесторов. В статье анализируются особенности прямых иностранных инвестиций Китая в Казахстане – статистика, основные черты и перспективы.

Ключевые слова: Прямые иностранные инвестиции, Китайская Народная Республика, Республика Казахстан, экономика, стратегия.

The importance of investments for every country is well-known by every person who is acquainted with economy. Investments play important role in development not only of economy but of social sphere, political aspects of state's development. If the country has competitive advantages it has the great opportunities to stabilize its situation, to provide growth and enlarge the impact factor of the country. Chinese Republic became one of the most powerful countries of the world for the recent time. Becoming the country with great economical results and development, Chinese People Republic can invest money and technologies almost in all countries of the world. One of the great interest of China is the Republic of Kazakhstan. Kazakhstan is one of the most perspective and attractive countries for foreign investors. This article analyses the peculiarities of foreign direct investments from China in Kazakhstan – statistics, features and perspectives.

Keywords: Foreign direct investments, China People Republic, the Republic of Kazakhstan, economy, strategy

In recent years, China – one of the world's largest recipients of foreign direct investment (FDI) – significantly increased its outward investments. This is partly on the back of increased current account surpluses and foreign reserves, and China's integration into the world economy. China's outward FDI remains concentrated in Africa, Asia and Latin America but Chinese investments in transition countries have also grown rapidly [1, 499].

Despite this rapid increase, little is known about Chinese investments in the transition countries. This article attempts to fill this gap by focusing on the following issues:

- general characteristics of China' overseas investment in the transition region;
- sectoral and geographical distribution of the investment;
- the implications for the recipient countries;
- the strategy and characteristics of Chinese multinational companies;
- the future prospects and implications for other foreign investors in the transition region.

This paper first analyses the pattern and magnitude of China's outward FDI using official statistics. It describes the general trend of China's outward FDI by region (and the three EBRD sub-regions of CEB, SEE and CIS+M) and analyses the regional and sectoral breakdown. We find that flows have increased significantly and we expect that China's total outward FDI stock will rise to approximately US\$ 360 billion by 2018. The increase in the transition region has been well beyond that in Latin America and Africa in recent years, and the total stock for the transition region is estimated to reach US\$ 22.7 billion by 2018.

Government policy influences investment decisions but commercial motives seem to be the main driving force behind investment decisions [2].

The paper focuses on FDI only, but it occasionally refers to other business and investment activities, including construction contracts, sales networks expansion and international cooperation projects, since these activities are closely related to investment activities. One of the major constraints of an analysis of Chinese FDI is a lack of high quality data. The only readily available data are official statistics from China’s Ministry of Commerce (MOFCOM), which have widely been used by analysts and scholars. However, these data have a number of significant limitations and shortcomings.

1. Transactions included in the statistics are on an approval/registration basis. In principle, foreign investments need to be pre-approved by MOFCOM, but in practice small-scale investments do not necessarily go through this process. The investment amounts depend on the year of approval and do not fully reflect the actual amounts of investment.

2. Chinese companies registered in offshore destinations (for example, the Cayman Islands) and in Hong Kong and Macao (both Chinese sovereign territories from 1997 and 1999, respectively) are not included.

3. Much of the FDI to Hong Kong (and other offshore destinations) seems to be the Chinese investment towards mainland China (this should be considered domestic investment as offshore entities later invest in China to take advantage of tax incentives offered to FDI).

4. Investments in the financial sector (that is, mainly banking) are, in principle, not included [3, 75]. Moreover, definitions/methodologies appear to have changed over time (and generally the quality of data has improved in recent years). Consequently, official statistics seem to underestimate the amount of China’s outward FDI.

According to the latest official data, the stock of Chinese FDI abroad reached US\$ 117.9 billion in 2014, up from US\$ 75.0 billion in 2013 (see Chart 1). The level of investment abroad is similar to that of Brazil and Taipei China. In terms of flows, China’s FDI outflows sharply increased from US\$ 12.3 billion in 2012 to US\$ 17.6 billion in 2013 and to US\$ 26.5 billion in 2014. According to MOFCOM, incremental equity is only about 32.7 per cent (or US\$ 8.7 billion) of 2014 flows while profit reinvestment accounts for 37.0 per cent (or US\$ 9.8 billion). In 2015 MOFCOM reported that non-financial outward investment flows rose to US\$ 25.7 billion in the first half of the year, which represents a 230 per cent rise on a year-on-year basis. Given that global foreign investment activity decelerated or decreased during 2015 due to the global economic downturn, the 2015 trend of Chinese investment is remarkable [4].

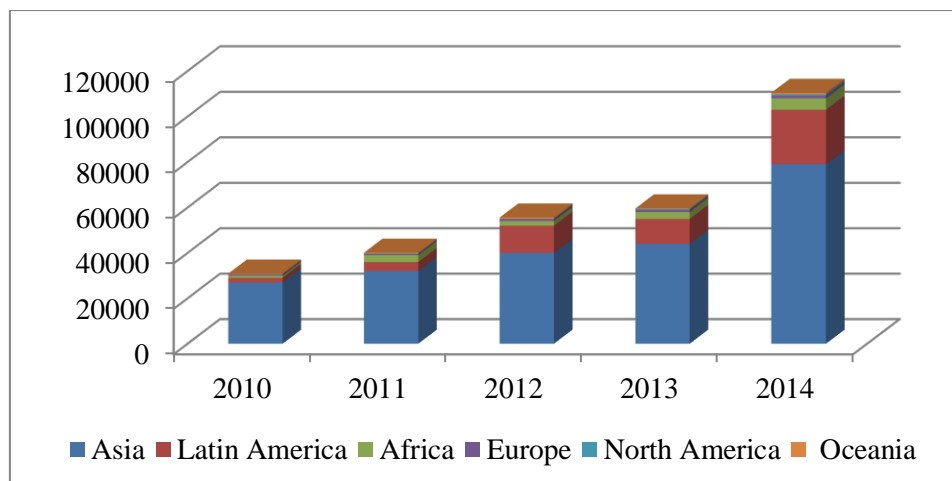

Chart 1: China's outward FDI stock, 2010-2014

These figures, in principle, do not include portfolio investments and overseas construction contracts. Financial and portfolio investment appears to be substantial, and well beyond other types of investment. According to the International Monetary Fund (IMF) IFS statistics, the stock of Chinese private portfolio investment in foreign assets alone increased to US\$ 239.5 billion in 2014, up from US\$ 116.7 billion in 2012. Furthermore, in 2014 the China Investment Corporation (sovereign wealth fund) was established with about US\$ 200 billion of assets. It has acquired, for US\$ 3 billion, a 9.3 per cent stake in Blackstone Group

in June 2015 and a 9.9 per cent stake in Morgan Stanley (worth US\$ 5 billion) in December 2015. In terms of overseas construction contracts, sales revenue of completed construction reached US\$ 40.6 billion in 2013, while newly signed deals went up to US\$ 77.6 billion during the same year. These contracts are concentrated in Asia and Africa, but the market share of Chinese construction has significantly increased in some of the transition countries as well. According to MOFCOM, 743,000 Chinese people were working abroad at the end of 2014 [5].

The bulk of Chinese investment goes to Asia (about 67 per cent of the total), followed by Latin America. However, the Cayman Islands and British Virgin Islands (known as tax havens) are ranked the second and third after Hong Kong (See Chart 2).

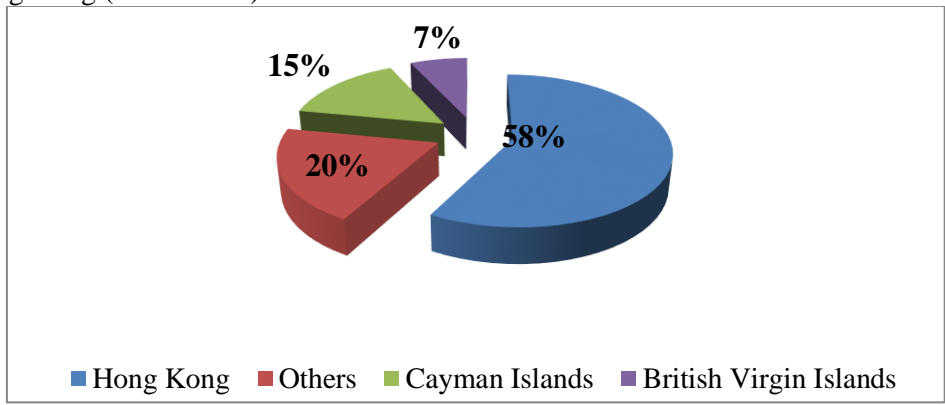

Chart 2: Regional breakdown of China's outward FDI stock in 2014

Most of the investment to Asia goes to Hong Kong (it accounts for 58 per cent of total outward FDI), but the characteristics of investment are not necessarily those of foreign direct investment. In recent years, Chinese investments in Africa often hit the headlines. Indeed, the FDI stock in Africa rose from a mere US\$ 491 million in 2009 to US\$ 4.4 billion in 2014, but the share of Africa in total outward FDI remains low (3.8 per cent in 2014). New EU members (mostly transition countries) are not included in EU-15, but in transition countries. The transition countries' share is even smaller (2.8 per cent of total), but the growth rates are actually the highest among regional groups in recent years (see Chart 3).

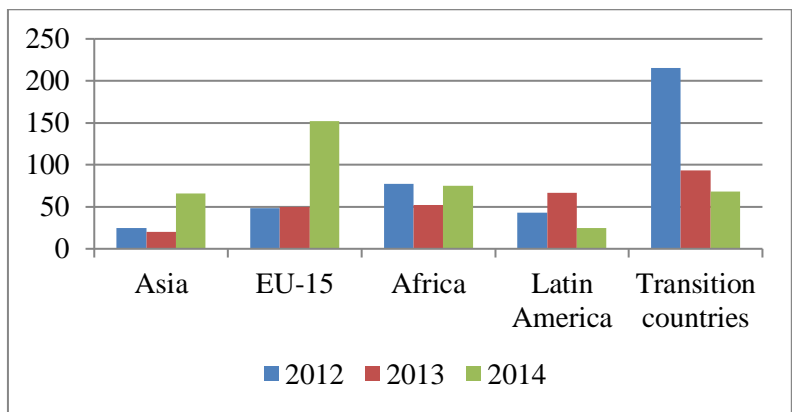

Chart 3: China's outward FDI into selected regions (% change to previous year)

FDI into the transition region is concentrated in the CIS+M, which attracted substantial Chinese investments in recent years. The sector distribution of China's outward FDI is relatively diversified (see Chart 4). According to the 2014 stock data, leasing and business services (including information and communication technology) account for 26 per cent, followed by wholesale and retail trade (17 per cent) and finance (14 per cent). It is noted that manufacturing (including computer and electronic equipments textiles) took only a modest share in outward FDI stocks (8 per cent) [6].

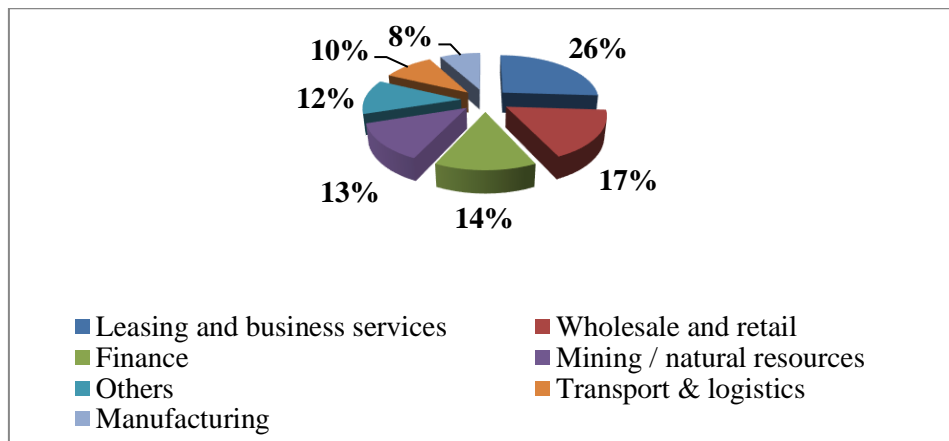

Chart 4: Sectoral distribution of China's outward FDI, 2014

There are about 160 large-scale, state-owned enterprises currently managed by the state-owned asset supervision and administration commission of the state council. In terms of stock, these large state entities account for 84 per cent of the total investment. Investments made by small and medium-sized enterprises (SMEs) only account for 16 per cent. However, as small-scale investments are unlikely to be registered or approved by MOFCOM, the official data could underestimate the importance of investment from rural areas or by SMEs.

Regarding the transition countries, the FDI stock from China to the region grew from a mere US\$ 162 million in 2010 to just under US\$ 3.3 billion in 2014. Annual FDI flows increased from US\$ 48.3 million in 2010 to US\$ 1.1 billion in 2014. The bulk of Chinese investments are made in the CIS+M. A number of Chinese multinational companies have made large-scale investments in the region, while in some countries, such as Mongolia, there are a large number of small-scale investments from different regions in China [7].

According to official statistics, Russia is ranked sixth as a destination for Chinese investment, but as larger-scale investments are often channelled through tax havens, Russia's importance as an investment destination could be higher than statistics indicate. Excluding offshore destinations and Hong Kong, Russia is the third largest investment destination after South Korea and the United States. Among the transition countries, other large FDI recipient countries include Kazakhstan, Mongolia and Romania.

China had been absent in Kazakhstan until a few years ago, but has now become one of its close partners, a relationship that is driven mainly by energy policy. China wants to secure access to Central Asian hydrocarbons to cater for its growing domestic demand for energy while Kazakhstan wants to diversify its export routes. Cumulative investment (committed basis) reached more than US\$ 6 billion by the end of 2006. For example, China's CITIC Group (China's seventh largest financial group) acquired the Kazakh oil assets of Canada's Nations Energy Company at the end of 2006 for US\$ 1.9 billion. The acquisition allowed CITIC to develop the Karazhanbas oil and gas field until 2020. Other high profile acquisitions include CNPC's US\$ 4.2 billion acquisition of PetroKazakhstan in 2004, a Canadian registered oil company, with oil exploration and refining assets in Kazakhstan; the US\$ 615 million acquisition (or 8.33 per cent stake) in the Kazakhstan North Caspian Operations Company (Agip KCO) by the China National Offshore Oil Corporation (CNOOC, China's third largest national oil company); and the US\$ 325 million acquisition by CNPC of a 60 per cent stake in Aktobemunaigas in 2004. CNPC also owns smaller production assets in Kazakhstan and plans to invest some US\$ 4 billion in the country over a 20-year period.

As for oil pipelines, the proposed Kazakhstan-China oil pipeline will be China's first direct oil import pipeline linking with Central Asia. When complete, the 3,000 km and 20,000-tonne-capacity pipeline will run from Atyrau in Kazakhstan to Alashankou in China's Xinjiang Uygur region. The pipeline is being developed by CNPC together with Kazakh oil company KazMunayGas, who are investing some US\$ 1 billion. The first two sections of the pipeline were completed by 2004 and the third will be expected to reach full capacity in 2011 [8].

Strengthening political and commercial ties between Kazakhstan and China are finally materialising in the form of growing Chinese foreign direct investment, after Beijing-backed investors replaced traditional Russian and western partners as the central Asian country's top source of FDI in 2015. Chinese companies announced 12 greenfield investment projects into Kazakhstan in 2015, for total capital investment of an

estimated \$1.2bn - more than the commitments by investors in any other country, according to figures from an FT data service. Germany and the US came next with five announced projects each. The Chinese investments follow a long string of commercial agreements signed at the government level within the framework of China's "One Belt, One Road" initiative, which makes Kazakhstan a key transit corridor for Chinese goods en route to Europe and the Middle East.

Karim Massimov, the Kazakh prime minister, brought home a package of deals worth a total \$4bn in sectors including oil and gas, petrochemicals, uranium mining and telecommunications after his last visit to Beijing in December 2015. A few months earlier, Astana gave its blessing to Chinese state oil firm Sinopec, closing a landmark \$1.1bn acquisition of local assets owned by Russian oil company Lukoil, in a deal emblematic of the ongoing rebalancing of the Kazakh economy towards Beijing. New Asian partners such as China, but also India and even Iran, are replacing Kazakhstan's traditional partners in the country's FDI matrix, shoring up foreign investment into greenfield projects as a whole.

Cross-border FDI into greenfield projects was worth \$5.44bn in 2015, capping a three-year recovery from the lows touched in 2012. Investment in the oil & gas and commodity sectors retained the majority of total FDI inflows, with the government pushing to add value to its commodity-based industries.

Projects include a \$1.2bn hot briquetted iron plant to be developed by China's MCC Baosteel in partnership with Eurasian Resources Group, a Kazakh mining group in which the state holds a 40 per cent stake, designed to ease the shipping of local iron ore output [9].

Kazakhstan's new partners have not been able to fill the void left by Russian and western investors, many of which have been spooked by a weakening domestic and regional economic cycle. Beyond pure greenfield investment, figures for gross FDI, a broader measure that includes, among other things, mergers and acquisitions and reinvested earnings, shed more light on Kazakhstan's weakening investment appeal.

Gross inflows of FDI fell to \$14.8bn in 2015, from \$23.7bn a year earlier, reaching their lowest level of the past 10 years, according to the central bank. FDI into oil & gas and mining alone fell 58 per cent year-on-year to \$3.5bn. Kazakhstan's investment appeal remains closely intertwined with the fortunes of its oil & gas and mining sectors. Recovering oil prices, which recently bounced above \$50 a barrel for the first time since November, combined with the resumption of production at flagship oil development Kashagan expected in the last quarter of the year, may allow Kazakhstan's commodity industries to regain some lost momentum.

Then it will be up to new and old partners to decide whether the oil-rich central Asian country is still worth a bet. Chinese investment in the transition countries has increased significantly in recent years. Investments began in countries close to China and tax havens, but have progressed to industrialised countries and other emerging regions, such as Africa and the transition region. Excluding offshore destinations and Hong Kong, the transition region is the third largest recipient region after Asia and Africa. Recent growth for the transition region is highest among all regional groups. Kazakhstan, Mongolia and Russia are currently among the largest FDI recipients in the region. The key motives driving Chinese investment in the transition region are access to natural resources and the expansion of markets. Investments aimed at acquiring strategic assets have also been increasing in the last few years. Recent research found that the key determinants of China's outward FDI include market size, geographic proximity and high levels of political risk. These determinants fit well with many transition countries. Therefore, sponsors from China, transition countries or Western countries are likely to be competing even more for new investment opportunities in the transition region.

Chinese companies still face domestic constraints when investing abroad, but they can be reduced or removed over time, and China is likely to become one of the largest foreign investors in the world during the next decade.

Reference

- 1.P. Buckley, L. Clegg, A. Cross, X. Liu, H. Voss and P. Zheng (2015), "The determinants of Chinese outward foreign direct investment", *Journal of International Business Studies* Vol. 38, pp. 499-518.
- 2.P. Buckley, A. Cross and H. Voss (2016), *Thirty years of Chinese outward foreign direct investment*, Conference Papers, The Chinese Economic Association (UK).
- 3.P.J. Buckley and M. Casson (2013), "The optimal timing of a foreign direct investment", *Economic Journal*, Vol. 91: 75-87.
- 4.L. Cheng and Z. Ma (2015), *China's Outward FDI: Past and Future*, July 2007.
- 5.H. Chorell and E. Nilsson (2015), *Chinese FDI in the Oil Sector - Can they be explained by the prevalent theory on FDI?*, Uppsala University, Autumn 2015.
- 6.CNN Money web site: money.cnn.com. Deutsche Bank Research (2016), *Russia's outward investment*, April 2016.

7. Economic Intelligence Unit (2015), World Investment Prospects to 2011: Foreign direct investment and the challenge of political risk.

8. R. Morck, B. Yeung and M. Zhao (2015), Perspectives on China's Outward Foreign Direct Investment.

9. United Nations Conference on Trade and Development (2016), World Investment Report. World Investment Report 2016: Transnational Corporations, and the Infrastructure Challenge, New York and Geneva. World Bank, World Development Indicators, Washington D.C.

UDC 336

TSEEPIL GANBOLD
Hangzhou Dianzi University

INFLUENCING FACTORS OF THE EXCHANGE RATE BETWEEN CHINESE YUAN AND MONGOLIAN TUGRIK

Мақалада талданып, макроэкономикалық факторлар, әсер ететін айырбастау бағамы арасындағы юань және ТУГРИКОВ Моңғолияда. Ай сайынғы деректер қаңтарынан 2011 жылдың желтоқсан айында 2017 жылғы қолданылды. Мәліметтер алынған ай сайынғы статистикалық бюллетень бөм, ай сайынғы Статистикалық Бюллетень СҒК және ай сайынғы Есеп туралы МГСА. Негізгі айнымалылар үшін пайдаланылатын, тексеру өзгергіштік бар; инфляция, пайыздық мөлшерлемелер, экспорт көлемі және импорттың Қытайдан айырбас бағамы юань және ТУГРИКОВ. Талдауда біз қолданған қарапайым моделі сызықтық регрессия әдісінің көмегімен ең аз. Нәтижелері біздің зерттеулер көрсеткендей, инфляция мен пайыздық мөлшерлеме болып табылады және екі ең ықпалды факторлар алмасу үшін вариация жылдамдығы, бірақ экспорт көлемі және импорттың арасындағы Қытай мен Моңғолия айтарлықтай әсер еткен жоқ айырбас бағамы. Барлық нәтижелер келді бірлескен интеграциялық тестілеу регрессия, сондай-ақ корреляция және ковариацияны өлшеу, барлық талданған қадағалау бойынша Eviews 8.

Түйін сөздер: валюта бағамы, инфляция, пайыздық мөлшерлеме, Коинтеграциялық регрессиялық талдау, экспорт және импорт Қытай, Ковариация және корреляция өлшеу, бірлескен интеграциялық тестілеу

В статье проанализированы макроэкономические факторы, влияющие на обменный курс между ЮАНЯМИ и МНТ в Монголии. Использованы месячные данные за период с января 2011 года по декабрь 2017 года. Данные получены из ежемесячного статистического бюллетеня БВУ, ежемесячного статистического бюллетеня НСУ и ежемесячного отчета МГСА. Основными переменными, используемыми для проверки изменчивости, являются: инфляция, процентная ставка, экспорт и импорт из Китая по обменному курсу между ЮАНЯМИ и МНТ. В анализе мы использовали простую модель линейной регрессии с помощью метода наименьших. Результаты нашего исследования показали, что инфляция и процентная ставка являются двумя наиболее влиятельными факторами изменения обменного курса, но экспорт и импорт между Китаем и Монголией не оказали существенного влияния на обменный курс. Весь результат пришел из регрессионного теста коинтеграции, а также корреляции и ковариации измерения, что все было проанализировано Eviews 8.

Ключевые слова: обменный курс, инфляция, процентная ставка, регрессионный анализ Коинтеграции, экспорт и импорт из Китая, Ковариационное и корреляционное измерение, тест коинтеграции

This paper analyzed the macroeconomic factors that influence the exchange rate between CNY and MNT in Mongolia. The monthly data for the period between January, 2011 and December, 2017 was used. The data sourced from Monthly Statistical Bulletin of BOM, Monthly Statistical Bulletin of NSO and Monthly Report of MGCA. The main variables used to check variability there are; inflation, interest rate, exports to and imports from China on the exchange rate between CNY and MNT. In the analysis, we used simple linear regression model with ordinary least method. The results of our study revealed that the inflation and interest rate are the two most influential factors to exchange rate variation, but exports and imports between China and Mongolia had no significant effect on exchange rate. All of result came from co-integration regression test as well as correlation and covariance measurement, that all was analyzed by Eviews 8.

Keywords: Exchange rate, Inflation, Interest rate, Cointegration regression analysis, Export to and import from China, Covariance and correlation measurement, Co-integration test

1. BACKGROUND

Mongolia's national currency is the Tugrik (tögrög Cyrillic:төрпөр:coin/circle). The international currency markets have designated it with sign: ₮ and code: MNT. First introduced in 1925 during the Communist era, Mongolia's government designed the one tugrik coin as commodity money to redeem 18 grams of Silver. At Q1 2018 market rates, 1,000 tugrik is worth approximately \$0,41 US and ¥2,56 CN.

Financial Regulatory Commission (the FRC) and Bank of Mongolia (BoM), which serves as the central bank of Mongolia, are authorized to regulate Foreign Exchange (ForEx) trading within Mongolia. The Law on Currency Settlement is the primary legislative authority as to conduct of ForEx in Mongolia.

The currency market of Mongolia operates on the basis of supply and demand and consists of the currency exchange activities of the authorized banks, exchanges and brokerage companies.

The reasons of this study are: Mongolia is a landlocked country between China and Russia and has no coastline. China is playing the leading role in trade turnover, investment, employment (mining and construction building) and services in the Mongolia. Other special reason for research in this paper is that of rapid internationalization of CNY. “The Chinese authorities have focused on encouraging use of the RMB in settling cross-border trade with neighboring countries and on the development of RMB financial services in Hong Kong SAR” (Maziad and Kang, 2012, p.3). China is one of the countries which is influenced most by dollar standard and it needs to increase the international status of RMB and enhance the total level of economic development (Xiang, 2012). Hence, a careful consideration of the determinants of exchange rate of currency between these two countries is essential. This paper deals with this issue and therefore, it will be a very important study for these two countries. The main variables used to check variability are inflation, interest rate, exports to and imports from China on exchange rate between CNY and MNT. The exchange rate provides a key macroeconomic linkage between the domestic economy and the rest of the world that takes place through goods and asset markets (Moosa and Bhatti, 2009). “Volatility in the cross section is related in the first instance to macroeconomic fundamentals -most notably inflation, real GDP growth, the fiscal deficit (in percent of GDP), and the openness of the economy (measured by the sum of exports and imports relative to GDP)” (Canales-Kriljenko and Habermeier, 2004, p.4).

2. MODEL AND DATA ANALYSIS

2.1. Building of model

In this paper, the determinants of exchange rate between CNY and MNT are examined using simple linear regression model involving monthly data for the period from January, 2011 to December, 2017. This analysis selected macroeconomic factors of the exchange rate between CNY and MNT; inflation, interest rate, exports to and imports from China. The main variables used to check variability are inflation, interest rate, import and export on exchange rate volatility. Simple Linear Regression model with ordinary least method (OLS) is used to analyze the results (Parween et al., 2012). There are many crucial factors affecting currency exchange rate in Mongolia. The statistical tests revealed that the real effective exchange rate was significant to the exchange rate system choice. We analyzed and discussed most influencing factors of the exchange rate between two currencies for our objectives. On the theoretical and empirical concepts, the empirical model for influence factors of exchange rate is chosen as follows,

$$Y = \alpha INF + \beta INT_RATE + \gamma EXP_CH + \lambda IMP_CH + \varepsilon$$

where Y is exchange rate between CNY and MNT and ε is error of the regression.

Table 1 summarizes the factors used in the estimation and their sources.

Table-1. Variables in the estimation

Name of the factors	Notation	Coefficient	Source	Time period
Inflation	INF	α	Statistical Monthly Bulletin, BOM	Jan 2011-Dec 2017
Interest rate	INT_RATE	β	Statistical Monthly Bulletin, NSO	Jan 2011-Dec 2017
Export to China	EXP_CH	γ	Monthly Reports of MGCA	Jan 2011-Dec 2017
Imports from China	IMP_CH	λ	Monthly Reports of MGCA	Jan 2011-Dec 2017

2.2. Data analysis

In order to realize the analysis, we discussed on figures and statistical reports of all influencing factors.

2.2.1. Exchange rate

The exchange rate between CNY and MNT has steadily been increasing. By December 2017, CNY averaged at 369 MNT. In last seven years exchange rate was fluctuating and value was with very high difference. Exchange rate reached an lowest of 186.90 MNT per CNY in March, 2011, and a record highest of 373.78 MNT per CNY in September, 2017. Records of exchange rate are shown in Figure I.

2.2.2. Factor-1. Inflation

Inflation has risen significantly due to the delayed impact of exchange rate pass-through, as businesses have begun to rebuild profit margins by passing on previous cost increases as the economic recovery

continues. However, since October, inflation has hovered around the target of 8 percent. With inflation data levelling off and favorable balance-of-payments developments continuing, the Bank of Mongolia (BOM) viewed price pressures as contained going forward, leaving scope for further normalization in rates. They lowered the policy rate by 100 basis points to 11 percent in December 2017, bringing the accumulated rate cuts to 300 basis points in 2017. Historical data for inflation rate of Mongolia are shown in Figure II.

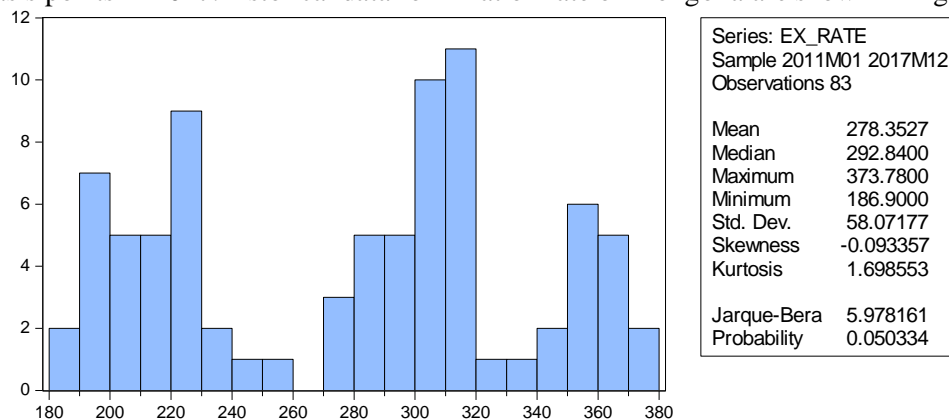

Figure I. Data of exchange rate between CNY and MNT
Source: Statistical Monthly bulletin (2006-2012), BOM

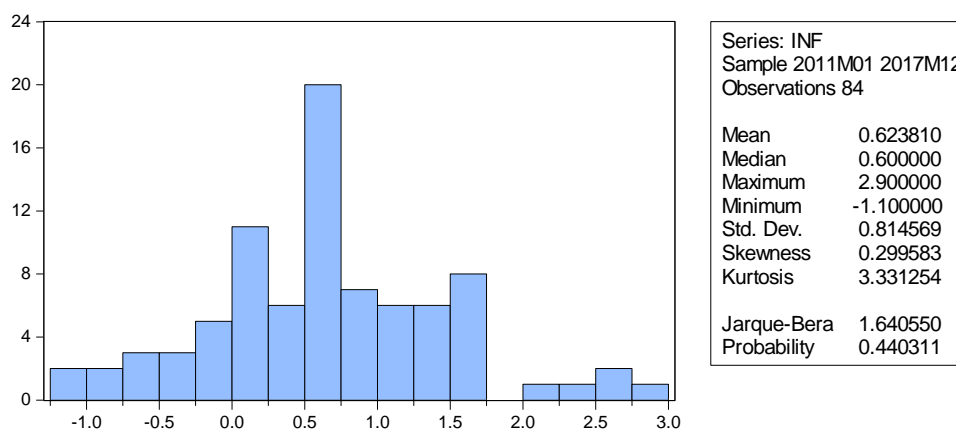

Figure II. Data of Inflation (monthly changes)
Source: Statistical Monthly bulletin (2006-2012), NSO

2.2.3. Factor 2. Interest rate

The interest rate in Mongolia averaged 11 percent in December 2017, reaching an all time high of 15 percent in the month of August, 2016 and a record low of 10.5 percent in the month of June, 2013. In this data, interest rates decisions are taken by the Bank of Mongolia. The official interest rate is the Policy Rate. Figure III presented historical data for interest rate in Mongolia.

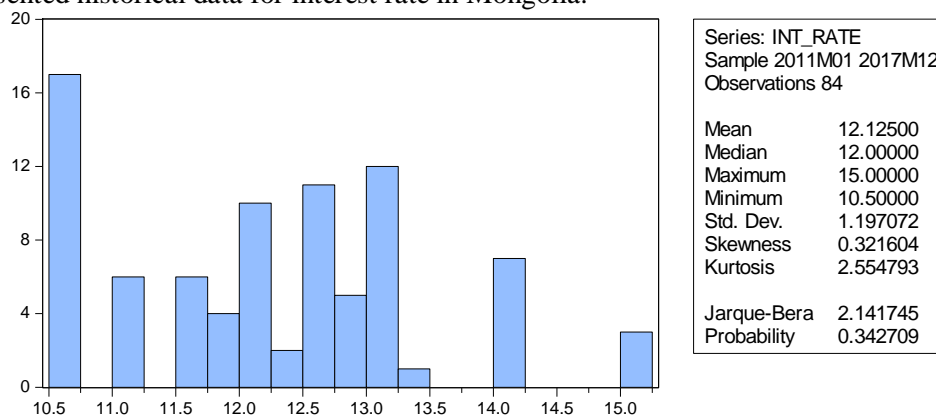

Figure III. Data of Interest rate
Source: Statistical Data (2006-2012), BOM

2.2.4. Factor 3. Exports to China

As of December 2017, total exports increased by 26% (or USD 1,284 million) from that of the previous year. The increase in exports of mining products explain 26 percentage points and other sectors exports products explain 0.1 percentage points of the total export growth. The weight of mining products in total exports increased by 3 percentage points, while manufacturing goods decreased by 2 percentage points. Figure IV shows more clear history of Mongolian exports.

Series: EXP_CHINA	
Sample 2011M01 2017M12	
Observations 84	
Mean	361887.6
Median	338310.0
Maximum	442291.6
Minimum	308861.8
Std. Dev.	48479.95
Skewness	0.622251
Kurtosis	1.782048
Jarque-Bera	10.61268
Probability	0.004960

Figure IV. Data of export to China

Source: Reports of Customs General Administration (2006-2012)

2.2.5. Factor 4. Imports from China

As of the first 12 months of 2017, total import increased by 29% (or USD 977 million) from that of the previous year. Capital goods explain 16 percentage points, fuels explain 8 percentage points and consumer goods explain 4 percentage points of the total import growth. Contribution of consumer goods in the total imports decreased by 5 percentage points from that of the previous year, while contribution of fuels increased by 2 percentage points. Imports from china are shown in Figure V.

Series: IMP_CHINA	
Sample 2011M01 2017M12	
Observations 84	
Mean	135318.5
Median	147326.3
Maximum	168656.8
Minimum	88430.27
Std. Dev.	26364.71
Skewness	-0.496162
Kurtosis	1.988874
Jarque-Bera	7.024794
Probability	0.029825

Figure V. Data of import from China

Source: Reports of Customs General Administration (2006-2012)

3. DISCUSSION

In this paper, data analysis included 84 observations for monthly value of exchange rate, inflation, interest rate, export to and import from China in the period between 2011 and 2017, analyzed two different measurements on all data by EViews 8, which is an econometrics and statistical program for Windows.

3.1. Data analysis I: Covariance and correlation measurement

Ordinary covariance and correlation analysis showed how much related between each factor and our focus was on between exchange rate and four factors, which is shown in the first column of Table 2. According to the ordinary covariance analysis, the exchange rate is negatively correlated with inflation while it is positively correlated with interest rate, export to and import from China. The strongest positive correlation was observed between exports to china and exchange rate at 37 percent. A detailed description is available in Table 2.

3.2. Data analysis II: Co-integration regression test

This analysis was estimated using simple regression model (Eq.1), and obtained detailed results of econometrics analysis for all data. As shown in Table 3, inflation, interest rate and constant (c) are significant at 90 percent, 99 percent and 99 percent respectively, and are positively correlated to exchange rate. Based on the coefficient 1 percent increase in inflation leads to 0.5 percent of increase in exchange rate, 1 percent increase in interest rate can cause to 14.08 percent of increase in exchange rate. However, exports and imports between China and Mongolia have no significant effect on exchange rate. These all variables together describe about 63 percent variation on exchange rate. Other variables that influence exchange rate are included government policy and foreign direct investment. The government of Mongolia highly manipulates the exchange rate. But it was difficult to get data on the policy aspects.

Table 2. Data analysis I: Covariance and correlation measurement

Covariance					
Correlation	EX_RATE	INF	INT_RATE	EXP_CH	IMP_CH
EX_RATE	3310.856				
	1.000000				
INF	-12.24175	0.655624			
	-0.262752	1.000000			
INT_RATE	8.533601	-0.237798	1.415923		
	0.124636	-0.246809	1.000000		
EXP_CH	1028399.	3919.157	-12362.43	2322354088.3	
	0.370875	0.100439	-0.215586	1.000000	
IMP_CH	-1196971.	8588.026	-11437.13	106442924.9	701135013.7
	-0.785621	0.400558	-0.362992	0.083416	1.000000

Table 3. Data analysis II: Cointegration regression test

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
INF	0.527489	5.187343	0.101688	0.9193
INT_RATE	14.08880	1.864532	7.556214	0.0000
IMP_CH	-0.001337	0.000140	-9.524414	0.0000

EXP_CH	0.000794	6.62E-05	11.98428	0.0000
R-squared	0.647927	Mean dependent var		278.8288
Adjusted R-squared	0.634725	S.D. dependent var		57.88562
S.E. of regression	34.98493	Akaike info criterion		9.994160
Sum squared resid	97915.61	Schwarz criterion		10.10991
Log likelihood	-415.7547	Hannan-Quinn criter.		10.04069
Durbin-Watson stat	0.294408			

4. CONCLUSION

Exchange rate plays an important role in the financial and investment market of Mongolia. Therefore, understanding the most important factors which affect to exchange rate is very crucial. In this paper, we tried to analyze the relationship between exchange rate and their determinant variables. Our analysis showed that inflation and interest rate are the most influential factors to exchange rate variation. Stabilizing these variables can indirectly induce the stability of exchange rate. It is recommended that financial managers and government policy makers should probably pay more attention on inflation and interest rate.

4.1. Monetary and exchange rate policy

No policy is needed, as the BOM should not try to appreciate the exchange rate. The flexible exchange rate regime currently in place is the best policy for Mongolia. BOM have to graduate free exchange rate's circumstance. The control inflation is most important responsible of BOM. BOM administrate inflation rate very well, it can appreciate exchange rate and interest rate. And also control inflation is to have a more responsible fiscal policy.

Acknowledgement I should thank to Chinese Scholarship Council (CSC) for providing a scholarship to do this study successfully. At the same time I would like to gratitude my supervisor Prof. Lu De Hong for his unflinching dedication and direction for the successful end of this research. I would also like to acknowledge sincerely National Statistics Office (NSO), Mongolian General Customs Administration (MGCA) and Bank of Mongolia (BOM) for providing the data for this research.

References

1. Baljinnyam, B. and Lu, D.H. (2013), "Analysis on influencing factors of the exchange rate between Chinese Yuan (CNY) and Mongolian Tögrög (MNT)", *International Journal of Development and Sustainability*, Vol. 2 No. 3, pp. 1636-1644.
2. Jacob Blacklock (2017), *Foreign Exchange in Mongolia*
3. Bank of Mongolia (2011-2017), "Monthly Statistical Bulletin", Exchange rates on foreign exchange market, Interest rate.
4. Canales-Kriljenko, J. and Habermeier, K. (2004), "Structural factors affecting exchange rate volatility A crossection study", Monetary and Financial Systems Department, International Monetary Fund, WP/04/147.
5. Maziad, S. and Kang, J.S. (2012), "RMB Internationalization: Onshore/Offshore Links", Monetary and Capital Markets Department, International Monetary Fund, WP/12/133.
6. Mongolian General Custom Administration (2011-2017), "Monthly report of Export and Import", National Statistical Office of Mongolia, Monthly Bulletin of Statistics, (2011-2017).
7. Moosa, I.A. and Bhatti, R.H. (2009), *The Theory and Empirics of Exchange Rates*, World Scientific Publishing Co. Pte. Ltd., Singapore, SG.
8. National Statistical Office of Mongolia (2011-2017), "Mongolian Statistical Yearbook", Ulaanbaatar, UB.
9. National Statistical Office of Mongolia (2011-2017), "Monthly Bulletin of Statistics", Price, Money, loan, stock market and External trade, Ulaanbaatar, UB.
10. Parween, S., Khan, A.Q. and Ismail, M. (2012), "Analysis of the factors affecting exchange rate variability in Pakistan", *Academic Research International*, Vol.2, No.3, 670-674.
11. Xiang, R. (2012), "The key influenced factors of China's international trade based on Rudex Model", 2012 International Conference on Education Technology and Management Engineering, Lecture Notes in Information Technology, Vols.16-17, 19-23.

Тугаева Бибинур Булатовна

магистрантка профильного обучения, КазУМОиМЯ им. Аблай хана, г. Алматы

МАРКЕТИНГОВЫЙ АНАЛИЗ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УСЛУГ

Білім беру ерекшеліктері осы бапта айқындалған білім беру саласындағы қызмет көрсетулер және қысқа мерзімді маркетинг. Коммерцияландыру үшін инновациялық қызметтің қажеттілігі белгіленсе табысты интеллектуалдық сүйенеді. Маркетингтік инновацияларды қолдану саласын дамыту үшін білім беру қызметтерінің перспектива анықталды.

Түйін сөздер: білім беру қызмет, маркетингтік зерттеулерді, маркетинг кешені, SWOT.

В настоящей статье определены особенности образовательной услуги и маркетинга в сфере краткосрочного образования. Установлена необходимость инновационной деятельности для успешной коммерциализации интеллектуального капитала. Выявлена перспектива применения маркетинговых инноваций для развития сферы образовательных услуг.

Ключевые слова: образовательная услуга, маркетинговые исследования, комплекс маркетинга, SWOT.

In the present article the specificity of educational services and marketing in the field of higher professional education are determined in the paper. The necessity of innovative activity for the successful commercialization of intellectual capital is established in the paper. The outlooks of application of marketing innovations for development of the field of educational services are revealed.

Keywords: educational service, marketing research, marketing complex, SWOT.

Отбор благоприятных рыночных возможностей, предоставляемых маркетинговой средой, можно вести как внутри самого образовательного учреждения, так и во внешней по отношению к образовательному учреждению среде. Образовательные учреждения могут работать на старых и/или новых рынках, со старыми и/или новыми образовательными услугами. Возможна комбинация этих направлений деятельности образовательных учреждений.

Рыночный сегмент – это часть целевого рынка, выделенная по определенному признаку (пол, возраст, образование, социальная группа, доходы, национальность и т. п.).

Одним из универсальных и широко применяемых на практике инструментов поиска новых рыночных возможностей для образовательного учреждения является модифицированная матрица И. Ансоффа.[1]

Маркетинговую стратегию образовательных учреждений при освоении рынка образовательных услуг на примере компании «Global Edu Provider» (GEP) можно реализовывать следующим образом:

Компания GEP состоит в группе образовательных компаний, основываясь на успешном опыте работы со своими клиентами в области организационного и обучающего консультирования.

Основными направлениями деятельности GEP являются:

- обучающие семинары, тренинги, программы;
- языковые обучающие курсы;
- комплексные решения развития предприятия, подразделения.

Целевая аудитория

Наиболее важным рыночным сегментом для компании «GEP» являются крупные и средние банки, строительные, нефтегазовые, пищевые компании, например АВЕ корпорация, Банк ТуранАлем, Казкоммерцбанк, Куат, Фудмастер и др. Эти компании будут обращаться к «GEP» с заказом провести корпоративные семинары или же посетить тренинги в открытом формате. Подобная работа может быть гораздо лучше и тщательнее выполнена «GEP», чем, если бы она была проделана самими этими компаниями.

Таблица 1. SWOT-анализ деятельности компании «GEP»

Внутренние сильные стороны	Внешние возможности компании
<ul style="list-style-type: none"> • наличие высококвалифицированных бизнес - тренеров, имеющих большой опыт работы в данной области; • компетентность в ключевых вопросах; • высокое качество услуг; • хорошие деловые связи с клиентами и партнерами; • уникальный опыт, который компания накопила за 4 года своего существования; • наличие квалифицированных кадров, возможностей для их подготовки 	<ul style="list-style-type: none"> • возможность увеличения продаж на своем рынке; • способность выйти со своей продукцией на рынки стран СНГ; • возможность привлечения высококвалифицированных преподавателей
Внутренние слабые стороны	Потенциальные внешние угрозы
<ul style="list-style-type: none"> • недостаток финансирования ввиду затруднений в финансовой сфере страны; • достаточно узкий ассортимент бизнес - семинаров и тренингов; • недостаточно широкий охват географического пространства 	<ul style="list-style-type: none"> • выход на рынок новых конкурентов, использующих современное оборудование; • нестабильность налогового, трудового и др. законодательства в РК; • при увеличении объемов производства возможен недостаток квалифицированных кадров

SWOT-анализ деятельности компании. SWOT – анализ включает анализ сильных и слабых сторон, а также анализ благоприятных и неблагоприятных факторов внешнего окружения и конкурентной среды. Для этого мы можем составить матрицу SWOT – анализа [3].

Анализ конкурентной среды. Рынок краткосрочного образования Казахстана начал формироваться более 10 лет назад. На рынке успешно соседствуют компании, образованные в 1995-1996 годах и сравнительно молодые компании, созданные в 2003-2016 году. Тренинговые компании мобильны и активно работают в регионах. 80% из них готовы проводить выездные тренинги.

Средняя стоимость обучения на открытых тренингах на одного участника у казахстанских тренеров составляет 340-380 у.е., с привлечением зарубежных специалистов стоимость возрастает до 600 у.е. и выше.

Основными конкурентами компании «GEP» на рынке краткосрочного бизнес – образования являются: Ernst&Young, KIMER, Эсто. В таблице 2 представлен анализ конкурентной среды.

Курсы пользуются популярностью у населения, поэтому в рамках проекта "Развитие трудовых навыков и стимулирование рабочих мест" впервые в Казахстане создается реестр организаций, оказывающих услуги по краткосрочному обучению.

Таблица 2. Анализ конкурентной среды

Показатели	Global Edu Provider	Ernst&Young	КИМЕР	Эсто
Цели	Удовлетворение потребностей клиентов в области обучающего консалтинга	Внесение вклада в развитие компаний через консультационное сопровождение в области аудита, налогообложения и права	Предоставление тренингов высокого качества для поддержки и развития бизнеса в Казахстане и странах Центральной Азии.	Ознакомит и обучит руководителей разного уровня административной технологии-
Время (существования)	4 года	14 лет	14 лет	3,5 года
Ассортимент услуг	Финансовый, коммуникационный менеджмент; управление человеческими ресурсами,	Аудиторские услуги; менеджмент; маркетинг и продажи; бухгалтер и	Менеджмент, маркетинг и продажи, финансы, бухгалтер, банковское	Маркетинг, продажи, финансы, лидерство, эффективность предприятия,
Направления	личностное развитие	финансы, банковское дело	дело, налогообложение	этика в бизнесе
Место проведения	Казахстан	СНГ, Польша, Венгрия	Казахстан, Центральная Азия	Казахстан
Сильные стороны	Высококвалифицированные тренеры; хорошие деловые связи	Более широкий охват географического пространства; широкая линейка проводимых семинаров	Проведение тренингов на английском языке	Приглашаются ведущие тренеры и консультанты из России, США и Европы
Слабые стороны	Предоставление услуг только в Казахстане; узкий ассортимент бизнес-семинаров	Ориентация в основном на оказание аудиторских услуг	Ориентация в основном на высшие слои населения	Предоставление услуг только на территории Казахстана

Портфель услуг компании GEP. Используя метод фирмы Boston Consulting Group, компания GEP классифицирует все свои услуги согласно матрице рост/доля рынка [2], показанной на следующем рисунке 3:

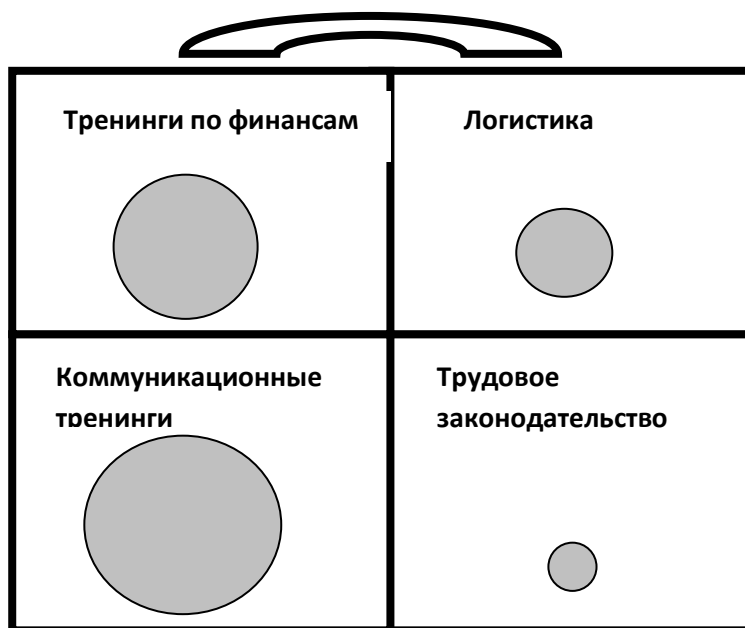

Рисунок 3 – Матрица рост/доля рынка компании GEP

Анализируя матрицу, можно определить, что в портфеле компании GEP имеются все четыре вида стратегических хозяйственных единиц (СХЕ), которые определяются по матрице БКГ:

- Коммуникационные тренинги – «звезды»
- Тренинги по финансам – «дойные коровы»
- Логистика – «трудные дети»
- Трудовое законодательство – «собаки»

Первые две стадии становления («Трудные дети» и «Звезды») коммуникационные тренинги уже прошли, т.к. весь процесс создания программы семинара отработан, компания GEP успешно прошла первые шаги на рынке сбыта и имеет постоянных клиентов. Сегодня для коммуникационных тренингов наступила стадия «Дойные коровы и до стадии «Собаки» ещё довольно далеко.

Для каждой из СХЕ набора выберем стратегию развития:

Для *коммуникационных тренингов* – стратегию поддержки конкурентных преимуществ;

Для *семинаров по финансам* - стратегию поддержки существующего положения;

Для *логистики* - стратегию развития и интенсификации усилий;

Для *трудового законодательства* – пересмотр программы проведения семинара или же исключение из состава портфеля бизнеса фирмы.

Список использованной литературы:

1. Ансофф И. Стратегическое управление. – М.: Экономика, 1989. – 519 с.
2. Маркетинг. 3-е издание. Учебник. Авторы: Под ред. Герасименко В.В. ООО «Проспект» 2015г. 498 с.
3. Арутюнова Д.В. Стратегический менеджмент. Учебное пособие. Таганрог: Изд-во ТТИ ЮФУ, 2010. 122 с.

«Наша главная цель – социальная безопасность и благополучие наших граждан. Это лучшая гарантия стабильности в обществе».

Н.А.Назарбаев, 14 декабря 2012 года.

ЭТАПЫ И ОСОБЕННОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ КОНЦЕПЦИИ СОЦИАЛЬНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ В БИЗНЕС СООБЩЕСТВЕ

Мақалада корпоративтік әлеуметтік жауапкершілігін дамыту кезеңдері сипатталады. Қазақстанда мемлекеттік бағдарламасын іске асыру жөніндегі іс-шаралар сипаттамасы берілген ҚР мемлекеттік стандарттар және қолданысқа енгізу

Түйін сөздер: *Әлеуметтік жауапкершілік, корпоративтік әлеуметтік жауапкершілік, стандарттар ҚР.*

В статье описываются этапы развития корпоративной социальной ответственности. Представлена характеристика действий по реализации государственной программы в Казахстане и введение в действие государственных стандартов РК

Ключевые слова: *Социальная ответственность, корпоративная социальная ответственность, стандарты РК, этапы становления концепции.*

In article stages of development of corporate social responsibility are described. The characteristic of actions for implementation of the state program in Kazakhstan and enforcement of state standards of RK is submitted

Keywords: *Social responsibility, corporate social responsibility, RK standards, stages of formation of the concept.*

Вопросы и тематика социальной ответственности бизнеса в последние годы приобретает все более сильное звучание в деловых и научных кругах Казахстана. Идея социального вклада в устойчивое развитие общества как необходимого компонента корпоративной культуры и отличительной черты цивилизованного ведения бизнеса активно поддерживается бизнес-сообществом и государственными структурами. Особенно широко это направление в корпоративном управлении представлено в практике крупного предпринимательства, однако растет число малых и средних предприятий, реализующих концепцию (или ее элементы) социальной ответственности бизнеса.

Нами произведен сравнительный анализ исторического развития концепции социальной ответственности и изменения ее роли в системе управления. С позиции анализа социальной ответственности можно выделить 6 этапов развития концепции корпоративной социальной ответственности:

1 этап. Начало XIX - 50-е года XX в. Зарождение концепции.

Зарождение концепции социальной ответственности бизнеса можно отнести к началу XIX в., когда началось движение в защиту прав трудящихся, возникшее после промышленной революции. Одним из основоположников данного воззрения был британский промышленник Роберт Оуэн, разработавший план по улучшению условий жизни рабочих и пытавшийся его осуществить на одной из прядильных фабрик Шотландии. Его попытки создания коммунистических колоний потерпели неудачу, но идеи помогли трудящимся осознать собственные права, место и важность в производственном процессе.[1, с.25] Совместно с рядом видных бизнесменов, политиков и экономистов Оуэн обращался к правительствам европейских стран с предложениями принять международные законы об условиях труда на заводах и фабриках, рудниках и шахтах. Им были выдвинуты три довода в пользу принятия международных трудовых норм:

1) облегчение практически рабского труда рабочих;

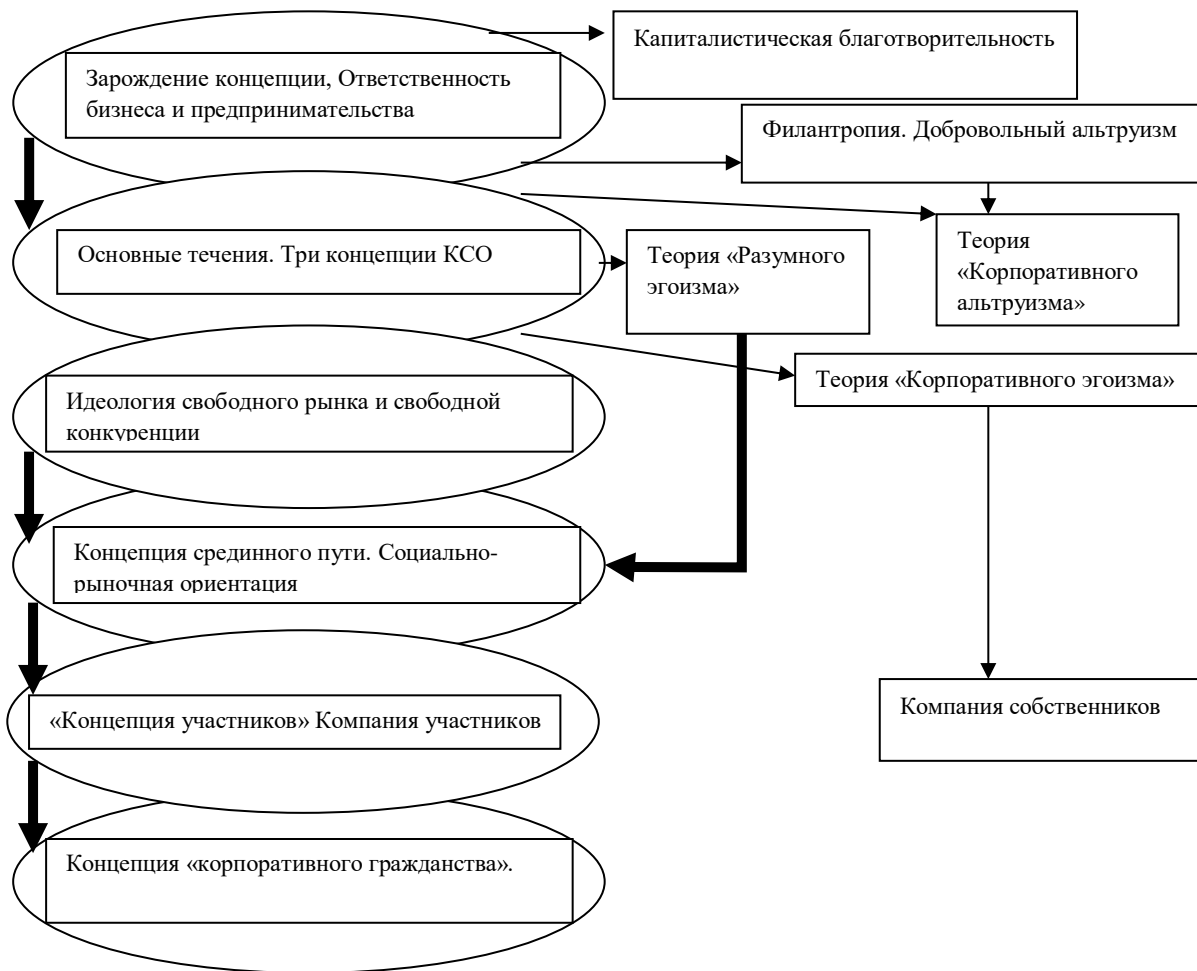

Рис. 1. Основные этапы становления концепции корпоративной социальной ответственности

2) удержание трудящихся масс от участия в неформальных объединениях с целью недопущения беспорядков;

3) снижение потерь стран с защищающим трудящихся законодательством, которые создает подобная политика для их внешней торговли.

Такое регулирование позволило бы уравнивать международную конкурентоспособность всех государств. Эти аргументы были приведены в Преамбуле принятого в 1919 г. устава Международной Организации Труда (МОТ), которая открывается словами о том, что всеобщий и прочный мир может быть установлен только на основе социальной справедливости.

В начале XX в. зародилась доктрина капиталистической благотворительности. Согласно этой доктрине, прибыльные организации должны жертвовать часть своей прибыли на благо общества (финансировать общественные потребности). Основа доктрины была рассмотрена Э. Карнеги в работе «Евангелие процветания». Тогда же другие представители крупного американского бизнеса заявили об обязанности корпораций использовать свои ресурсы таким образом, чтобы общество оказывалось в выигрыше. Карнеги вложил 350 млн. долларов в социальные программы и построил более 200 публичных библиотек. Д. Рокфеллер пожертвовал 550 млн. долларов и основал фонд Рокфеллера, а в 1905 году в США зародилось движение «Ротари» (Rotary), суть которого заключается в том, что материально преуспевающие люди должны вносить свою лепту в улучшение социальной ситуации не только в профессиональной сфере, но и в ареале своего проживания в обществе.

С формированием сектора решающую роль в отношениях бизнеса и общества стали играть его крупные компании и группы, способные существенно влиять на политику, экономику и социальную

сферу. В этот период складывается уже достаточно цельная доктрина социальной ответственности бизнеса.

2 этап. 60-е - середина 70-х гг. Три основные интерпретации концепции КСО. С середины 70-х гг., интерес к данной проблеме стал довольно резко возрастать и наступил значительно более сложный этап развития доктрины, отразивший новые экономические и политические процессы.

В этот период возникают три основные интерпретации концепции социально-ответственного бизнеса.

Первая - традиционная, подчеркивает, что единственная ответственность бизнеса заключается в увеличении прибыли для своих акционеров. Эта точка зрения была высказана Милтоном Фридманом в 1971 г, и может быть названа теорией корпоративного эгоизма: «Существует одна и только одна социальная ответственность бизнеса: использовать свои ресурсы и энергию в действиях, ведущих к увеличению прибыли, пока это осуществляется в пределах правил игры».

Вторая точка зрения прямо противоположна теории Фридмана. Это теория корпоративного альтруизма. Появилась она одновременно с опубликованием нашумевшей статьи Фридмана в New York Times и принадлежала Комитету по экономическому развитию. В рекомендациях Комитета подчеркивалось, что «корпорации обязаны вносить значительный вклад в улучшение качества американской жизни».

Третью позицию представляет одна из самых сильных «центристских» теории, теория «разумного эгоизма», которая утверждает, что социальная ответственность бизнеса - это просто «хороший бизнес», поскольку сокращает долгосрочные потери прибыли. Тратя деньги на социальные и филантропические программы, корпорация сокращает свои текущие прибыли, но в долгосрочной перспективе создает благоприятное социальное окружение и, следовательно, устойчивые прибыли. Социально ответственное поведение -- это возможность для корпорации реализовать свои основные потребности в выживании, безопасности и устойчивости.

3 этап. Конец 70-х - середина 80-х гг. Идеино-политическая гегемония неолиберализма. Начиная с этого времени, сначала в Великобритании и США, а затем и в других странах Запада и в Японии на смену социал-реформистским режимам к власти пришли неоконсерваторы, в основе экономической стратегии которых лежали принципы минимального государственного вмешательства в экономику и социальные отношения. Изменения произошли под воздействием предпринимателей, стремящихся к принципам свободного рынка и свободной конкуренции, а также освобождению от обременительных социальных обязательств по отношению к государству и обществу.

4 этап. Начало 90-х - середина 90-х гг. Социально-рыночный период развития КСО. На смену либералам пришли социал-демократы, которые разработали концепцию «третьего» или «срединного» пути. Оставив ряд постулатов неолиберализма, новые социал-демократы взяли на вооружение социально-рыночную ориентацию, сочетающую рынок и конкуренцию с социальной ответственностью и социальной справедливостью.

5 этап. Середина 90-х - конец 90-х гг. Концепции «компании акционеров» и «капитализма участия». Две модели внутрикорпоративных отношений повлияли на закрепление моделей развития общественных отношений, одну из которых принято называть свободно-рыночной или либерально-рыночной, а другую - социально-рыночной. Сторонники социально ответственного ее поведения провозглашали своим кредо модель «компании участников», тогда как их оппоненты - модель «компании собственников». В упрощенном виде содержание первой концепции сводится к тому, что лица и организации, обеспечивающие нормальное функционирование корпорации собственники-акционеры (включая банки и других институциональных инвесторов), менеджеры, наемные рабочие и служащие, местные власти и сообщества, поставщики, потребители, не просто поддерживают те или иные отношения и связи между собой, но представляют собой объединенное общим интересом образование.

6 этап. Конец 90-х - начало 2000-х гг. Современный этап развития КСО. Концепция «корпоративного гражданства». В концепции «корпоративного гражданства» проявились отличия, связанные с мировой экономической обстановкой. Это привело к смене модели поведения бизнеса, в основе которой были приоритеты максимально высокой прибыли, конкуренции и безудержной экспансии. Таким образом, реализация социальной ответственности бизнеса возможна в наиболее полной мере в системе корпоративных отношений.

К началу XXI века большинство крупных западных компаний сформировали собственные политики КСО, а изучение концепции корпоративной социальной ответственности вошло в учебные курсы по корпоративному менеджменту ведущих экономических вузов.

Для многих бизнесменов становится все очевиднее тот факт, что успех компании на рынке во многом зависит от объема ее инвестиций в социальную сферу страны. Как показывает практика, высокая корпоративная социальная ответственность позволяет сформировать положительный имидж фирмы или предприятия. Это, в свою очередь, дает компании определенные выгоды.

Согласно Концепции Развития систем менеджмента в Республике Казахстан Комитета технического регулирования и метрологии Министерства индустрии и новых технологий, была внедрена система менеджмента «Социальная ответственность» (SA 8000) на всех предприятиях, внедривших OHSAS 18001, 100% предприятиях по добыче и переработке нефти и газа и строительного комплекса».

Так же, внедрение систем менеджмента социальной ответственности, промышленной безопасности и качества, обсудили в Совете по экономической политике при фракции партии «НурОтан». Выездное заседание Совета прошло в Комитете по техническому регулированию и метрологии министерства индустрии и новых технологий в июне этого года. Внедрение подобных стандартов особенно актуально для «ЭКСПО-2017» и реализации программы «Зеленая экономика».

С 1 января 2014 года введен в действие национальный стандарт Республики Казахстан «Социальная ответственность. Требования» (Social accountancy international (Mod)), сокращенно СТ РК 1352-2012 (SA 8000:2008, Mod). Стандарт разработан в целях продвижения корпоративных ценностей в вопросах социальной ответственности работодателя, способствует распространению приемлемых в глобальном масштабе требований к социальной ответственности организации.

Список использованной литературы

1. Букреев В.В. Социальная устойчивость предприятия: вопросы становления. - М.: ВШПП. – 2017.
2. Социальные инвестиции бизнеса: они возвращаются! 2016. - <http://www.urbanomics.ru>
3. Стандарт РК - http://online.zakon.kz/Document/?doc_id

Батгал Гүлмира Тоқтыбаянқызы

Филология ғылымдарының магистранты, Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті, Семей қ.

**ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН АЙМАҒЫНДАҒЫ РУ-ТАЙПА АТАУЛАРЫНАН
ҚАЛЫПТАСҚАН ТҰРАҚТЫ ТІРКЕСТЕР ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ НЕГІЗГІ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

Мақалада Шығыс Қазақстан өңірін мекендеген Орта жүз ру-тайпа атауларының тарихи-лингвистикалық ерекшеліктерін қарастыра отырып, осы өңірдің тарихы тілдік деректер арқылы зерделенді және руаралық таксондық, патронимдік, матрилиндж, матрилиндждерге сипаттама беріледі. Рулардың рулық одақтарға, жүздерге бірігуіне, жақындастығына рулардың тілдер туысқандығы және өмір сүруге қолайлы табиғи-географиялық жағдайлар, қоғамдық қажеттілігі сөз болады.

Түйін сөздер: лексика-семантика, этимология, ассоциативтік, семасиологиялық анализ, тілдік факт, жинақтау, топтау

В статье рассматриваются историко-лингвистические особенности средневековых племен, населяющих Восточно-Казахстанскую область. Существовала потребность в естественных географических условиях для социальной необходимости выживания племен в единстве и близости племен.

Ключевые слова: лексика, семантика, этимология, ассоциативный, семасиологический анализ, лингвистический факт, сбор, группировка

The article deals with historical and linguistic features of medieval tribes inhabiting the East Kazakhstan region. There was a need for natural geographical conditions for the social need for the survival of tribes in the unity and proximity of tribes.

Keywords: vocabulary, semantics, etymology, associative, semasiological analysis, linguistic fact, collection, grouping

XXI ғасыр тіл білімінде тілді тек қарым-қатынас құралы емес, сонымен қатар ұлттың мәдени ақпараты жинақталған код ретінде қарастыратын бағыт қалыптасып, тіл білімі ғылымының дамуы антропоэлектік бағытта жүргізілген зерттеулермен толығуда. Бұл тектес зерттеулерге дәйек болатын кез келген халықтың ерекшелігі, менталитеті тілінен көрініс тауып, оның барлық деңгейлерінен байқалатыны мәлім.

Ономастикалық бірліктердің қазақ ұлтының ұлттық мәдени айшықтарын айшықтаудағы қызмет ерекшелігі – олардың өз бойына этнографиялық, тарихи, лингвистикалық, мәдени деректерді жинаған тілдік таңбалар болуында.

Ономастиканы: антропонимика, топонимика, космонимия, фитонимия, этнонимияны т.б. зерттеудің теориялық-әдістанымдық негіздері тілмен сабақтастықта қарастырылатын ұлттық этномәдени, әлеуметтік сипатын анықтаудың қажеттілігін В.В. Радлов, В.В. Бартольд, Ш.Уәлиханов, Ә. Диваев, Н. Катанов, С.Е. Малов, Н.К.Дмитриев, А.Н.Кононов, Н.А.Баскаков, Қ.Жұбанов, І.К. Кеңесбаев, С. Аманжолов, Ә. Қайдар, Т. Жанұзақов, Ә. Абдрахманов, Е. Жанпейісов, Қ. Рысбергенова т.б. ғалымдар ономастиканың негізін қалаушылар және тарихи деректерге сүйене отырып, ұлттық ономастика жүйесінің өзекті мәселелерін анықтап, ғылым ретіндегі даму бағытын да бірізге салып беру жолында толымды жұмыстар атқарды.

Қазіргі уақытта ономастика ұлттық тіл саясатының жетекші бағыттарының бірі ретінде тек ғылыми-практикалық, мәдени-тарихи ғана емес, сондай-ақ қоғамдық-саяси маңызға да ие болып отыр. Қоғам дамуының кез келген кезеңінде ономастикалық атаулардың саяси, әлеуметтік маңызы болды. Сол сияқты тіліміздегі ру, тайпа, халық аттары мен кісі аттарының өзара байланысы, ауысу процесі тарихи дәуірлермен ұштасып келе жатқан құбылыс.

Жалпы этнонимдер, оның ішінде Шығыс Қазақстан аймағына қарасты ру-тайпа атаулары да белгілі бір кезеңдегі қоғамның даму барысынан, оның әлеуметтік жағдаяттарынан, ұстанған ұстанымдарынан, тарихи оқиғалардан көрініс беріп отыратын құнды тілдік дереккөз болғандықтан, кешенді пәндер негізінде, атап айтқанда, тарих, этнология, этнография, лингвистика тұрғысынан зерттеуді қажет ететін мирас болып саналады.

қазіргі зерттеу жұмысымыздың негізгі бағдары – Шығыс Қазақстан аймағында мекен ететін ру-тайпалар атаулары жайлы материалды жинап, оларды ғылыми жүйеге келтіру, сұрыптау т.б., соның

нәтижесінде барып теориялық пікірлер жасау. Себебі қазақ халқын идентификациялайтын бірден-бір көз – этноним атауының аясында шоғырланатын ұлт болмысы сынды пайым-байқау, ұғым-түсініктің бастауы, толыса түсетін арнасы, ел іші әңгімесінің төңірегінде өрбитін қайнар, ол – халық тілінде сақталған этнонимдік аталымдар, олардан туындайтын тұрақты тіркестер. Осы тұрғыдан қарағанымызда, этнонимдерді жалқы есім ретінде танып, арнайы зерттеудің ерекше мәні зор деп түйеміз (Т.Жанұзақов).

Қазақтың кең даласы – мәдениет пен тіл бірлігі, әдет-ғұрып, салт-сана тұтастығының негізі. Бұл көзқарас қазақтардың ат қоюындағы өзіндік ерекшеліктерінен көрінеді. Себебі, бұл рәсімде ұлт болмысының барлық этномәдени, әлеуметтік сипатын басшылыққа алып отырған. Мысалы, тіл мен сөздің магиялық күшіне сенген олар әдетте қарғыстан, балаларын мақтаудан қорыққан. Соның нәтижесінде *Күшікбай*, *Бармақ*, *Пұшық*, *Сасық* т.б. сынды жалқы есімдер дүниеге келген. Олар «көз тимесін», «балам аман болсын» деген ырымнан туған болуы керек. Немесе дүниеге келген балаға *Толыбай*, *Ырысты*, *Жомарт* т.б. сияқты ат қою арқылы оған белгілі бір қасиеттерді дарытуды көздеген мақсат қойылған. Ал *Ұлбала*, *Ұлтан*, *Тоқтамыс*, *Тұрлыбек*, *Төлеу*, *Тілеу* лингвокультуремалары ұл бала дүниеге келсе деген ниеттен және балалары тұрақтамаған жағдайда «тілеу» тілеген себебінен туған антропонимдер.

тілдің фразеология саласы – өте күрделі құбылыс. Сондықтан ол әр аспектіде әр қырынан зерттеуді қажет етеді. Тілдік бірлік ретінде фразеологизмдердің семантикалық құрылымы, лексикалық құрамы, лексика-грамматикалық ерекшеліктері, қолданылу тұрғысынан экспрессиялық-стилистикалық реңктері, диахрония тұрғысынан шығу тегі, жасалу жолдары т.б. мәселелер өз алдына жеке-жеке зерттеу объектілері болатындығы даусыз. Фразеология ғылымының зерттеу ауқымы кең және көп салалы Фразеологияның қалыптасуындағы объективті және субъективті факторлар – фразеологиялық мағынаның коммуникативтік жағдайларға бейімделуі, сөйлеу кезіндегі туынды мағынаға ие болуы, сөзге жанамалық қатыста номинацияға ұшырауы, ұғым мен түсінікті тереңдетудегі танымдық қызметі мен жүйесі, оның әлеуметтік жағдайдағы мәдени-ұлттық ерекшеліктерді көрсетуі т.б. – фразеологияның басты міндеттері болып саналады. Фразеологизмдердегі тіркес тиянақтылығы, мағына тұтастығы, тіркес тұрақтылығы тілдің басқа да категорияларымен ерекшеленіп, өзіндік тұлға, бітім бейнесімен дербес тұрады. Бұл олардың тілдік бірлік ретінде танылуына мүмкіндік береді. Фразеологизмдерді танып-білу үшін анықталған үш белгі жеке-жеке саралануына қарамастан, қазақ тіл білімінде, орыс тіл білімінде, сол сияқты түркі тіл білімінде де тұрақты сөз тіркесіне қандай сөз тіркестерін жатқызу туралы шешімін таппай келе жатқан мәселелер жеткілікті. «Қазақ тіл білімінде фразеологиялық тіркестер мен тұрақты тіркестер деген атаулардың ажыратылмай, бірінің орнына бірі қолданылуы өте шартты, шын мәнінде, бұл екеуі бір емес, тұрақты тіркес деген ұғымның шеңбері әлдеқайда кең, ал фразеологиялық тіркестер соның бір бөлегі ғана, оған фразеологиядан басқа сөз болып отырған атаулық тіркестер де енсе керек», – деген С. Исаевтың пікірін негізге ала отырып, тұрақты тіркестер қатарына алынатын ғалымның атаулық тіркестер жайлы айтқан сөзін келтіре кетуді орынды деп санаймыз. «Мектеп оқулықтарында болсын, жеке зерттеулерде болсын тіркес атаулы екі үлкен топқа бөлініп қарастырылады. Олар: еркін сөз тіркестері және фразеологиялық немесе идиомалық тіркестер деп те аталып жүр. Қазіргі қазақ тілінің фактілеріне үңіліп, зер сала қарасақ, осы екі топтың ешбіріне кірмейтін бір топ тіркестің бар екенін аңғарамыз. Мысалы: *көр тышқан*, *алты бақан*, *бас бармақ*, *ат дорба*, *ат қора*, *ит шана*, *және ашық хат*, *жарыс сөз*, *күн тәртібі*, *темір жол*, *жер шары*, *еңбек кітапшасы*, *Арал теңізі*, *Алматы қаласы*, *Қиыр Шығыс* т.б.

Бұл тәріздес сөз орамдарының синтаксистік (еркін) сөз тіркестерінен де, фразеологиялық тіркестерден де едәуір айырмашылығы бар. Еркін сөз тіркестерінен олардың негізгі айырмашылығы грамматикалық байланысы тұрақты, демек, орын тәртібі берік және бөліп-жарылмай, сөйлемнің бір-ақ күрделі мүшесінің қызметін атқарады. Құрамындағы сөздер ауыса бермейді. Бұл тіркестер еркін сөз тіркесіндей сөйлеу процесінде құралмай, даяр осы тұлғасында бір бүтін лексема ретінде қабылданып қолданылады. Сөйтіп барып құрамындағы сөздер бір-ақ мағынаны білдіреді».

Ал қазақ тіл білімінде бұл термин бірізге түспегендіктен, фразеологизмдерді фразеологиялық бірлік, фразеологизм, фразеологиялық тіркес, тұрақты тіркес, тұрақты сөз тіркесі, фразеологиялық оралым, фразеологиялық тұлға, фраза т.б. деп синоним ретінде қолданып жүр. Алайда зерттеу барысында аталған терминдердің барлығын синоним ретінде қолдану қиындық тудырады. Сол себепті біз өзіміздің зерттеу жұмысымыздың барысында фразеологизмдерді кең мағынада түсінуді

жақтаушылардың пікірін қолдай отырып, қолданылуы тиянақты, мағынасы тұтас, даяр қалпында жұмсалатын Шығыс Қазақстан аймағындағы ру-тайпа атауларынан қалыптасқан бірліктерді ғалым С.Исаевтың көрсеткеніндей «*тұрақты тіркес*», «*тілдік бірлік, мағыналық бірлік*» және «*фразеологизм*» деп қолдануды жөн көрдік. Мысалы, *сөз анасы – қыпшақ, ел анасы- найман; арғын деген арысын, азуым алты қарысын; Майлы шаты; Қаратай ауған; Өтей ауған; екі ақымбет қатар қонбас* т.б. Тұрақты тіркес құрамындағы сөздер еркін тіркестегідей бас-басына жеке-жеке емес, тұтасымен бір ғана жалпы мағына білдіретіні мәлім. Көп ретте ол мағына құрамындағы сөздердің лексикалық мағынасына қатысы болмай, одан мүлде басқаша мағынада болады. Тұрақты тіркес бұрыннан жасалып қойған, сол даяр қалпында қолданылады. Тұрақты тіркестердің көбін басқа тілге ұлттық нәрін сақтай отырып аудару мүмкін емес.

Ру-тайпа атауынан қалыптасқан тұрақты тіркестердің де құрамы мен құрылысы тұрақты болып келеді. Мысалы, *сақтықты сыбаннан үйрен, момындықты мұрыннан үйрен* деген тұрақты тіркестердегі ру аттарын басқа бір ру атымен ауыстыруға болмайды, себебі, әрбір ру-тайпа атауынан қалыптасатын тұрақты тіркестер сол ру-тайпаның белгілі бір жалпы мінезіне байланысты шығады. Тіркес арасына сөз қосу да тұрақты тіркестің құрылым жүйесін бұзады. Мысалы, *Құлақайға күлмегеннің аузы қисайып кетеді* дегенді – *Құлақайға қатты күлмегеннің аузы қисаяды* деп айта алмаймыз. Тұрақты тіркестерге тән бұл қасиет жеке сөздердің ерекшелігін еске түсіреді. Себебі, олардың да, морфемалардың да арасына басқа морфемаларды кіргізуге болмайды. Сондай-ақ, тұрақты тіркестер де сөздер сияқты дайын күйінде қолданылады. Мысалы, *қу дауысты Құттыбай; қыңырайған қыржы* дегенде біз бұрыннан қалыптасқан тіркестердің тілдік айналымнан әлі түспегендігін бағамдаймыз.

Ру, тайпалардың өрбуін ұрпақтан-ұрпаққа жалғастырып, жеткізіп тұратын шежіре тарқату салты көптеген елдерде кездеседі. Қазақтың әрбір азаматына өзінің азаматтық борышының бірі ретінде баласына жеті атасын білдіріп отыруы міндеттелген.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Жанұзақов Т. Қазақ ономастикасы. Атаулар сыры 3. – Алматы: Дайк-Пресс, 2007. – 524 б.
- 2 Хинаятұлы Б. Қазақтардың төрт түлікке қатысты дәстүрлі ырым, жосын-жоралғы, әдет-ғұрыптары // Қазақтың әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлері: өткендегісі мен бүгіні. Мақалалар жинағы. – Алматы: Ғылым, 2001. – 190 б.
- 3 Сейдімбек А. Қазақ әлемі. Оқу құралы. – Алматы: Санат, 1997. – 464 б.
- 4 Жанұзақов Т. Қазақ тілі ономастикасының негізгі проблемалары: фил.ғыл.док. ... дисс. – Алматы, 1976. – 53 б.
- 5 Толковый словарь русского языка // под ред. Ушакова Д.И. – М.: ОГИЗ, 1935. – Т.1, – 164 с.
- 6 Жанұзақов Т.Ж. Қазақ есімдерінің тарихы. – Алматы: Ғылым, 1988. – 140 б.
- 7.Төлемісұлы К. Жондағы Жобалай-Керей елінде. – Семей: Печать, 2001 – 250 б.
- 8 Жүнісжанұлы Ж. Отыз әулет – мың ұрпақ. – Алматы: Қағанат, – 340 б.
- 9 Арғынбаев Х., Востров В., Мұқанов М. Қазақ шежіресі хақында. –Алматы: Атамұра, 2000. – 464 б.

ОӘЖ: 81. 379.6

Бейсенбина Айгерім Абдуғалиқызы

Филология ғылымдарының магистранты, Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті, Семей қ.

ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН АЙМАҒЫНДАҒЫ РУ-ТАЙПА АТАУЛАРЫНАН ҚАЛЫПТАСҚАН ТҰРАҚТЫ ТІРКЕСТЕРДІҢ ЭТНОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ СИПАТЫ

Мақалада Шығыс Қазақстан аймағындағы ру-тайпа атауларынан қалыптасқан тұрақты тіркестерді лингвомәдени жүйеде қарастыру барысында, олардың этникалық ақпарат жеткізетін тарихи, мәдени және рухани құндылық дәрежесі анықталды, нәтижелер мен тұжырымдар тұрақты тіркестердің жалпы сипаты мен ұлттық-мазмұндық құрылымын, номинациялық қағидалары мен атау жасаудағы үзге табиғатының дәстүрлі модельдерін, мәдени таңба ретіндегі коннотациялық сипатын тануға мүмкіндік беретіні жайлы мағлұмат беріледі.

Түйін сөздер: этнос, мәдениет, шежіре, лексика, дәстүр, концепт.

В статье рассматриваются исторические, культурные и духовные ценности этнической информации в лингвокультурной системе названий племен в Восточно-Казахстанской области, а результаты и выводы основаны на общем характере и национальном содержании устойчивых выражений, принципах выдвижения и традиционных моделей, а также коннотативный характер культурных символов.

Ключевые слова: этнос, культура, генеалогия, лексикология, традиция, концепция

The article considers the historical, cultural and spiritual values of ethnic information in the linguistic and cultural system of tribal names in the East Kazakhstan region, and the results and conclusions are based on the general nature and national content of stable expressions, the principles of nomination and traditional models, as well as the connotative nature of cultural symbols.

Keywords: *ethnos, culture, genealogy, lexicology, tradition, concept.*

Ру-тайпа, оның құрамы, еліне байланысты айтылған қанатты сөздер, мақал-мәтелдер, тұрақты теңеулер, бойына ақпараттық мән жинаған тұрақты тіркестер– бүгінгі күнге дейін ел аузында сақталған, тұтастай алғанда елдің өз өткені туралы пайымы мен ұғымын аңғартатын, өзгеше бір таным көзі, дерек қоры.

Аймақтық этнотұрақты тіркестерді тілдік тұрғыдан арнайы зерттеу қолға алынбаған, сондықтан зерттеу жұмысы нәтижелері тұрақты тіркес мәселесін толықтыратындығымен де өзекті.

Нақты айтқанда, қазақ тіліндегі ру-тайпа атауларынан қалыптасқан тұрақты тіркестерді зерттеуде қазіргі тіл ғылымының жетістіктеріне сүйене отырып, лингвомәдени, ұлттың мәдени ақпараты жинақталған код ретінде қарастыруға мән беру, этнонимдердің тілдік табиғаты мен этномәдени сипаты, этнотұрақты тіркестердің лексика-семантикалық ерекшелігі қарастырылуы жұмыстың өзектілігін көрсетеді.

Шығыс Қазақстан аймағындағы ру-тайпа атауларынан қалыптасқан тұрақты тіркестердің қолданыс өрісін көрсету мақсатында сипаттама тәсілін, олардың тілімізде атқаратын қызметі мен тақырыптық топтарын, уәжділік үрдісі мен лексика-грамматикалық модельдерін айқындауда аналитикалық-синтетикалық, кейбір мағыналық бірліктердің екінші деңгейлік мағынасын қарастыруда тарихи-салыстырмалы тәсіл қолданылды.

Қазіргі уақытта ономастика ұлттық тіл саясатының жетекші бағыттарының бірі ретінде тек ғылыми-практикалық, мәдени-тарихи ғана емес, сондай-ақ қоғамдық-саяси маңызға да ие болып отыр. Қоғам дамуының кез келген кезеңінде ономастикалық атаулардың саяси, әлеуметтік маңызы болды. Сол сияқты тіліміздегі ру, тайпа, халық аттары мен кісі аттарының өзара байланысы, ауысу процесі тарихи дәуірлермен ұштасып келе жатқан құбылыс. Жалпы этнонимдер, оның ішінде Шығыс Қазақстан аймағына қарасты ру-тайпа атаулары да белгілі бір кезеңдегі қоғамның даму барысынан, оның әлеуметтік жағдаяттарынан, ұстанған ұстанымдарынан, тарихи оқиғалардан көрініс беріп отыратын құнды тілдік дереккөз болғандықтан, кешенді пәндер негізінде, атап айтқанда, тарих, этнология, этнография, лингвистика тұрғысынан зерттеуді қажет ететін мирас болып саналады.

Қазақтың кең даласы – мәдениет пен тіл бірлігі, әдет-ғұрып, салт-сана тұтастығының негізі. Бұл көзқарас қазақтардың ат қоюындағы өзіндік ерекшеліктерінен көрінеді. Себебі, бұл рәсімде ұлт болмысының барлық этномәдени, әлеуметтік сипатын басшылыққа алып отырған. Мысалы, тіл мен сөздің магиялық күшіне сенген олар әдетте қарғыстан, балаларын мақтаудан қорыққан.

Антропонимдердің мұндай түрлері Шығыс Қазақстан аймағына қатысты найман, арғын, керей, қоңырат, қыпшақ, уақ тайпаларының ат қою рәсімінде және ол есімдердің уақыт өте келе белгілі бір ру атауына ұласу үрдісі де кездеседі.

Антропонимдер жүйесі адамдардың өткендегі тұрмысын, қоғамдық-әлеуметтік құрылысын және материалдық әрі мәдени өмірдің құбылыстарын да көрсете алады. Антропонимдердің кейбір топтары қазақ ауылының ертедегі тіршілік, іс-әрекетінен және шаруашылық күйінен мағлұмат береді. Солардың ішіне төрт түлік малға, шаруашылық, тұрмыстық сөздерге байланысты есімдер енеді.

Халық ұғымындағы киелі жануарлардың бірі – қой. Киелі қойға табыну жануарлар мен аруақтарға табынумен тығыз байланысты, себебі қой құрбандыққа шалынады, ырымдық жөн-жоралар мен аста қой сойылады. Төрт түлік малға қатысты қазақтардың әдет-ғұрпы, жөн-жорасы мен наным-сенімдерін зерттеуші Б.Хинаятұлы бұл туралы былай деп жазады: «Орта Азия жұрттарында кең тараған өлген адамның жаны зооморфтық кейіпке, яғни қой бейнесіне енеді деген түсініктен туындаған қой түлігіне қатысты культ қазақтардың құрбандық ғұрпында да берік орныққан.

Жалқы есімдерді морфологиялық құрылымына қарай топтастыруда дәстүрлі бірнеше жолдары бар.

Жалқы есімдерді былайша жіктеу компоненттерді топтастыру, құрылымдық типін, синтаксистік қатынасты және сөз таптарына қаншалықты қатыстылығын анықтауға мүмкіндік береді. Онимдік бірліктерге құрылымдық тұрғыдан (түбір мен аффикстер) талдау жасауда бірыңғай қосымшалардан жасалған, яғни ортақ тип құрайтын есімдер тобын айрықша бөліп алып қарастыруды ұсынып отырмыз.

Қазақ дәстүрінде адамның жалқы есімнен басқа да толып жатқан (жанама, бүркеме, лақап, балама т.б.) қосымша аттары кездеседі. Қосымша немесе жанама аттар адамдар арасындағы өзара қарым-қатынастардың ыңғайына қарай өзгеріп, әр алуан морфологиялық тұлғалармен түрленіп, сұхбаттасушы субъектілердің бір-біріне деген ізет-құрметін, көңіл күйін, ішкі сезімін, дәстүрлі әдептілік пен жол-жоралғыны таныту үшін, жан дүниесін паш ету мақсатында жұмсалып отырады.

Кез келген ұлт менталитетінде лақап ат қою адамның бет-пішініне, мінез-құлқына, істейтін кәсібіне немесе бір ерекшелігіне байланысты болып келеді. Кейбір дәл тауып қойылған есімдер, сол адамға өмір бойы қосалқы ат болып қала береді. Лақап ат әдетте ел тарапынан қойылады. Өйткені адамның маңайындағы ел сыншы, қалыптанған дәстүрден тыс әрекет байқалса, одан хабардар ауыл-аймақ, туған-туысқан өз ойын ортаға салып отырған. Сондай әрекеттің бірі лақап ат таңып, ол сол адаммен бірге жасасып келсе, сол лақап аттың нәтижесінде бүкіл бір ру солай аталып кетіп отырғандығы жөнінде көптеген деректерді тілге тиек етсе де болады. Осыған орай руға байланысты лақап аттар қазақ рулары арасында да кездесетін құбылыс. Мысалы: *Қаракесек, Қарақыпшақ, Ақ найман, Семіз найман, Жуанбұт найман, Шымыр, Көкірек, шуылдақ, Қайшылы, Шимойын, момын, Жетімомын, Қарауыл, Құйысқансыз, Қарақасқа, Төртқара* т.б.

Сонымен, лақап есімдердің табиғатын, оның әртүрлі қасиет-сипаттарын әлеуметтанымдық тұрғыдан зерттеудің мәні де айтарлықтай. Лақап есімдердің түрлері, әрбір адамның мінез-құлқы, жүріс-тұрысы, адамдармен өзара қатысына т.б. байланысына тағылған лақап есімдер тілімізде аз емес. Осы тұрғыдан қарағанда, олар көбіне өзгергіш, экспрессивтік мәнге ие, бірақ этномәдени сипатқа негізделген.

Сонымен, лақап есімдердің табиғатын, оның әртүрлі қасиет-сипаттарын әлеуметтанымдық тұрғыдан зерттеудің мәні де айтарлықтай. Лақап есімдердің түрлері, әрбір адамның мінез-құлқы, жүріс-тұрысы, адамдармен өзара қатысына т.б. байланысына тағылған лақап есімдер тілімізде аз емес. Осы тұрғыдан қарағанда, олар көбіне өзгергіш, экспрессивтік мәнге ие, бірақ этномәдени сипатқа негізделген.

Кез келген тіл – таңбалық жүйе. Ол өз бойында ұлт тарихын, төл мәдениетін, танымы мен талғамын, мінезі мен санасын, кәсібі мен салтын, дәстүрі мен даналығын тұтастықта сақтаған. Осындай мазмұнды құрылымына сәйкес ол жай таңбалық жүйе емес, ол – мәдениеттің де көрсеткіші. Себебі, бұнда тілдің қызметі тек коммуникативтік емес, этномәдени ақпараттарды сақтаушы, жеткізуші, келесі ұрпаққа жалғастырушы, бүтін тұтастық болып танылады.

Әрбір ұлттың өмірлік көзқарасының белгілі бір көрсеткіші – өзіндік құндылықтар көрсеткіші. Сондықтан да болар әрбір мәдениет өкілінің мінез-құлқы, дағды, ойлау шыңында әлемді тануына бағытталған өзіндік ерекшеліктері болатыны сөзсіз. Белгілі бір ұлтқа тән концептілер қатысы басқа ұлттың концепт аясынан өзгеше ұлттық концепт аясын құрайды. Концепт тұтынушының (қолданушының) ұлттық, әлеуметтік, таптық, отбасылық, біліктілік және жеке адамның тәжірибесі неғұрлым мол болса, солғұрлым концепт құндылығы арта түседі.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Сейдімбек А. Қазақ әлемі. Оқу құралы. – Алматы: Санат, 1997. – 464 б.
2. Жанұзақов Т. Қазақ тілі ономастикасының негізгі проблемалары: фил.ғыл.док. ... дисс. – Алматы, 1976. – 53 б.
3. Толковый словарь русского языка // под ред. Ушакова Д.И. – М.: ОГИЗ, 1935. – Т.1, – 164 с.
4. Жанұзақов Т.Ж. Қазақ есімдерінің тарихы. – Алматы: Ғылым, 1988. – 140 б.
5. Төлемісұлы К. Жондағы Жобалай-Керей елінде. – Семей: Печать, 2001 – 250 б.
6. Жүнісжанұлы Ж. Отыз әулет – мың ұрпақ. – Алматы: Қағанат, – 340 б. Арғынбаев Х., Востров В., Мұқанов М. Қазақ шежіресі хақында. – Алматы: Атамұра, 2000. – 464 б.

ОӘЖ: 81. 22

Билялова Жазира Ноғайбайқызы

Филология ғылымдарының магистранты, Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті, Семей қ.

ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН АЙМАҒЫНДАҒЫ РУ-ТАЙПА АТАУЛАРЫНА БАЙЛАНЫСТЫ ҚАЛЫПТАСҚАН ТҰРАҚТЫ ТІРКЕСТЕРДЕГІ ГЕНДЕРЛІК ЛЕКСИКА

Мақалада халқымыздың ежелден дәріптеп, қастерлеп келе жатқан, ұрпақтан-ұрпаққа мұра болып отырған қазақ ескіліктерін құрайтын рухани құндылықтардың бірі – ата-баба шежіресі, аңыз-әпсаналардан аршып алынған

мағыналық бірліктер, ел ішіндегі көзі қарақты, көкірегі ояу саналы адамдардың аузынан, мұражайлардан, бұқаралық ақпарат құралдарынан алынған, жинастырылған тілдік материал жаңа сапада, «ұлт пен мәдениет» сабақтастығында зерттеу нысаны қарастырылады.

Түйін сөздер: лингвомәдени, рухани құндылық, этнотұрақты тіркес, менталитет

В статье говорится об одной из духовных ценностей древнего казахского народа, о наследии предков, о словах и выражениях, взятых из легенд, из уст людей, музеев, средств массовой информации, новых лингвистических материалов и предмета исследований в преемственности «национальности и культуры».

Ключевые слова: линго-культурная, духовная ценность, этнические выражения, менталитет

The article refers to one of the spiritual values of the ancient Kazakh people, the heritage of ancestors, words and expressions taken from legends, people, museums, the media, new linguistic materials and the subject of research in the continuity of "nationality and culture."

Keywords: lingo-cultural, spiritual value, ethnic expressions, mentality

Ойлау дегеніміз – белгілі бір өмірлік мәнді міндетті шешуде сананың элементтерін белсенді түрде іске қосу дегенге саяды. Адамдардың ойлау әрекеттері арқылы когнитивтік модель қалыптасады. Белгілі бір мәселені шешу ойлау қарекеті арқылы жүзеге асады. Адам өзін практикалық іс қарекетінде белгілі бір мәселені шешуіне тура келеді. Мұндайда ол бұрыннан жинақталған білімге сүйенеді: ойлау қарекеті арқылы санадағы бұрын алынған білімдер саралана бастайды. Кейде бұрын алынған білімдер мен өмір тәжірибесінде жаңадан алынған білім бір-біріне қайшы келуі ықтимал. Мұндайда индивид ақыл-кеңес алу сияқты өзгенің өмір тәжірибесіне, біліміне сүйенуі мүмкін немесе сол мәселені шешуде өмір тәжірибесінен алған білімін әрі қарай кеңейту үшін іздене түсуі я болмаса өзге бір индивидпен тәжірибе алмасуы мүмкін.

Бұлар индукция, дедукция, ой қорыту, пайымдау, ассоциация тәрізді ойлау процесі барысында және салыстыру, бірегейлендіру, танып білу, категорияға топтастыру, объектілерді классификациялау операциялары арқылы алынатын деректер». Ассоциация бұрыннан келе жатқан ұғым мен жаңа қабылданған ұғымның арасындағы байланыс негізінде қалыптасады. Мысалы: *Аспандай арғын, жұлдыздай қыпшақ; Қойды теке бастайды, бізді Айдос бастайды; Жетім қозы қой болды, Қоңырат та ел болды; Сөз анасы – қыпшақ, ел анасы – найман; Елтен ел болмайды, ешкі қой болмайды; Бағаналы баласы – елінің панасы, ананың көзінің қарасы;*

Стереотип – қоршаған ортаның нақты шындық көрінісі. Бізге белгілі кезкелген тіркес астарында стереотиптік құбылыс бар. Мысалы: *тарақ найзалы батыр; кең қолтық керей; астындағы атын алты ай іздеген Малтүгел; қыржаңға өкпелеген қыржы; ұл туса қызай қуанар, гүл өссе қыз қуанар.* Соңғы мысалды алатын болсақ, түздің қатерлі де қиын шаруаларын атқару ер адамның мойнына жүктелген іс екені қалып алған жағдай, ал жаугершілік заманда, үркінді кезеңде ер-азаматсыз отбасы өмір сүре алмас еді, сондықтан қазақ отбасында дүниеге ұл бала келсе, қуаныш еселенеді. «Ұл туған әйелге – күн туады» ел санасында қатталған стереотиптің бір-бір көрінісі. «Ұлан-ғайыр, көп» – санада орныққан стереотиптік жайт. Бұл *сан мыңдаған, құмырсқадай қаптаған, жұлдыздай быжынаған* дегенді ойша елестету арқылы жасалған ситуациямен ассоциацияланады, ұласады да, екінші реттегі таңбамен вербалданған тұрақты тіркес «аспандай арғын, жұлдыздай қыпшақ» түрінде беріледі.

Символ – әр қырынан танылатын көпқырлылығымен танылатын мәдениеттің тұрақты элементі. Мысалы, *бөлінгенді бәрі жейді; бір рулы ел.*

Бейне когнитивтік модель қалыптастыратын таңба, кейіпкерлер мен нысандар: *Айбике, Нұрбике, Айдабол, Ергенекті Вақ, Байыс, Қу дауысты Құттыбай, Тұз еккен Малтүгел.*

Жоғарыда көрсетілген когнитивті модельді ұйымдастыратын бірліктер мен таңбаларға (ассоциация, стереотип, символ, бейнелер) зер салсақ, олардың адамның ойлауы мен түсінуіне, қабылдауына, елестетуіне ықпалы ерекше екенін тануымызға болады. Сондай-ақ сөз мағынасының қалыптасуында да айналамыздағы заттар мен құбылыстардың мағыналық элементінің қызметі айрықша. Тілтанымда мұндай мағыналық элемент денотат, кейде референт деген терминдермен қолданысқа түсіп жүр. Алайда аталған екі терминнің аражігін ажыратуға, екі түрлі мәнде түсінуге болатындығы жайлы ғалымдар арасында көптеген пікірталастар да орын алуда. Солардың бірінде: «Денотат – латынның белгілеу, білдіру сөзі, белгілі бір сөз білдіретін объектив дүниедегі зат не құбылыстар. Референт – латынның хабарлайтын сөзінен шыққан, білгілі бір тілдік элемент қатынаста болып ойдың элементтеріне тән, ойда бейнеленген объектив дүниедегі заттар мен құбылыстар» . Тілтанымдағы денотат пен референт ұғымдарына берілген анықтамаларды зерделейтін болсақ,

денотат – сөз мағынасын, референт – ұғымның мәнімен сәйкес келеді. Алайда тіл білімі мен логикаға қатысты жазылған еңбектерде аталған екі термин тең дәрежеде қарастырылады. Сөздің денотаттық мағынасы жайлы сөз болғанда оның объектив дүниедегі заттар мен құбылыстарға, заттардың амал-әрекеті, түрлі қасиетін көрсетіп беруі алғашқы кезекте тұруы қажет. Демек кез келген сөздің мағыналық құрамында объектив дүниедегі заттармен байланысып жататын элемент бар десек, ол – денотаттық мағына.

Сөздің лексикалық мағынасының құрылымдық элементтерінің енді бірі – сигнификаттық мағына. Сигнификаттық мағына деп – түйсік арқылы қабылданып, жалпыланған субъективті бейнені айтамыз. Сигнификаттық мағына бір жағынан денотатпен, екінші жағынан танымдық бейнемен байланысып жатады. Сөздің лексикалық мағынасы денотаттық және сигнификаттық мағыналардың бірігуі негізінде жасалады десек, барлық сөздің өн бойынан осы екі мағынаны тауып, ажырату мүмкін болмайды.

Мағына таным теориясымен тығыз бірлікте қарастырылады. Ұлт танымының, оның ішінде жеке бір халық, қазақ халқының биік танымы мен талғамын танытатын мәдени құндылықтары болса, осы құндылықтарды жүзеге асыратын жеке-жеке ру, тайпа болып бірлесіп өмір сүрген адамдардың мәдени көрсеткіші – көркем де бейнелі тілі. Көркем де бейнелі, астарлы ойдың көрінісі тұрақты тіркестерге де тікелей қатысы көрінеді.

Аз сөзбен көп мағына таныта білген қазақ халқының ру-тайпа атауларының қойылуының өзін де үлкен мән жатыр. Мәселен, жоғарыда айтылған тілтанымдағы денотат, референт, сигнификат сынды ұғымдар негізінде Найман, Уақ, Қоңырат, Қыпшақ, Арғын, Керей руларының өзіндік аталуы мен белгілерін ажыратып көрсетіп, ұсынып отырмыз.

Қазіргі тіл білімінде тіл мен мәдениет арасындағы өзара қатынас мәселелерін жан-жақты зерттеу барысында лингвомәдениеттану бағыты қалыптасып, өркендеуде. Осы бағыттағы зерттеулер кешенді сипатта антропоцентристік бағытта және танымдық лингвистиканың «ғаламның тілдік теориясының» негізінде жүргізілуде. Бүгінгі күні тіл білімінде қалыптасқан тілді зерттеудің танымдық жүйесі – «дүниені тіл әлемінде тану» қағидасына сай бағытта жүргізілуі тіл біліміндегі өзекті мәселелердің бірі.

Шығыс Қазақстан аймағындағы ру-тайпа атауларынан қалыптасқан тұрақты тіркестерді лингвомәдени жүйеде қарастыру барысында, олардың этникалық ақпарат жеткізетін тарихи, мәдени және рухани құндылық дәрежесі анықталды, нәтижелер мен тұжырымдар тұрақты тіркестердің жалпы сипаты мен ұлттық-мазмұндық құрылымын, номинациялық қағидалары мен атау жасаудағы уәж табиғатының дәстүрлі модельдерін, мәдени таңба ретіндегі коннотациялық сипатын тануға мүмкіндік берді. Кез келген тіл – таңбалық жүйе. Ол өз бойында ұлт тарихын, төл мәдениетін, танымы мен талғамын, мінезі мен санасын, кәсібі мен салтын, дәстүрі мен даналығын тұтастықта сақтаған. Осындай мазмұнды құрылымына сәйкес ол жай таңбалық жүйе емес, ол – мәдениеттің де көрсеткіші. Себебі, бұнда тілдің қызметі тек коммуникативтік емес, этномәдени ақпараттарды сақтаушы, жеткізуші, келесі ұрпаққа жалғастырушы, бүтін тұтастық болып танылады.

Әрбір ұлттың өмірлік көзқарасының белгілі бір көрсеткіші – өзіндік құндылықтар көрсеткіші. Сондықтан да болар әрбір мәдениет өкілінің мінез-құлқы, дағды, ойлау шыңында әлемді тануына бағытталған өзіндік ерекшеліктері болатыны сөзсіз. Белгілі бір ұлтқа тән концептілер қатысы басқа ұлттың концепт аясынан өзгеше ұлттық концепт аясын құрайды. Концепт тұтынушының (қолданушының) ұлттық, әлеуметтік, таптық, отбасылық, біліктілік және жеке адамның тәжірибесі неғұрлым мол болса, солғұрлым концепт құндылығы арта түседі.

Ру-тайпа, тап өкілдерінің табиғи болмысын қарастыра отырып, оларды жағымды, жағымсыз мәніне орайластыра жіктегенде негізгі сападағы оралымдардың басым екенін көруге болады.

Жағымды мәнді ТТ-ден сезім жылылығы, жағымды көзқарас, жақсы пейіл көрініп тұрады. Көрініп қана қоймай, олар жағымды эмоциямен суарылып, жарасты экспрессиямен суреттеледі.

Жағымсыз мәнді ТТ, көбінесе, адамның түрлі жағымсыз қасиеттерін сипаттау үшін қолданылса, жағымды ТТ керісінше, әртүрлі абстракциялық ұғымдарды суреттеу үшін де кең қолданылады.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

- 1.Поливанов Е.Д. Фоновые знания и языковая коммуникация // Этнопсихоллингвистика. – М.: Наука, 1988. – 19 с.
- 2.Қайдаров Ә.Т. Этнолингвистика // Білім және еңбек. – 1985. – № 10.
- 3.Қайдаров Ә.Т. Этнолингвистика. Қазақ тілі. Энциклопедия. – Алматы: IDK-ТИПО, 1998. – 476 б.

4. Толстой Н.И. О предмете этнолингвистики и ее роли в изучении языка и этноса // Ареальные исследования в языкознании и этнографии. – Ленинград: Наука, 1983. – 181с.
5. Қазақ тілі. Энциклопедия. – Алматы: ІДК – ТІРО, 1998. – 509 б.
6. Шақенов Ж. Қазақ тіліндегі күрделі сөздер мен күрделі тұлғалар – Алматы: Ана тілі, 1991. – 120 б.

ОӘЖ 81-13

Құсайынова А.

филология факультетінің 3-курс студенті

Ғылыми жетекші: **Кушқимбаева А.С.**

PhD., аға оқытушы, Қ.Жұбанов ат. Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

«БҮРКІТ» КОНЦЕПТІСІНІҢ ТАНЫМДЫҚ СИПАТЫ МЕН ҚЫЗМЕТІ

Мақалада концепт ұғымының мәніне тереңірек тоқтала отырып, «Бүркіт» концептісінің қазақтың рухани мәдениетінде алар орны туралы сөз болады. «Бүркіт» концептісіне қатысты мақал-мәтелдер, жұмбақтар, жосын-жоралғыларды келтіру арқылы бұл концептінің толық мәнді линвомәдени бірлік екені дәлелденеді.

Түйін сөздер: *концепт, қыран бүркіт, когнитивтік модель, мәдениеттаным*

В статье глубже рассматривается понятие концепта, а также роль концепта «Беркут» в казахской духовной культуре. В эту концепцию относятся пословицы, поговорки и загадки, что посредством этим доказываются лингвокультурная, полная единица концепта.

Ключевые слова: *концепт, орел, беркут, когнитивный модель, лингвокультурология.*

In the article, the concept of the concept is considered more deeply, as well as the role of the Berkut concept in the Kazakh spiritual culture. This concept includes proverbs, sayings and riddles, that through this proves a linguistic-cultural, complete unit of the concept. Keywords: concept, eagle, golden eagle, cognitive model, linguoculturology.

Keywords: *concept, eagle, golden eagle, cognitive model, linguoculturology.*

«Концепт» термині орыс тіл білімінде ХХ ғасырдың 20-30 жылдары қоршаған орта құбылыстарының тіл әлемінде бейнелеуін зерттеумен байланысты пайда болды. «Концепт» терминінің теориялық негіздері Д.С.Лихачев, Н.Д.Артюнова, Е.С.Кубрякова, А.Н.Мороховский, т.А.Вежбицкая, В.Н.Телия, В.А.Маслованың еңбектерінде әр түрлі қырынан қарастырылды. Концепт сөздердің беретін ұғымын түсіну арқылы жеке адамнан бастап, қоғамдық топтардың, бүкіл бір ұлттың, халықтың тіл өрісінің, дүниетанымының ерекшеліктері айқындалады. Концептілер рухани мәдениеттің басты-басты ұғымдарын оның элементтері ретінде таңбалай отырып, олардың мән-мағынасын қамтиды. Рухани мәдени сөздердің лексикалық мағыналарын анықтау жаңа үстеме мағынаның ашылуына септігін тигізеді. Бұл өз кезегінде бұрынғы түсіндірмелерді жаңа қырынан бағалауға әкеледі[1, 56].

Концепт ұғымы лингвистикада «адамның әлем туралы жинақталған мәдени түсініктері» (А.Вежбицкая).

Қазіргі лингвистикада концепті үш түрлі бағытта талданып, қарастырылады: лингвистикалық, когнитивтік, мәдениеттанымдық.

Концептіні лингвистикалық тұрғыдан қарастыруды дұрыс деп санайтын зерттеушілер Д.С.Лихачев, В.Н.Телия, С.А.Аскольдов, В.В.Колесевтер және олар концептіні сөздің кез келген мағынасында өмір сүреді деп қарайды.

Концептінің мәнін когнитивті тұрғыда қарастыруды ұсынатын зерттеушілер З.Д.Попова, И.А.Стернин, Е.С.Кубрякова, В.З.Демьянков, Ю.Г.Панкрац, Л.Г.Лузиной[2,98].

Концептіні мәдениеттанымдық тұрғыдан қарасақ адамның ойлау дүниесіндегі «мәдениеттің негізгі ұясы» ретінде түсіндіріледі.

Осы ретте «бүркіт» концептісіне тоқталар болсақ, қазақ халқының концептуалдық дүние танымында базалық концепт болып есептелінетін «бүркіт» концептісін сөз ету үшін алдымен жалпы саятшылық, аңшылық дәстүрдің табиғаттың адамзаттың рухани құндылығына қатысты белгілі бір ұлт мәдениетінде көрініс берген ерекше құбылыс ретіндегі болмысына талдау жасау қажет.

Бүркіт (лат.*Aquila chrysaetos*) — сұңқартәрізділер отрядына, қаршыға тұқымдасына жататын үлкен құс.

Көбінесе тоғайлы және таулы жерде тіршілік етеді. Биік ағаштар мен зәулім жар тасқа ұя салып, 1-2 жұмыртқа табады. Орта Азияда, Қазақстанда бүркітті қолға үйретіп түлкі, елік,

қарақұйрық сияқты аңдарға салады, шабыты түскен қырағы бүркіттер қасқырды да алады, ашынғанда адамға да түседі.

Бүркіттің құрылысына тоқталсақ: кең қанаттарын созған кезде 2 метрге дейін жетеді және қысқа құйрығы 30—35 см ұшқан кезде "ұшып бара жатқан қанатқа" ұқсайды. Ұябасары шәулісіне қарағанда ірілеу болады. Латынша "алтын қыран" деген аты күштілік пен айбындылықтың белгісі ретінде 200 жыл бұрын берілген. Бүркіттің салмағы 3 кг-нан 6 кг-ға дейін. Үлкен құстары қара-күрең түсті, төменгі жақтары ақшылдау болады. Ұясын ағаштарға, құзжартастардың басына, ал далалы жерде — жерге салады. Өте жақсы ұшады, жерде жақсы жүреді, жүгіре алады. Жемтігін ұстаған кезде, жартылай ашылған қанатымен ұстайды. Ұсақ және орташа сүтқоректілерді және құстарды ұстайды. Қазақстанда ормансыз және шөл далалардан басқа барлық жерлерде кездеседі. Қыста көбіне оңтүстікке ұшып кетеді. Саны азайып бара жатқан, сирек кездесетін құс. Қазақстанда кең таралған, бірақ біркелкі емес, кездейсоқ. Жаланап және құз-жартастытауларды, қыраттарды, қарағайлы және басқа да тоғайларды, өзендердің жайылмасын, сексеуілді шөлдерді мекендейді. Қазақстандағы жалпы саны белгісіз, шамасы бірнеше жүз болуы керек[3].

Академик Әлкей Марғұланның зерттеулерінен қазақ тілінде тікелей бүркітке қатысты бір жарым мыңдай ұғым бәре кендігі туралы деректерді кездестіруге болады. Мысалы, бүркіттің әрбір дене мүшесінің, жеке бармақтарының, қауырсындарының өз атаулары бар. Құс аяғының өкше бармағы – тегеурін, екі ойықтың ішкі жағындағы сұқ бармағы – жембасар, орта бармағы – сығым, шынашағы – шеңгел (сілім) деп аталады [4, 93].

Қыран бүркіттықтылықтың, қайсарлықтың, еркіндіктің белгісі. Қазақстан Республикасының Туындағы бүркіт бейнесі азаттық айбыны ретінде бейнеленген. Бүркітті қолға үйретіп, баптап, саятшылықта пайдалану – қазақ халқының ертеден келе жатқан өнері. Оны аңға салу – төзімділікті, іскерлікті, асқан шеберлікті керек етеді. Бүркіттің балапанын ұядан алу үшін де үлкен тапқырлық керек. Амал-айласы жетпесе, адам балапанды өлтіріп алуы мүмкін. Қазіргі кезде бүркітшілік өнерге ерекше көңіл бөлініп, Қарағанды, Алматы облыстарында арнайы салбурын ұйымдастырылып, жас бүркітшілер мектебі ашылуда. Бүркіт Ақсу-Жабағылы, Алматы, Марқакөл, Үстірт қорықтарында қорғалады. Олардың санының жылдан-жылға азаюына байланысты Қазақстанның «Қызыл кітабына» (1996) енгізілген.

Бүркітті баулып, онымен аң аулау кәсібі, саятшылықтың бір түрі. Бұл кәсіппен ертеде көшпелі түркі тектес халықтар шұғылданған. Тарихи деректер бойынша Жошы ханның 3 мың бүркітшісі болған. Бүркітті екі түрлі жолмен ұстайды: біріншісі – балапанын ұядан алып, қолдан баулу. Ондай бүркітті қолбала дейді. Екіншісі – бүркітті тағы күйінде ұстап үйрету. Бұлар – тірнек, тастүлек, мұзбалақ сияқты түз құстары. Бүркіт балапанын жем беру арқылы баулиды. Тұғырға отыруға жарасымен томаға кигізіп, балақ бау тағып, қолға қондыра бастайды. Ұшуға жараған кезде етке қант бүркіп, қоян, түлкі, қарсақ сияқты аңдардың терісіне орап, шыжым жіппен сүйретіп жүріп жегізеді, мұны «шырға тарту» дейді. Алдымен жас бөлтірік, көжек, түлкінің күшігі сияқты әлсіз аңдарды тірідей шоқытып ауыздандырады. Бұл – құсты «аңға баулу» деп аталады. Ал түз құсын ең алдымен томағалайды да, ырғаққа отырғызады. Ұйқыдан қалжыраған бүркіт бірте-бірте адамның ыңғайына көне бастайды, сол кезде қолдан жем беріп, дыбыс шығарып, басынан, қанат қырынан, арқасынан, жемсауынан сылап-сипап үйретеді. Түз құстарын елу – алпыс күннен кейін ұшырып, ұсақ аңға салады. Бүркіт біршама қонды, жемге шабытты, сергек күйде болу керек. Сондықтан әр бүркіттің тегіне, қырандығына, жасына қарай әр жағдайда берілетін жемдері болады. Мысалы, «қан соқта», «жылы жұмсақ», «қызыл», «тоят» деп аталатын жемдер семірту мен түлекке отырғызғанда, құстың еті төмендеп кеткенде беріледі. «Тартпа», «толарсақ» дейтін жемдер бүркітті шырықтыру үшін берілсе, «сарбөртпе» (туралған ет бір – екі рет суға шайылады) құстың етін бір қалыпты ұстау үшін, «ақ жем» (суға сығымдап, қан-сөлі алынған, туралған ет) құстың етін төмендету және ашқарақтануы үшін беріледі. Бүркітшінің түлекті осындай түрлі жеммен баптауын «қайыру» дейді. Наурыз, көкек айларынан бастап, бүркітші құсты тойғыза жемдеп түлекке отырғызады. Ол бүркіт алатын аңдардың жатағын, өрісін, ізін танып, білетін байқампаз да болады. Аңға шығарғанда бүркітшінің жанында аяқ бау, балақ бау, тұғыр, балдақ, томаға, сапты аяқ, биялай, жеңсе бұрау (түлкі бұрайтын айыр бас шыбық), жем қалта, шыжым, пышақ, ине, тарамыс, бөлеу (бүркіт бесігі) сияқты қажетті жабдықтары болады. Бүркітші саятшылыққа бірнеше кісімен шықса, оны салбурынға шығу дейді.

Академик Ә.Марғұланның айтуына қарағанда, қазақ саятшылары бүркітті он екі түрге жіктеген. Олар: Қазықтының қарагері (Орал, күнбатыс Сібірде), Құмның қызыл көзі (Сарысу, Шу өзендерінің аяғы, Қаратау, Сырдария), Желектінің жирен тұяғы (Сырдария, Қаратауда), Қарағайдың қоңыраласы (Ертістің күншығыс жағындағы ішкі Сібірге қарай созылып жатқан қарағайды), Есбалақтың есерсоғы (Алатау мен Тарбағатайдың биік тауларын), Өлтірмей бермес Өтеген (орманды жерде), Ертістің сарышолағы (қайың ішіне ұялап өседі), Несібелі байғасқа (аңға қосуда, ерекше бапты қажет етпейтін, көнбіс қыран), Сарықұс, Қарашегірі, Сарышегірі Дересіннің тұяғы (саятшылар көбірек құмартатын қыран) [5, 65].

«Бүркіт» концептісінің танымдық сипаты мен қызметіне тоқталсақ,

Бүркітке байланысты ғұрыптар мен жосын-жоралғылар

Аушы құс көк Тәңірінің елшісі, ол Күннен жаратылған, күннің еркесі, көктің иесі деп көп халықтың көне сенімінде аса жоғары дәріптеледі. Бүркітке табыну күллі жануарлар мен адамзат әлемінен жоғары тұрды. Оны аспан денелерімен шендестірді.

Дәстүрлі ортада қолдағы бүркітке төмендегідей ат қойған. Мәселен: *Ақиық, Ақбалапан, Ақбұршақ, Бақабас, Бұқатана, Барқын, Баршын, Қандыбалақ, Қырансары, Құлакер, Кершолақ, Саршолақ, Сәпелексары, Жапырыққара, Мұзбалақ, Алтайдың ақиығы, Қобданың қара кері, Нарының сарысы, Тақыртірек, Мартулы қыран, Шомбалсары, Ишжарғыш, Кәрішөгел* және т.б [6, 45].

Бүркіт аң ала алмай ауырып мазасызданса, тіптен ұшып кетсе де көз тиген деп ырымдайды. Құс ұстайтын торды құрар алдында қазақ құсбегілері тоқылған торды өз үйінің есігінің маңдайшасына іліп, етегін екі босағадан салбыратып түсіріп қояды. Тордың үстінен адам көп аттаған сайын оның жолы ашылып, бүркіт тез түседі деп ырымдайды. Бүркіттің тұғыры да киелі деп саналған: оған адам отыруға және оны бос қоюға болмайды. Көп жыл серік болған құсын қариялар қартайса да құрметтеп үй жанында ұстайды. Ал қайраты қайтқан қыранды «құс тебінен қайтты» деп қоя беретін де дәстүр бар. Атақты Әлібек батыр жылына алпыс түлкі, он қарсақ, он екі қасқыр алған құсын Құлагер аты мерт болған жылы ырым етіп, қолынан босатып қоя берген деседі.

«Бүркіт» концептісіне байланысты қазақ ақын-жазушылардың шығармаларында молынан кездеседі. Мысалы, Сырбай Мәуленовтың "Бүркіт", Сәбит Мұқановтың "Тау бүркіттері". «Құстар – біздің досымыз» деген атадан қалған асыл сөз бар. Абай Құнанбайұлының «Қыран бүркіт не алмайды, салса баптап» өлеңі осыған мысал бола алады.

Қыран бүркіт не алмайды, салса баптап,
Жұрт жүр ғой, күйкентай мен қарға сақтап.
Қыран шықса қияға, жібереді,
Олар да екі құсын екі жақтап.
Қарқылдап қарға қалмас арт жағынан,
Күйкентайы үстінде шықылықтап.
Өзі алмайды, қыранға алдырмайды,
Күні бойы шабады бос салақтап.
Тиіп-шығып, ыза қып, ұстатпаса,
Қуанар иелері сонда ыржықтап.
"Не таптық мұныменен" деген жан жоқ,
Түні бойы күпілдер құсын мақтап.
Басқа сая, жанға олжа дәнеме жоқ,
Қайран ел осынымен жүр далақтап.

«Бүркіт» концептісімен тіркескен мол фразеологиялық тіркестер, бата-тілектер, мақал-мәтелдер халықтың дәстүрі, діні, тілі, салтымен біте қайнасып, оның дүниетанымы мен ұлттық ойлауын білдіреді. Тіліміздегі «бүркіт» концептісі қазақ халқының сан ғасырлық өмір тәжірибесінің сүзгісінен өтіп, ғаламдық дәрежедегі концептіге ие болады.

Бүркіт лингвомәдени бірлігіне қатысты мақал-мәтелдер: «Бүркіт саңқылдаса, киік күйбектейді», «Бүркіт қартайса – тышқаншыл», «Бүркіт салсаң, алтайы түлкіден бөрік киерсің», «Қыран құстың баласы ұшса келмес ұяға», «Қыран құс қисық ұшып, түзу ілер», «Қиядағы қызыл

түлкіні, қияннан соққан бүркіт алады», «Ит иесі үшін алады, бүркіт жемі үшін алады», «Ажалды қарға бүркітпен ойнайды» тағы басқада мақал- мәтелдер өте көп.

Ұлттық сөздік қордың кең қабатын құрайтын бүркіт концептісіне қатысты *фразалық тіркестер* тілімізде молынан кездеседі: *ақ иық мұзбалақ* - ерекше қыран, айрықша асыл қыран, *Ақ иық мұзбалақпын жерге түспес* (айтыс), «*Ақ иық* бүркіт төмендер, екі қанат талғанда», Құсбегілер ұстаған бүркіттердің «*Алтайдың ақ иығы*», «*Қарағайдың қызыл балақ сарысы*», «*Түменнің сары құсы*» деп аталуы да мекен-жайына байланысты қалыптасқан осындай бітім ерекшеліктеріне байланысты болса (Т.Әлімеров). *Қыран құс* - бүркіт, қаршыға, қыран тектес құстардың қырымнан шалар қырағылығын, қиыннан ілер алымын білдіретін ортақ атының мағынасын білдіреді.

«Фразеологиялық тіркестердің мол ұшырасуы халықтың тіл байлығынан, салт-дәстүрінен, әдет-ғұрпынан мағлұмат береді. Әр халықтың ұлттық тұрмыс - тіршілігіне сай, наным - сеніміне қарай табиғат құбылыстарының түрлі әсеріне байланысты туған фразеологизмдер сол халықтың күн көріс тұрмысынан, әдет-ғұрпынан хабардар етеді»- дейді Г.Н. Смағұлова [7, 55].

«Бүркіт» концептісіне байланысты жұмбақтар:

Айуан екі аяқты, асқан батыр,
Басына о батырдың тіккен шатыр.
Шешерсің дана болсаң бұны біліп,
Кел-кел деп, қан майданға шығысқанда,
Бір айла адамзатта болып жатыр.
(Бүркіт)

Елең, елең етті,
Қарға ауылға қона кетті,
Қақтың суын іше кетті.
(Бүркіт)

Үйде отырады, жатпайды,
Көзін терімен қаптайды.
Жазда бекер тұрса да,
Бергенді қыста ақтайды.
(Бүркіт)

Далаға отау тіктім қонақ үшін,
Қонақ кісім ақылы шолақ үшін,
Қонақ қонып жатқанда үй жығылып,
Үй үстінде қалыпты қонақ кісім.
(Бүркіт)

Бір нәрсе екі аяқты, сегіз бармақ,
Іліксе дүниенің бәрін алмақ.
Өзінің тілі бар да тістері жоқ,
Жұтады көрінгенді алмап-жалмап.
(Бүркіт)

Қара арғымақ мінгенім,
Қыр айнала жүргенім,
Сегіз найза сенгенім,
Он екі қылыш ілгенім.
(Бүркіт)

Бұл келтірілген деректердің барлығы «бүркіт» лингвомәдени бірлігінің концепт бола алатындығының айғағы. Ұлт мәдениеті, діні, салт-дәстүрі және тілімен біте қайнасып, ұлттың болмысын бойына сіңірген танымдық түсінік беретін тіліміздегі іргелі концептінің бірі деп айтуға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Жаманбаева Қ.Ә. Тіл қолданысының когнитивтік негіздері: эмоция, символ, тілдіксана. – Алматы: Ғылым, 1998. - 140 б.
2. Нұрдәулетова Б.И. «Когнитивтіклингвистика». «Дәуір»-баспасы. Алматы-2011, 312 б.
3. <http://www.zirozebar.com>
4. Марғұлан Ә.Х. «Саят құстары және олардың жаратылыстағы ерекшеліктері» ЕҚ. 2006 22 ақпан, Б. 9
5. Марғұлан Ә.Х. «Саятқұстары» Таңдамалы шығармалар 2-том. Алматы: «Алатау» 2007ж. - 428 б. (Мәдени мұра)
6. Жетісу энциклопедия. Алматы: «Арыс» баспасы, 2004 ж. 712 б.
7. Смағұлова Г.С. 52 Мағыналас фразеологизмдер сөздігі /- Алматы: «Елтаным баспасы», 2010 жыл. – 252 б.

ОӘЖ 8 11.111+811.512.122

Орынбаева Маусымжан

филология факультетінің I-курс студенті

Ғылыми жетекші: **Кушкимбаева А.С.**

PhD., аға оқытушы, Қ.Жұбанов ат. Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

«ДОСТЫҚ» КОНЦЕПТІСІНІҢ АҒЫЛШЫН ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ТІЛДІК КӨРІНІСІ

Мақалада концепт термині туралы ғалымдар пікіріне кеңірек тоқтала отырып, достық концептісінің қазақ және ағылшын тіліндегі фразеологизм, мақал-мәтелдерде көрініс табатын когнитивтік моделі жөнінде сөз болады. Достық концептісі ғалам туралы білім, оның ішінде достықтың тілдегі көрінісі туралы жолдастық пен сыйластық категориясында бас қосқан грамматикалық категориялар мен тұлғалар туралы тілдік білімдерден құралатындығын жан-жақты талдауға талпыныс жасалады.

Түйін сөздер: *концепт, достық, фрейм, скрипт, сценарий, фразеологизм*

В статье рассматривается когнитивная модель фразового понятия, фразеология на казахском и английском языках, поговорки и обещания, с более широкими предположениями о терминах «концепция». Концепция Дружбы пытается тщательно проанализировать знание Вселенной, в том числе лингвистическое знание грамматических категорий и людей, которые пришли к соглашению в категории дружбы и уважения на языке дружбы.

Ключевые слова: *концепция, дружба, кадр, сценарий, сценарий, фразеология*

The article deals with the cognitive model of phrase concept, phraseology in Kazakh and English, proverbs and promises, with broader speculation about the term "concept". The concept of Friendship attempts to thoroughly analyze the knowledge of the universe, including the linguistic knowledge of grammar categories and individuals who have come to terms in the category of friendship and respect in the language of friendship.

Keywords: *concept, friendship, frame, script, script, phraseology*

Жаңа заман лингвистикасы адамды тілдік тұрғыдан жан-жақты танып білуге бағытталған. Тіл адамзаттың дамуы мен жан-жақты жетілуіне әсер етеді. Ол – тұлғаның тілдік ортадағы қарымқатынасы барысында қалыптасқан, адамның туа біткен қабілеті арқылы жеткен жетістігі. Тіл тек денотативтік (таңбалық) сипатты құрал ғана емес, сонымен бірге коннотативтік құрал. Тілдің әлеуметтік қызметін дамыту – ХХІ ғасыр тіл білімінің бірден-бір сұранысы, уақыт талабы.

Концепт – ұлттық болмысқа негізделген ментальді білім жиынтығы. Концепт лингвистикада әр қырынан қарастырып келеді (В.И.Карасик, З.Д.Попова, И.А.Сернин, Ж.Манкеева, А.Ислам т.б)

Концепт ұлттық дәстүр, фольклор, дін өнер, өмірлік тәжірибе, құндылықтар жүйесі, т.б факторлардың өзара қатынасы нәтижесінде туындайды. Осылайша концепт адам мен әлем арасындағы мәдени ортаны бейнелейді. [1, б.28]. Оның мазмұн межесі – нысан туралы ұжымдық және жеке санадағы білім ақпаратының шоғыры болса, тұрпат межесі – тіл бірліктерінің жүйеленген көрінісі (лексикалық, фразеологиялық, паремиологиялық, т.б)

Б.Хасанұлы еңбектерінде концепт терминінің қазақша баламасы ретінде тұжырым сөзі қолданылған. Ол тұжырым (концепт – лат. Conceptus мысль, понятие) терминінің мағыналық астарын, тұжырымдама ұғымымен сабақтастыра қарастырып, тұжырым – адам санасына тән, ойлау қызметінің ғаламдық бірлігі, жинақталған түсінік, қлттық болмысқа негізделген ментальді білім

жиынтығы, тұжырым саланың бірлігі деген анықтама береді. Ғаламның 2008 жылы жарық көрген “Қазақ тілі” тұжырымы: пайымдауындағы көрінісі” атты еңбегінде концепт (тұжырым), концептосфера (тұжырымсала) терминдерінің мән – мағынасы жете түсіндірілген.

Концепт ұғымы когнитивтік психология ғылымынан енген. Ғылыми әдебиеттерде концепт термині әр түрлі түсіндіріледі: концепт “ұғымының” синонимі ретінде қолданылады; концепт “қарапайым дүние бейнесінің” ментальды құрылымын білдіреді. Оның негізінде салт – дәстүр мен фольклордың, идеология мен діннің, адамның жеке тәжірбиесі мен құндылықтар жүйесінің арақатынасы анықталады; концепт – жеке және ұжымдық сананың көрінісі. Ол лексикалық мағынаға қарағанда, едәуір кең мазмұнды бейнелейді. [2, 4].

Концептілік ерекшеліктерді анықтау үшін лингвистикалық талдаулар қалай жүргізілуі тиіс деген мәселелердің басын ашып алу қажет.

Концепт типтері санада бейнелеуіне қарай әр түрлі формада көрініс табады. Олар: қарапайым форма (фрейм), күрделі форма (скрипт), оқиғалы форма (сценарий), сызбалы форма (сұлба), бейнелі форма (ойсурет).

Достық концептісі тілде бір ғана лексемамен берілетін қарапайым фреймдер емес, тақырыпқа қарай күрделеніп фразеологизмдер, мақал – мәтелдер, сөз тіркестері, сөйлем құрылымдас типтермен танылады.

Ағылшын қоғамында достық ешқашан да қасиетті ұғым саналған емес. Бұл халықтың ежелгі, ортағасырлық әдебиеттерде «дос», «достық» «дос болу» деген сөздер өте сирек кездеседі. Ол кездегі адамаралық байланыстың негізгі түрі діни қауымдастық, ауылдастық, қаруластық болған. «Friend» сөзі XII ғасырға дейін «freon», «free» тұлғасында болып, «freon» - біреуді сүйу, «free» - еркіндік деген мағынада қолданылған. «Достық» деген ұғым бертінде, Қайта Өрлеу дәуірінде орнықты.

Әр халықтың достық туралы түсінігі әртүрлі. Ағылшын халқы үшін достық – рух жақындығы емес, серіктестік, өзара көмек, бос уақытты бірге өткізу, адам өміріндегі қуанышты оқиғаны бірге тойлау - «whoop it up». Бұл халықта достар арасындағы жақындық шектеулі, жеке кеңістікке кірмеу керек: «A hedge between keeps friendship green», «The best of friends must part»; «Familiarity breeds contempt» деген сөздер осы менталиттің көрінісі.

Қазақ тілінде «дос» сөзі парсы тілінен енген. Тіліміздің ежелгі қабаттарында бір-бірімен сырлас, қимас адамдар туралы анда, қардаш, жолдас, құрбы, құрдас, тамыр, жора, серік, жаран, жақын, ашыны деген сөз бар. Бірақ парсы әдебиетімен бірге енген «дос» сөзі өміршең болып кетті.

Қазақ халқы «Құданы Құдай қосады, досты періште қосады» деп өмір жолында кездестіріп, жақын сыйласып кеткен адамға үлкен мән береді, өйткені, «ағаштан – тамырымен, адам досымен мықты». «Мың досыңболсада, біреуінің орны бөлек» деп, ондай досын дүниедегі ең жақыны санап «жан досым», «айырылмас досым» дейді. Халқымыздың түсінігі бойынша, дос адам іштігі бар сырымен бөліседі, досынан құпия сақтамайдысын сағатта қолынан келген көмегін аямайды, сондықтан. «Жақсы дос үшін жн пида». «Достың орны – төр» деп досының үйіне жиі келгенін ұнаты тұрады. Жеке өмір салтына, біреудің жеке өміріне араласпауға дағдыланған ағылшындарда бұған кереғар пікір қалыптасқан.

Friends are thieves of time – Дос – уақытыңның ұрысы: a snake in the grass – дос – дұшпан, шөп арасында жасырып жатқан шұбар жылан: God, save me from my friends, from my enemies I can save myself – О, Құдай достарымнан сақтай көр, жауларымнан өзім-ақ сақтанамын. Бұл сөздер ағылшынның басқа ешкімге сенбейтінін, дос деген, адамның өзімен тығыс қатынас жасаудан, ішкі сырын жасырмай айтудан қауіптенетіндігін ескертеді.

Ағылшын халқында достық деген ұғымды онша қадір тұтпайтын тұрақты тіркестермен қатар, достық қатынастың пайдасын көрсететінін де мақалдар бар: Friend in court is better than a penny in purse. Бұл «жүз сомың болғанша, жүз жолдасың болсын» деген қазақ пен орысқа бірдей жақын мақалмен сәл үндеседі. Айырмашылығы – жай дос емес, жоғарыда қызмет жасайтын дөкей дос, «friends in high places». Бұлардың көбінде әзілдік коннотация болса да, есепданды достық туралы фразеологизмдер саны ағылшын халқында достықтағы есепдандық аспектінің басымдығын көрсетеді. Осы халықтың атақты президенті Уинстон Черчиллдің «Мәңгілік дос жоқ, мәңгілік мүдде ғана бар» деп айтқаны қанатты сөзге айналып кетуі де сондықтан. Есепданды достық туралы даналық сөздер жетерлік: «Шын дос басыңа ырза, кей дос асыңа ырза»; «Дос та дос, дұшпанда дос малың барда».

Қазақтың « Дос жылатып айтады, дұшпан күлдіртіп айтады», «Дос көңілді суытып айтады, қас көңілді жылатып айтады» деген даналығы ағылшынның «Friend's frown is better than a foe's smile» деген сөзімен үндеседі.

Қорыта айтқанда, Достық концептісі ғалам туралы білім, оның ішінде достықтың тілдегі көрінісі туралы жолдастық пен сыйластық категориясында бас қосқан грамматикалық категориялар мен тұлғалар туралы тілдік білімдерден құралды.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Арутюнова Н.Д. Языки мир человека 2-е изд., испр. – М.: Языки русской культуры, 1999.
2. Карасик В.И. Культурные доминанты в языке // Языковая личность: культурные концепты: Сб. Науч. Тр. Волгоград – Архангельск: Перемена, 1996. С.3-16.
3. Кеңесбаева Ү. Ағылшынша – қазақша фразеологиялық сөздік. – Алматы, 2010.

ОӘЖ 81:39

Рысқали Ерлан Рысқалиұлы

Филология ғылымдарының магистранты, Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті, Семей қ.

ӨСІМДІК АТАУЛАРЫНАН ҰЛТТЫҚ ДҮНИЕТАНЫМҒА ҚАТЫСТЫ ЖАСАЛҒАН ТҰРАҚТЫ ТІРКЕСТЕРДІҢ ЭТНОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ СИПАТЫ

Мақалада халқымыздың жалпы рухани өмірінен, бірнеше ғасырлық тағылымы жүйесінен, өмірлік мұратынан, ежелгі елдік қасиетінен хабардар етуге мүмкіндігі бар еңбекке, үлес қосып, қазақ фитотұрақты тіркестерін этнолингвистикалық тұрғыдан айқындай түсуге, танымдық негізін ашуға үлес қосқан еңбек ретінде аталмыш мақаланы филологтерге, тілдік мағыналық бірліктердің этнолингвистикалық уәжі қызықтыратын көпшілік қауымға ұсыну.

Түйін сөздер: *этимология, текстология, этнология, өлкетану, анатомия, дінтану, когнитивтік-концепция.*

Статья способствует филологическому и этнологическому лингвистическому единству литературной единицы как вкладу в этнолингвистическое понимание казахстанских фитоненетических выражений и когнитивной основе работы всей духовной жизни нашего народа, системы многовекового учения, представление обществу.

Ключевые слова: *этимология, текстология, этнология, краеведение, анатомия, религиоведение, когнитивная концепция.*

The article contributes to the philological and ethnological linguistic unity of the literary unit as a contribution to the ethnolinguistic understanding of Kazakhstan's phyto-genetic expressions and the cognitive basis of the work of the entire spiritual life of our people, the system of centuries-old teaching, public representation.

Keywords: *etymology, textology, ethnology, anatomy, religious studies, cognitive concept.*

Тіл – әрбір елдің, әрбір ұлттың тарихын, мәдениеті мен тұрмыс-тіршілігін, тіпті сол ұлттың өз болмысын танытатын, оны сақтап қалатын, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізетін ұлы қазына ретінде қоғамдағы ең маңызды қажеттіліктердің бірі. Сондықтан бүгінгі таңда тілдің құрылымдық, коммуникациялық қызметтерінен басқа да қырларын, қасиеттерін анықтау терең зерттеуді талап етіп отыр.

Атап айтқанда, тіл мен адамның өзара тығыз қатынасына қарай анықталған салаларды былай көрсетуге болады: адамның тілі мен рухани белсенділігі; тіл мен адам физиологиясы; тіл мен ойлау, сана әрекеті; тіл мен мәдениет; тіл және адамның қарым-қатынасы; тіл мен қоғам; тіл мен адам құндылықтары; тіл және таным. Адамның тілге, тілдің адамға өзара ықпал етуінен туындаған осы салалардың әрқайсысының өзіндік зерттеу нысаны, тәсілдері, қолданылу аясы бар. Қазіргі тіл білімінде *элементарлік лингвистика* (тіл мен қоғам арақатынасын зерттейтін сала), *психолінгвистика* (индивидтің тұлғалық мінез-құлқы мен ұғымды қабылдау, оны санада өңдеу қасиеттерінің тілде көрініс табуы), *лингвомәдениеттану* (тіл мен мәдениеттің өзара қатынасы негізінде ұлт мәдениетінің тілде сақталуы, тілде көрініс табуы, сол тіл арқылы ұлтты, оның мәдениетін таныта білу ерекшеліктері), *этнолингвистика* (тілдегі ұлттық бірліктердің мазмұны мен мәнін ұлттың тарихынан, халықтың рухани мәдениетінен, халықтың менталитетінен, халықтың шығармашылығынан іздеу) салалары тілді антропологиялық бағытта қарастыруда.

Тілді зерттеудің антропоцентристік бағыты тіл біліміндегі адамның тілдік факторы мәселесін, тілдің адамға қызмет ету мәселесі, тіл арқылы адамның табиғатын мәселесін тану қазақ тіл білімінде алғашқы болып ғалым Ербол Жанпейісовтің де зерттеу еңбектерінің негізгі тағаны, діңгегі болып

келді. Ғалымның көп жылғы зерттеулерінің нәтижесінде 1989 жылы «Этнокультурная лексика казахского языка» атты докторлық диссертация қорғалды. XX ғасырдың соңғы онжылдығында қазақ тіл білімінде жаңа бағыт деп танылған этнолингвистикаға қатысты негізгі тұжырымдарды 1994 жылғы 20 қаңтардағы «Ана тілі» газетінің санында берілген «Этнолингвистика» атты ғылыми мақаласында жеткізеді [14]: «Этнолингвистика – психоллингвистика мен социоллингвистика сияқты тіл біліміндегі жаңа бір бағыт. Бұл үшеуі бір-бірімен байланысты болғанымен, әрқайсысының дара ерекшеліктері де жоқ емес. Этнолингвистика тілді этносқа қатысты тұрғысынан сөз етсе, психоллингвистика адам психикасына қатысты жағынан, ал социоллингвистика тілді қоғам дамуына қатысты тұрғысынан алып зерттейді. Этнолингвистика мен социоллингвистика белгілі дәрежеде тіл біліміндегі тұтас бір саланың құрамды екі компоненті деп қарауға болады. Біріншісі этностың ұлттық, халықтық, тайпалық ерекшеліктерін негізге алса, екіншісі оның тілдік процестерге байланысты кейінгі даму сатысындағы әлеуметтік құрылымына табан тірейді. Этнолингвистика мен социоллингвистика өздерінің хронологиялық сипатына байланысты кейде бір-біріне қарама-қарсы қойылады. Олай ету бір жағынан орынды сияқты. Себебі бұл екеуінің алдыңғысы негізінен тарихи мәнді деректерін пайдаланады, яғни әр түрлі тіл материалын тарихи тұрғыдан жүйелеуге келетіндерін ғана іріктеп тауып алып, оларды тек сол ыңғайда зерделеуге ұмтылады. Екіншісі таза бүгінгі күннің тілдік материалына арқа сүйейді. Мұндай талдау үлгісі сондай-ақ этнолингвистикаға да тән. Өйткені ол «көнелікті» айғақтайтын деректермен шектеліп қалмайды, «бүгінгіні» нышандайтын деректермен де айналысады». Е. Жанпейісов этнолингвистика саласының негізгі ерекшеліктерін баса көрсетіп, ажыратады, өзіндік қасиеттерін даралайды, сонымен бірге этнолингвистиканың этносты тануға бағытталған негізгі мүддесі мен мұратын айқындайды, тіл мен этностың байланысын ғылыми тұрғыдан зерделейді: «Тіл білімі өзі қаншалықты көне болса, тіл мен этностың ара қатынас мәселесі де соншалықты әріден келе жатқан, ежелден бар құбылыс. Тіл – этностың тұрақты, ең бір басы ашық негізгі көрсеткіші. Ал тұрақтылығы бұған қарағанда осалдау, өзгеруге бейім территориялық бірлік, экономикалық-шаруашылық және мәдениет тұтастығы, т.б. этностың қосалқы белгілеріне жатады. Демек, тіл тағдыры мен этнос тағдыры қашанда бір-бірімен тығыз байланысты».

Жаңа бағыт – адамды тілдің ішінде тану, тілді халықтың негізгі көрсеткіш категориясы деп танитын антропоэзектік бағыттың сонылығын зерттеулердің басым көпшілігі әлі де болса салыстырмалы бағыт пен жүйелік-құрылымдық бағытта атқарылып келе жатқан қазақ тіл білімі үшін этнолингвистиканың дара тұстарын ажыратып, шегелеу де Ө.Қайдар, Е.Жанпейісовтердің еншісіне тиген жауапты шаруа болды. Бұл ретте де ғалым этнолингвистиканың, қазақ этнолингвистикасының іргетасын қалады, негізін салды десе артық айтқандық емес. Күні бүгінге дейін ғылыми ортада екі жақты пікір тудырып келе жатқан аралық пәндердің байланысы туралы да нақты салмақты пікірлерін жеткізеді: «Этнолингвистика, диалектология, фольклористика, этнология, культурология, мифология сияқты ғылым салаларымен байланысты дедік. Байланысты болатыны: бұлардың қай-қайсысы да этнос табиғатын ашады және олардың зерттеу объектілері де ортақ. Мысалы, диалектология этностың жергілікті сөйлеу ерекшелігін, этнология мен фольклористика, жалпы культурология атты білім саласы этностың өзіндік өркениетінің әлденеше ғасыр бойындағы даму үрдісін, заттық және рухани мәдениетін, салттық дәстүрін, мифология этностың жалпы дүниетанымын, сенім-нанымын өзін қоршаған ортаға деген көзқарасын зерделейді. Ал лингвистика этностың жаңағы жергілікті сөйлеу ерекшелігінің, дәстүрлі тұрмыс мәдениетінің, әдет-ғұрпының табиғатты танып-білумен байланысты ұғым-түсініктерінің, аңыздық бағам-байламдарының тілдегі көрінісін, тілдегі берілу құралдарын тексереді. Яғни диалектология да, фольклористика мен мифология да, лингвистика да – бәрі де тікелей этносқа қатысты, бәрі де этностық ерекшелікті сипаттайды. Демек, этнос бұлардың бәрінің бір-бірімен тоқайласатын, тоғысатын «мама ағашы», бәрінің ортақ «түйісу нүктесі» болып табылады. Бірақ бұлар оны (этносты), жоғарыда тарап айтқанымыздай әр қырынан алып түсіндіреді. Бұл жағынан оларды әрине, бір-бірінен бейтарап, дербес категориялар деуге де болар еді. Шын мәнінде бірақ олай емес. Олай еместігі: этнолингвистика этносқа қатысты осы культурологиялық, этнологиялық, мифологиялық, лингвистикалық және фольклористикалық зерделеулердің синтезі іспетті. Этнолингвистика бұл зерделеулерді өзара байланыстыра, сабақтастыра қатар алып жүруді, үйлестіре жүргізуді талап етеді...

...Кейінгі кезде кейбір арнайы еңбектерде этнолингвистиканы жалпы славян, роман, герман этнолингвистикасы сияқты бірнеше топқа бөліп қараудың тиімді және келешекті екені туралы айтыла

бастады. Түркі этнолингвистикасы да сондай – өз алдына зерттеу объектісі боларлықтай үлкен сала. Түркі халықтары соңғы мың жылдан астам уақыт ішінде, яғни өздерінің осыншама ұзақ пайда болу, құрылу дәуірінде экономикалық-шаруашылық, саяси-әлеуметтік жағынан жалпы ұқсас жағдайда дамыды. Олар мұның үстіне этникалық және тілдік тұрғыда бір-бірімен тығыз байланысты, тегі бір, тел ұлыстар. Сондықтан да үнемі мәдени қарым-қатынаста болды. Бірақ бұл айтылғаннан оны бұдан гөрі шағынырақ аяда, мысалы қазақ этнолингвистикасы немесе өзбек этнолингвистикасы деген сияқты көлемде алып қарастыруға болмайды деген ұғым тұмауы тиіс» деп қазақ этнолингвистикасының дербес сала ретінде танылуына қомақты үлес қосады.

XX ғасырдың соңында айтылған ойлар мен көтерілген мәселелер күні бүгінге дейін өзектілігін жоймай келеді. Тіл мен ұлтты тұтастықта қарай отырып, халықтың дамуы барысындағы тарихи, әлеуметтік өзгерістердің тілге әсер етпей қоймайтынын есте сақтаған жөн. Осы тұрғыдан тіпті бір территориялық аймақта мекендеген жеке ұлттың, халықтың сөйлейтін тілінде де территориялық ерекшеліктері болады. Бұл іргелі сұрақ – этнолингвистиканың салмақты жүгі. Тілдің дамуы мен тіл иесі халықтың этникалы дамуын, түрлі диалектілерге бөлінуі туралы, бұл мәселенің тәжірибелік, тілдік-қолданбалы жағын Е.Жанпейісов те атап көрсетеді: «Тіл мен этнос арасындағы осы тығыз байланыс лингвистерге, этнографтарға, тарихшыларға, әрине, жақсы мәлім, бірақ түркологияда күні бүгінге дейін тіл тарихы мен халықтың этникалық тарихын ұштастыра отырып зерттеген бір-бір арнайы еңбек жоқ. Тіл біліміндегі бұл олқылықты белгілі бір дәрежеде этнолингвистика ғана толтыра алады. Бұл проблемаларды шешуге этнолингвистикалық география көбірек қатыса алады. Ол үшін алдымен этнолингвистикалық атластар жасалуы тиіс. Ал мұндай атластарда лингвистикалық және этнографиялық карталар қатар беріліп отыруы керек. Этнографиялық карта алдыңғыға тұғыр-тірек карта болып саналады, яғни лингвистикалық карта соңғы, этнографиялық картаға сүйенеді. Картаға түсіруде лингвистикалық және этнографиялық бірыңғай материал бір-бірімен дәл, дөп түсіп жатуы шарт. Бұлар – мәселенің «жай» техникалық жақтары. Бірақ қалай дегенмен де этнолингвистиканың міндетіне жатады. Мұның шынында да солай екеніне диалектологиялық атлас жасау тәжірибесі дәлел бола алады». Күні бүгінге дейін этнолингвистикалық зерттеулердің нәтижесін тәжірибеге енгізу, жиналған материалдарды сұрыптап түзу, тізу ісі әлі де болса көптеген этнолингвистикалық, этномәдени, лингвомәдени зерттеулерді қажет етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Жанұзақов Т. Қазақ ономастикасы. Атаулар сыры 3. – Алматы: Дайк-Пресс, 2007. – 524 б.
2. Қозыбаев М. Шежіре – шетін тарих. Арғынбаев Х., Мұқанов М., Востров В. Қазақ шежіресі хақында. – Алматы: Атамұра, 2000. – 464 б.
3. Тарақты А. Балталы, бағаналы ел аман бол. – Алматы: Қазақ университеті. – 1993. – 224 б.
4. ДТС. – Ленинград: Наука, 1969. – 676 с.
5. Сағындықұлы Б. Қазақ тілі лексикасы дамуының этимологиялық негіздері. – Алматы: Санат, 1994. – 168 б.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

ОӘЖ: 316.3

Алканова З.С.

Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университетінің магистранты, Семей қ.

Абдуллина Г.К.

Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университетінің аға оқытушысы, Семей қ.

ӘЛЕУМЕТТІК ҮЛКЕН ТОПТАРДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС

Мақалада әлеуметтік үлкен топтардағы әлеуметтік қарым-қатынасмәселесі жан-жақты қарастырылған. Әлеуметтік қарым-қатынаста адамның әлеуметтік ерекшеліктері мен тұлғаның ең маңызды жақтарының дамитындығы сипатталады. Әлеуметтік үлкен топтардағы қарым-қатынастардың негізгі ықпал ету механизмдері талданған.

Түйін сөздер: әлеуметтік үлкен топ, әлеуметтік қарым-қатынас, әлеуметтену.

В статье всесторонне рассмотрены проблемы социального общения в больших социальных группах. Описаны развитие важных качеств личности и особенности социализации человека в социальном общении. Проанализированы основные механизмы влияния общения в больших социальных группах.

Ключевые слова: большие социальные группы, социальное общение, социализация.

The article comprehensively examines the problems of social communication in large social groups. The development of important personal qualities and features of socialization of a person in social communication are described. The main mechanisms of the influence of communication in large social groups are analyzed.

Keywords: large social groups, social communication, socialization.

Әлеуметтік үлкен топтар – адамдар тобы. Әлеуметтік үлкен топтар мемлекеттік, ұлттық, халықтық және әлеуметтік ортақастығына қарай ажыратылады. Ал әлеуметтік ортақастығына қарай кәсіптік, экономикалық, діни, мәдени, білімдік, жасерекшелік, жыныстық және т.б. белгілеріне қарай бөлінеді. Үлкен әлеуметтік топтар полифункциональды процесс. Адамның табиғи дамуы әлеуметтік сапалар мен қасиеттерді қабылдауымен тығыз байланыста бірге дамиды және адамды қоғамдық тіршілік иесі ретінде сипаттайды. Орта – адамның өмір сүретін әлеуметтік қоршауы. Әлеуметтік орта – адамның айналасы (қоғамдық, материалдық, рухани) тіршілік ету жағдайы, іс-әрекеті, қалыптасуы.

Әлеуметтік қарым-қатынас – баланың белсенділігінің ең ерте белгісі. Адамның әлеуметтік тіршілік иесі ретіндегі ерекшеліктері осы әлеуметтік қарым-қатынаста көрінеді, адамдарға деген қатынастың көптеген алуан түрлі қырлары бар: ата-анаға, таныстарына, танысемес адамдарға, құрдастарына және т.б. Әлеуметтік қарым-қатынасқа түсе отырып, адам өзіне дос таңдайды, адамдардың белгілі бір шеңберімен қарым-қатынас іздейді, басқаларға ықпал етеді. Ұжымда адам кейде ұйымдастырушы, кейде орындаушы болады. Қарым-қатынас белсенділігі жекетұлғаның ең маңызды жақтарының дамуына жағдай жасайды, олар – адамгершілік, қайырымдылық, қамқорлық, өзі үшін, адамдаралдындағы өз істері үшін жауапкершілік.

Әлеуметтік ортада адам бір-бірімен сөйлесіп, пікірлесіп, түрлі топтармен қарым-қатынас жасау барысында таным-түсінігі өрістейді. Тұлға өзінің іс-әрекетін, қабілетін ұжымда көрсетеді. Сондай-ақ адамның жақсы, жаман қасиеттері де әлеуметтік ортада айқындалады. Әлеуметтік ортада тұлғаның жақсы істері, атқарған қызметіндегі қол жеткен табыстары ұжым арқылы белгілі болады. Демек, әлеуметтік орта тұлғаны тәрбиелейтін, оған дұрыс жол көрсетіп, бағдар беретін, егер кемшілігі мен түрлі ауытқулары болса, оны жөнге салуға ықпал ететін қоғамдық тәрбие құрылымы.

«Әлеуметтік орта» - қоғамдық өмірдің материалдық жағдайлары, әлеуметтік және мемлекеттік құрылысы, өндірістік, қоғамдық қатынастар жүйесі және олар анықтап отырған әлеуметтік жүйе сипатымен қоғамда пайда болған әртүрлі мекемелер қызметін қамтиды. Шынындада, жеке тұлғаның әлеуметтік бейнесі, белгілі бір мөлшерде, оның қай мемлекетке жататыны арқылы көрінеді, адам дүниеге келгеннен соң қандайда бір қоғамның азаматы болады. Адамның дамуына барынша әсер ететін әлеуметтік орта, әсіресе қазіргі уақытта, ең алдымен, экономикадағы өзгерістер, идеологияның өзгеруі, қала мен ауылдағы өмір жағдайлары, көшіп-қону және демографиялық процестер, сәбилердің дүниеге келуіндегі, өмір ұзақтығындағы өзгерістер, т.б. жатады.

Жеке тұлғаның әлеуметтенуі В.А. Соковиннің көрсеткеніндей үш деңгейде жүзеге асады:

1) қоғамның жалпы индивидке ықпалы, қоғам өз байлығын және әлеуметтік құндылықтарын, арман-мұратын, мақсатын қарым-қатынас арқылы – оның «әлеуметтік ұйымдастырылған құрылымы»

арқылы береді;

2) жалпы қарым-қатынас процесінде жеке тұлғаға ықпал ету жалпы ақпарат құралдары арқылы жүзеге асады;

3) жеке топ ішінде қоғамға ықпал ету түйіскен қарым-қатынас арқылы жүзеге асады.

Кіші түйіскен топта қарым-қатынас әрбір индивидтің шығармашылық өсуіне қосымша мүмкіндіктер жасайды (мысалы: өз идеяларын, көзқарастарын әсерлерін тексеруге; өзін-өзі түсінуге, өз жетістіктері мен қателіктерін бағалауға көмектеседі).

Әлеуметтік қарым-қатынас адамның әлеуметтік бейімделуінің негізгі механизмі болып табылады және оның қызметі басқа индивидпен және әлеуметтік топтармен өзара белсенді іс-әрекет барысында әлеуметтік құндылықтардың меңгерілу аясын ұлғайту, бағыттау. Тұлғаның әлеуметтік сана-сезімі тұлғаның әлеуметтік бейімделу процесіндегі маңызды фактор. Осы арқылы тұлға өзінің әлеуметтік ролі мен шығу-тегін айқындайды.

Әлеуметтену –тұлғалық дамуындағы табиғи үдеріс, ал қолдау-үдерісті демейтін психологиялық жағдайларды қолдан ұйымдастыру жүйесі. Осыған қарамастан, әлеуметтенудің басты негіздері (теңесу, интериоризация, еліктеу, аккомодация, фасилитация, көз жеткізу, конформизм) соңғы дамудың табиғи заңдылықтарына негізделген, ұстаздың қолдау алатын баламен өзара әрекетінің негізгі тетіктері ретінде қарастыруға болады.

«Әлеуметтендіру» ұғымы алғашқы рет өткен ғасырдың орта шенінде американдық психология мектебі өкілдерінің еңбектерінде қолданыла бастады. Бұл ұғымды ғылымға ендірушілердің алдыңғы санатында американдық психолог ғалымдар А.Бондураның, Д.Доллэрдтің, Дж.Кольманның, А.Парктің, В.Уолтерстің және басқалардың аттары атала бастады. «Әлеуметтену» – (латын сөзінен шыққан «socialis» - қоғамдық) тұлғаның қалыптасу үрдісі, индивидтің тілді меңгеруі, әлеуметтік құндылықтар, тәжірибе және т.б. Э.Дюркгейм әлеуметтену процесін қарастырып, оның белсенді бастамасы қоғамға тән, сол себепті ол әлеуметтену субъектісі болады деген. Сондықтан қоғам адамды «өз үлгісіне салып» қалыптастыруға талпынады. Әлеуметтену процесін төртке бөліп қарастыруға болады: адамның стихиялық әлеуметтенуі; тікелей әлеуметтену; әлеуметтенудің әлеуметтік бақылауы адамдардың өзін-өзі өзгертуі.Тұлға – қарым- қатынас пен қызмет барысында қалыптасқан және тиісті белсенділік деңгейі мен өзіндік тануды білдіретін адамның әлеуметтік мәні.Тұлғаны әлеуметтендіру - тұлғаның қоғамға, жеке топқа тиісті тәртіп үлгілерін, құндылықтар, нормалар,қағидаларды білуі және сол арқылы әлеуметтік байланыстар мен әлеуметтік тәжірибені білдіруі.

Әлеуметтік үлкен топтардағы когнитивті процесстер әлеуметтік қоғамның рухани өмірінің көрінісі. Әлеуметтік үлкен топтар формальды (әрбір мүшенің атқаратын ролі бар) және формальсыз болып бөлінеді. Әлеуметтік үлкен топтарда әлеуметтік мінез-құлықты реттейтін арнайы ретттеуші құралдары (ұстанымдары, өзіндік салттары мен дәстүрлері) адамдар арасындағы қарым-қатынастарды нығайтады. Көбінесе біржақты сипаты бар және топтық мәдениет пен топтық коммуникация құралдары арқылы адамдар көп топтасып шоғырланған ортада (митингтерде, аудиторияларда)адамдармен тікелей қарым-қатынаста болады.

Г.М.Андрееваның пікірі бойынша әлеуметтік үлкен топтар, кездейсоқ пайда болған топтарға қарағанда, тарихи әлеуметтік даму барысында қалыптасады. Әлеуметтік үлкен топтардың арнайы тілдері (этникалық, кәсіптік, жасерекшеліктік), құндылықтары мен стереотиптері бар. Сондайақ, үлкен әлеуметтік топтардағы қарым-қатынаста партнерлердің бірін-бірі қабылдауы маңызды роль атқарады. Үлкен әлеуметтік топтардағы психологиялық құбылыстарға: әлеуметтік перцепция, өзара әрекет және қарым-қатынас жатады. Әлеуметтік «перцепция» терминін ең алғаш 1947 ж. Дж.Брунер енгізген. Әлеуметтік перцепция әлеуметтік объектідегі басқа адамдарды түсіну, қабылдау және бағалау. Әлеуметтік перцепция үрдісінің объективті және субъективті жақтары бар. Әлеуметтік перцепцияның механизмдері:

Идентификация - өзінді өзгенің орнына қойып, оның ішкі дүниесін түсіну, өзгені тану, өзін өзгеге ұқсату; өзгенің құндылықтары, мінез- құлықтары, әдеттері өз бойына сіңіріледі.

Эмпатия - эмоциялық түсіну, өзгенің ішкі жағдайын өз сезімдері арқылы қабылдап білу. Өзгенің ішінде не болып жатқанын, не сезіп тұрғанын, дүниені қалай бағалайтынын дұрыс елестетіп білу.

Аттракция - жылы сезім қалыптастыруға негізделген. Адамды жақсы түсінуге; достық не сүйіспеншілік сезімдеріне негізделген қарым-қатынас.

Рефлексия - өзін-өзі тану механизмі; өзге адам қалай қабылдайтынын, танып-білуін елестету.

Каузальды атрибуция механизмі адамның мінез-құлық көріністерінен туындайтын себептердің түсінігі.

Әлеуметтік үлкен топтардың пайда болуы мен әрекет етуінің уақыт ұзақтығы және ұйымдасу формасына қарай ұйымдасқан (партия, одақ, ассоциация) және ағымды (диффузиялық – мерекеге келген көрермендер, фанаттар) түрлері болады.

Әлеуметтік үлкен топтардағы қарым-қатынастардың негізгі ықпал ету механизмдері: суггестия, еліктеу, иландыру, дезинформация, манипуляциялау. А.Бандура адамдардың еліктеуі әлеуметтік үйренуден, адам ағзасы кез-келген әрекет моделін түсінбесе де қабылдайды десе, американдық психолог Ф.Скиннер адамдардың еркіндігі мен тұлғалық автономиясы иллюзорлық құбылыс, себебі біз қоршаған орта мен болып жатқан құбылыстарға тәуелдіміз деген. А.В.Петровский тұлғалық дамудың үш кезеңін ажыратады: - адаптация адам болуды үйрену, феральды адамдар санатында болмау немесе әлеуметтену үрдісінен өтпегендер; - индивидуализация дербес қажеттіліктері арқасында дербес ерекшеліктерінің қалыптасуы; - интеграция адамдар мен қоғам арасындағы белгілі баланста жету.

Әлеуметтену барысында пассивті және активті позициялар болады:

-әлеуметтік фасилитация бір адамның мінез-құлық үлгісінде екінші адамға ықпал ету, - әлеуметтік ингибиция әлеуметтік фасилитацияға қарама-қарсы құбылыс, - конформизм қоғамда қалыптасқан стандарттар мен беделді идеологияларды қарсылықсыз, кедергісіз қабылдау.

Әлеуметтік қарым-қатынас деңгейлері: - конвенциялық келісімге келу қарым-қатынасы (екі жақтың қызығушылығы жоқ, тек пікір алмасу), - фатичный уровень өте қарапайым (ақмақтық) түрі, - ақпараттық ақыл-ой, эмоциялық, мінез-құлықтық, - жеке тұлғалық немесе рухани қарым-қатынас.

Әлеуметтік топтардағы қарым-қатынастың негізгі функциялары:

- психологиялық таным(когнитивті) әрекеттерін, еріктік процестерді (белсенділік), эмоциялық процестерді (тиімділік) белсендіреді;
- әлеуметтік адамдар мен олардың қатынастарының дамуы;
- инструментальды адам ман бүкіл әлем, әртүрлі әлеуметтік топтармен көптеген байланыстарды айқындайды.

Қарым-қатынас ортақ қажеттілігі және әрекеттері бір адамдар ара қатынасының көп қырлы даму үрдісі. Б.Д.Ломов қарым-қатынастың мынандай деңгейлерін қарастырады: 1) Макродеңгей индивид басқа адамдардың қалыптасқан қоғамдағы қатынастарға, дәстүрлерге, салтқа сәйкес қарым-қатынас жасауынан көрінеді. 2) Мезодеңгейтақырып мазмұнымен анықталады. 3) Микродеңгей мазмұны мен сыртқы көрсеткіштері арқылы көрінетін контактілік байланыс.Адамдардың бір-бірімен өзара әрекеттесуі қоғамдық өмірде араласатын объективті қарым-қатынас негізінде жүзеге асады. Объективті қарым-қатынас және байланыстар (біреуге тәуелді болу, бағыну, бірлесу, өзара көмек көрсету т.б.) кез-келген топта болуы мүмкін. Бұл субъективті жеке адамдар арасындағы қарым-қатынас.

Әлеуметтік үлкен топтардағы адамдардың бір-біріне ықпалы мен бірін-бірі қабылдау ерекшеліктерін А.Б.Добрович мынандай әлеуметтік сапаларға бөліп қарастырған:

- экстравертті тип ортаға бағытталған,
- интравертті тип оқшаулануға, бөлектенуге бағытталған,
- мобильдітип ашық әрі динамикалық адам,
- ригидті тип тұрақтылықты қалайтындар,
- доминантты тип басқаларды (әлсіздерді) тежейтін адамдар.

Әлеуметтік үлкен топтардағы қарым-қатынаста басқа адамдарға көңіл бөлу мен тек өзіне көңіл бөлу байқалады. Кәсіпкерлік қарым-қатынасқа қатысушылардың бастапқы әлеуметтік мотивтеріне қарай олардың өзара әрекеттесу барысында негізгі стратегиясы болады. Р.Блейк, Д.Моутон, К.Томас әлеуметтік қарым-қатынас барысында ықпал етудің негізгі стратегияларын ұсынады:

- қарсыласу - өз ұтысын көбейту мотивіне сәйкес, адам тек өзінің мақсатына бағыттап, өзгенің мақсатын есепке алмайды;
- қашу - өзгенің ұтысын азайту мотиві, әрекеттен қашу, байланыстан бой тарту, өзгенің ұтысын азайту үшін өзінің де мақсатына жетпеу («саған да емес, маған да емес»);
- жол беру - өзгенің ұтысын көбейту мотиві, басқаның мақсатына жету үшін, өз мақсатын құрбандыққа салу;

- компромисс - ұтыстардың айырмашылықтарын азайту мотиві, шартты түрде теңдік үшін өз мақсаттарына толық жетпейді;

- ынтымақтастық - кооперация мен бәсекелестік мотивтері, басқалардың әлеуметтік қажеттіліктерін толыққанды өтеу.

Осы аталғандардың ішінде ынтымақтастық стратегиясы адамдардың көңіл-күйі мен өзара қатынастары жағынан ең нәтижелісі. Адамдардан психологиялық біліктілікті, жағымды психологиялық қарым-қатынас жағдайын, өзара түсінушілікті, басқа адамның ниеттеріне құрметті талап етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Андреева Г.М. Психология социального познания. Учебник для вузов. Под ред. Шипова Л.Н. - М.: Аспект – Пресс, 2000. – 288 с.

2. Андриенко Е.В. Социальная психология. Учебное пособие для студентов педагогических вузов. Под ред. Сластенина В.А. – М.: Академия, 2000. – 264 с.

3. Әбіл А.С. Болашақ мамандардың коммуникативтік құзіреттілігін қалыптастырудың педагогикалық шарттары // Қазақстандағы үздіксіз кәсіби білім берудің мәселелері мен перспективалары. Астана, 2009. – 341 б.

4. Социальная психология. Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. Под ред. А.Н.Сукова, А.А.Дергача. – М.: Академия, 2001 – 600 с.

5. Слепович Е.С., Поляков А.М., Дьяков Д.Г. Коммуникативный аспект формирования профессионализма при подготовке специалиста в сфере специальной психологии // Коммуникативный поворот современного образования: Сб. науч. статей. – Прописки, 2004. – С. 293 – 299.

ОӘЖ:159.964.22

Арынгазина А.М.

Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университетінің магистранты, Семей қаласы

Ғылыми жетекшісі: Абдуллина Г.К.

Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университетінің аға оқытушысы, Семей қ.

ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ РЕЛАКСАЦИЯ ӘДІСТЕРІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ЖАЙЛЫ КӨЗҚАРАСТАР

Мақалада психологиялық релаксация әдістерінің ерекшеліктері жайлы көзқарастар жайлы қарастырылған. Психотерапиялық және релаксация әдістерінің қазіргі кездегі маңыздылығы мен техникалық ерекшеліктері жан-жақты сипатталған.

Түйін сөздер: *психотерапия, релаксация, жеке адамға бағдарлы, жеке тұлға.*

В статье рассмотрены взгляды об особенностях релаксационных методов. новах формирования менеджерской компетентности личности. Всесторонне охарактеризованы технические особенности и важность современных психотерапевтических и релаксационных методов.

Ключевые слова: *психотерапия, релаксация, направленные на личность, личность.*

The article considers the views on the features of relaxation methods. new formation of managerial competence of the individual. Technical features and importance of modern psychotherapeutic and relaxation methods are comprehensively characterized.

Keywords: *psychotherapy, relaxation, aimed at personality, personality.*

Психотерапиялық әдіс ретінде релаксация әдістерінің қазіргі кезде маңызы мен адам психикасына әсері ерекше. Психотерапия «көңіл – күйдің жалпы гармониясы» - на бағытталған, ауру адамды емдеу үшін қолданылатын ғылымға негізделген жүйелі психикалық әсер. Психотерапия – тәжірибеде меңгерілген манипулятивті техникалар жиынтығы ғана емес, ол әрбір жағдайда психологтың тиімді шешімін дербес қолдануы, ғылым мен өнер арасында орнайтын шығармашылық үрдіс.

Релаксация латынша (relaxatio-тынығу, босаңсу) - толық және бұлшықеттің кейбір бөліктерінің босаңсуымен байланысты тыныштық жағдайы. Релаксация жаттығуларының түрлі әдістері бар: - ең кең тараған түрі бұлшық еттің шырғыуы мен босаңсуына негізделген бұлшық ет релаксациясы; - келесі түрі аутогендік жаттығу немесе аутогендеринг, яғни босаңсу; - үшінші түрі, әдейі таңдалған әуенді және мәтінді тыңдау арқылы басқа адамның әсерімен қол жеткізілетін босаңсу түрі.

Релаксация әдістерін тәжірибеде қолданылатын және өзінің нәтижелілігін дәлелдеген бірқатар әдістер жүйесі құрайды деп түсінеміз. Психотерапияның релаксация әдістерінің тиімділігі мен психосоматикалық медицинаның кең танымалдылығы психотерапия мен медицинаның байланыс тенденциясын құрайды. Психологиялық релаксация әдістерінің ерекшеліктері жайлы зерттеген ғалымдар: Д.Тьюк, К.С.Станиславский, Ю.В.Каннабих, М. Перре мен У. Бауманн, Сальпетриер, М.Ж.Шарко, Беренгейм, Э.Дюбуа – Реймон, Генрих Шульц және т.б.

Релаксация әдісінің адамға әсері сияқты терапияның басқа да әдістерінің маңыздылығы мен әсерін әрбір кезеңдерде дәлелдеген Месмер, Шарль Лафонтен, Жемс Брэд, Сальпетриер, М.Ж. Шарко, Беренгейм, Льебо, Э.Дюбуа – Реймон және т.б. Дж. Брэд «жылытырағыш затқа ұзақ қадалып қарағаннан, көру мүшесі шаршап, гипноз пайда болады» дейді. Дж.Брэд өзінің хирургиялық практикасында гипнозды анестезияның (жансыздандырудың) тиімділігін арттыруға қолданды.

XIX ғасырдан белгілі Сальпетриер неврологиялық клиникасының директоры, француз невропатологы М.Ж. Шарконың (1825 - 1893) тексерулері гипноздың психофизиологиялық негізін ашуға көмектесті. М.Ж. Шарко гипнозды - «жасанды неврозды» (гипноз кезінде истериялық бұлығу), жүйке жүйесінің зақымдануы деп қарады. Бұл гипнозға деген ғылыми көзқарастың жетілуін тежеді. Франциядағы Ненси мектебінің бастығы Беренгейм жоғарғы айтылғандарға қарсы шықты. Беренгеймнің айтуы бойынша: «гипноз – үйретуден болған ұйқы». Алайда осыған дейін француз дәрігері Льебо да осылай айтқан екен.

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында, гипнозды психологиялық және физиологиялық тұрғыдан пайдалану жөнінде, арнайы жұмыстар жүргізілді. Сендіру, түсіндіру сияқты әсерлерді қолданатын психотерапиялық әдістің бір түрі – рационалды психотерапия туралы алғашқы сөз осы кезде айтылады. Бұл ілімді жасаушы неміс физиологы Э.Дюбуа – Реймон былай дейді: «Ауру адамның өз ауруы туралы теріс пікірін өзгерту үшін оған дау – дамайларды ақылмен шешуді түсіндіру және үйрету керек».

Релаксация әдісінің адамға әсері сияқты, орыс клиницистері де ауырған адамға психотерапиялық әсерді қолданды. Бұдан жүз жыл бұрын М.Я.Мудров: «Өнер арқылы қайғырушыны жұбатуға, шыдамсызды тыныштандыруға, қорқақты батыр, тұйықты ашық, өткір сезімді етуге болады. Бұл - өнер дененің ауырғанын, зарығуды жеңеді» деген екен. Ауру адамға дәрігердің игілікті әсері туралы орыс клиницистері В.А. Маккасеин, С.П. Боткин, Г.А.Захарьин, Б.С.Корсаков жазған. Психотерапия мен гипнотерапияның практикада іс жүзінде пайдалануда А.А. Токарский көп еңбек сіңірді. Ол ресейде бірінші болып Мәскеу университетінде гипнология кафедрасын ашты. В.М.Бехтерев бірінші гипнология кафедрасын ашты. В.Н.Мясищев, М.С. Лебединский, Н.В. Иванов, В.Е. Рожнов және басқалар психотерапия саласында көп еңбек сіңірді. И.П. Павло сендіру мен гипноздың физиологиялық механизмін ашты. И.П. Павловтың ілімі И.М.Сеченовтың орталық нерв жүйесіндегі қозу мен тежеу процестеріне негізделген.

XVI ғасырдағы магнетизм құбылысы туралы трактаттар жазылады. Осы құбылысты ұғындыру үшін көптеген зерттеулерде түсініксіз, табиғаттан тыс күштер туралы айтады. Магнетизм құбылысына XVI ғасырдың Парацельс (1493 – 1541) көңіл аударды. Релаксациялық әсері бар магнит күші арқылы емдейтін Парацельстің даңқы арта бастады. Парацельс өлген соң магнетизм қайтадан астрологтар мен пәлсапашылардың қолына ауысты. Екі ғасырдан соң, 1766 жылы веналық дәрігер Франц Месмер «Планеталардың адамға әсері» деген тақырыпта медицина ғылымы докторының дәрежеін алуға диссертация қорғады. Мұнда ол әлем магнетизмі жайында және планеталар мен алыс жұлдыздардың адамға ететін әсері туралы жазды.

Психотерапияның клиникалық-бағдарлы және жеке адамға бағдарлы әдістері бар. Психотерапияда ғылым негіздерінде тек қана психологиялық әдістер мен құралдар қолданылуда көрсетілген фармакологиялық және ағзалық әдістер мен құралдарға тиым салынады. Клиникалық бағдарлы психотерапияда қолданылатын әдістер: гипноз; аутогендік жаттығу; медитация, сендіру мен өзін - өзі сендірудің түрлері. Жеке адамға бағдарлы психотерапияда көптеген психологиялық ағымдар мен мектептердің үлгілеріне негізделген әдістер мен тәсілдер қолданылады. Қазіргі психотерапиялық әдістердің мазмұны мен бағыттарын қамтитын міндеттерді шешуге бағытталған;

- науқастық психологиялық проблемаларын зерттеу және оларды шешуге көмек көрсету;
- психологиялық денсаулығын нығайту және өзін - өзі сезінуін жақсарту;

- қоғамдағы адамдармен үйлесімді және сапалы қарым – қатынас орнатуда қолданылатын құралдардың психологиялық заңдылықтарын, механизмдерін зерттеу;

- өмір сүру әрекетіндегі табысқа жету деңгейін, творчестволық потенциалын қолдана білуге, жеке басының дамуына ықпал ету.

Клиникалық-бағдарлы және жеке адамға бағдарлы әдістердің ішінде психогенетика мен психопрофилактиканың алатын орны ерекше. Жалпы гигиенаның бір саласы психогигиена (гигиенос – ежелгі гректердің «шипалы», «емдік» деген сөзі) дегеніміз адамның психикалық қызметіне қолайлы жағдай жасап, оның психикалық денсаулығын сақтап, нығайтатын шаралар кешені.

Релаксациялық әсері зор аутогендік жаттығулар, медитация, сендіру мен өзін-өзі сендіру-суггестия әдістері психотерапияда негізгі әдістер болып есептеледі. Аутогендік жаттығулар немесе өзін-өзі жаттықтыру құбылысының да физиологиялық механизмі жете тексерілмеген. Бірақ механизмі өзін - өзі сендіру мен гипноздағыдай, электроэнцефалографиялық өзгерістер гипноз кезіндегідей болады (А.М. Свядош). Өзін - өзі жаттықтыру негізіне Р.С.Шульц ұсынған алты жаттығу алынған.

Релаксациялық өзін - өзі жаттықтыру әдісі жүрек – қан тамырларымен невроз, есекжем және басқа тері ауруларына қолданылады. Бұл әдіс емтихан, спорт жарыстары алдында, ми мен дене шаршағанда, психогигиеналық және психопрофилактикалық мақсатта жүргізіледі. Мұндай жаттығулар арқылы ауру адам ішкі мүшелерін, вегетативтік жүйке жүйесін, өзінің сезімі мен ойын басқара алады. Зақымданудың ерекшелігіне, ұйқыға шейінгі психотерапия және кейде дәрлерді қабылдауға байланысты жаттығулар өзгеріп отырады.

Релаксациялық медитация әдісі психотерапияның негізгі әдістерінің бірі. Медитация жағымсыз жағдайларға ұшыраған адамдардың сана-сезімін, ақыл-ойының, денесі мен бұлшық еттеріндегі ауырлықты, келеңсіздіктерді жеңілдетіп, қалыпқа келтіруде және болдырмауда маңызды роль атқарады. Бұл жерде суггестияның жасалуы өте оңай деген адамдар жиналған деп ойлаймын. Енді сіздерге бірнеше жаттығулар ұсынылады. Олар рет- ретімен орындалады.

Бірінші жаттығу- босаңсу. Жайғасып отыру керек, ең жақсысы «кучер» позасы. Көздеріңіз жұмулы, алақандарыңыз тізелеріңізде ашық түрде болсын. Ән мен ритм және образға кірініздер.

Екінші жаттығу- барлық денеге таралған *ауырлық*. Яғни сіз ауырлықты қолыңызда, аяғыңызда, барлық дене мүшелерінде сезінісіз. Күнделікті өмірде, фантазияңызды босатуыңызды сұраймын.

Үшінші жаттығу- жылуды сезіну, алдымен жеңіл күйде, одан кейін анық түрде барлық дененіз арқылы, аяғыңызда, кеуденізде, арқанызда сезінісіз.

Төртінші жаттығу- сіздің жоғарғы мүмкіндіктерге бағыттылық. Өзіңізге бір кішігірім керемет сиқырлық жасап көріңіз. Өзіңіздегі жасырын күшті және жаңа мүмкіндіктерді сезініп көріңіз. Осы сезімдер бір сәтке қиялыңызды оятып, санаңызды мазалауына еркіндік беріп, жайлы бір минут ойлап, одан кейін көзіңізді ашып, оларды қолданып көріңіз.

Соңғы жаттығу- тонизация. Өзіңізде сергектікті, қуатты, қуанышты, мейірімді күшті, ерекше жаңа мүмкіндіктерді сезінісіз. Беске дейін санағанда көзіңізді ашып, жаңа мүмкіндіктеріңізбен өмірге жаңа келгендей болындар. «Бес, төрт, үш, екі, бір...». сонымен осындай сезімге бөленгендеріңіз қолдарыңызды көтерулеріңізді сұраймын. Сіздерде бірден бастап беске дейін қанша жаттығулар іске асқан және қалауыңызға жетуге қанша қадам жасағаныңызды саусақтарыңызбен сананыз. Яғни *босаңсу, ауырлық, жылу, жоғарғы мүмкіндіктерге бағыттылық, тонизация*. Енді келесіде демонстрациялауға жеңіл болу үшін сіздер орындарыңызды ауыстырып отырасыздар. Яғни бес саусағын көтергендер- бірінші қатарға, төрт саусағын көтергендер- екінші қатарға, үш саусағын көтергендер- үшінші қатарға отырыңыздар. Сонымен ауысып отырамыз. Кімде кім еш қандай жаттығуды сезінбесе келесі бөлмеге, басқа жаттығуларды орындауға көшулеріне болады.

Релаксациялық сендіру (суггестия) әдісі науқас ұйықтай алмай, мазасызданған кезде және гипноз жағдайында жүргізіледі. Мұндай сендірудің екі әдісі бар – сөз арқылы (вербальді) және заттар арқылы. Мысалы, маскүнемдікпен ауырған адамдарда арақтың дәміне, исіне, бөтелкенің түріне т.б. реакция пайда болады. Сөздің мағынасы арқылы сендіру–тікелей, ал заттар арқылы сендіру жанама сендіру деп аталады. Маскүнемдікті емдеген кезде апоморфиннің орнына басқа бейтарап заталынса, онда оның нәтижесі бірдей болып шығады. Бұл әдіс ұйықтататын дәрілермен емдеу кезеңінде де пайдаланады. Сендіру және өзін – өзі сендіру бар. Әр адамдардың сену деңгейлері – түрліше болады.

Еңбек әрекетіндегі маманның жағымсыз жағдайларын қалыпқа келтіруде қолданылатын психотерапиялық әдістердің ішінде гипноз әдісі. Гипноз (грекше – ұйқы) терминін енгізген Дж.Брэд. Гипноз әдісі көптеген адамдарға таныс болғанымен, олардың психотерапия мен гипноз туралы түсінігі жалпылама болады. Релаксациялық әсері бар психотерапияда гипноздан басқа көптеген

әдістер тараған. Релаксациялық әсері бар гипнотикалық сеанстардың мақсаты – гипнотикалық ұйқы туғызу. Терапиялық әсер болуы үшін адамды қатты ұйықтату міндет емес.

Релаксациялық әсері бар гипнотикалық ұйқының жеңіл, орта және терең кезендері бар. Жеңіл кезеңде (сомноленттік) гипноздағы адам маужырап, жалпы тыныштықты сезінеді, аяқ – қолы ұйып, ауырлағанымен, айналадағы дыбыстарды естиді, болып жатқанды ұғынады, сөзбен сендіруге қарсы тұрып белсенді қозғалыс жасайды. Орта кезеңде (гипнотаксия, каталепсия) ауру адам қайда екенін, айналада не болып жатқанын сезінеді, бірақ денесінің қалпын өзгерте алмайды, сендірудің бәрін орындайды. Сеанстан кейін сырқат адам сендірудің мәнін есіне сақтайды. Терең кезеңде (сомнабулизм – жүйкесі бұзылған адамның ұйқы кезіндегі жүрісі) ауру адам айналадағының бәрін шаттастырып, толық бағынады, кей кезде кейбір мәліметтерді ойында сақтағанымен, кейін ұмытып кетеді. Басқаша айтқанда, ауру адам сендірудің маңызыны есте сақтай алмайды. Ауру адамды «жағдайыңыз жақсы, ұйқыңыз бен сергектігіңіз қалыпты» деп, аурудың белгілеріне байланысты сендіреді. Сеанстың ұзақтығы 30 минут, ал оның саны 5 – тен 40-қа дейін.

Релаксациялық әсері бар гипноздың физиологиялық негізі әлі де жан-жақты тексерілмеген, И.П.Павловтың айту бойынша, гипноз дегеніміз – мидың жарты шар бөлігіндегі жүйке процестерінің «күзет нүктелерін» тежеу. Осының нәтижесінде психолог, дәрігер мен ауру адамның арасында сөз арқылы байланыс (раппорт) орнайды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Айви А., Айви М.Б., Саймек-Даунинг Л. Консультирование и психотерапия. Сочетание методов, теории и практики. М., 2003.
2. Алешина Ю.Б. Индивидуальное и семейное психологическое консультирование. М. МГУ, 2004.
3. Березин Ф. Б. Психическая и психофизиологическая адаптация человека.–Л.:Наука, 2008.–270 с.
4. Бернштейн Н.А. Физиология движений и активность. – М.: Наука, 2000.–496 с.
5. Ведяев Ф. П., Воробьева Т. М. Модели и механизмы эмоциональных стрессов.–Киев:Здоров'я,2003.–136с.

ОӘЖ 316.628

Бекетов Қуанышбек Бақиұлы

педагогика және психология мамандығының 1 курс студенті, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Ғылыми жетекшісі: **Таганова А.М.**

п.ғ.к., аға оқытушы, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

ОҚЫТУ ӘРЕКЕТТЕРІНДЕ ОҚУШЫНЫҢ МОТИВАЦИЯСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ МАҢЫЗЫ

Бұл мақалада білім беру әрекеттерінде оқушыларды ынталандырудың, мотивациясын қалыптастырудың маңыздылығы, жолдары, ғалымдардың ғылыми көзқарастары және ұсыныстары қарастырылған.

Түйін сөздер: *мотивация, ынталандыру, құлшыныс туғызу, мұғалім, оқушы.*

В этой статье рассматривается в действиях учащих, стимулирования образования, значимость формирования мотивации, пути, предложения и научные взгляды ученых.

Ключевые слова: *мотивация, стимуляция, учитель, ученик.*

This article is considered in actions of pupils, stimulation of education, importance of formation of motivation, ways, offers and scientific views of scientists.

Keywords: *motivation, stimulation, teacher, student.*

Қай кезде де, қай жерде де ынтамен, шын ықыласпен жасалған іс қана жемісті, тиянақты болатыны анық. Себебі әрекеттің сапасы мен орындалуы алдымен тұлғаның құлшынысы мен қажеттіліктерінен туындаған ынтасы, мотивациясына байланысты. Бұл заманауи педагогтардың психологияда барлық адами әрекеттердің, мейлі еңбек мейлі қарым-қатынастағы танымдық іс-әрекеттер болсын, қозғаушы күші құлшыныс деп тұжырымдаған аксиомасымен тығыз байланысты. Жалпы айтқанда құлшыныс туғызу, ынталандыру өзі арқылы іске қосылған әрекетті анықтайды, белсендіреді, аяқтауға деген мотивация туғызады.

Мотивация дегеніміз-бұл жеке тұлғаны немесе топты ішкі немесе сыртқы әсерлер ықпалынан өз қажеттіліктерін қанағаттандыру және ұйымның мақсатына жету процесі [1, 12].

Белгілі бір затқа қажеттіліктен туындаған өзін қанағаттандыру мақсатындағы саналы түрде жүргізілген іс-әрекеттер немесе сол әрекеттерден бас тарту тұлғаның мотивінің мазмұны мен бағыттылығын анықтайды. Әрекетке деген ішкі құлшынысы тұлғаның жағдайымен, сенімімен, моральды, құқықтық және саяси көзқарасымен өлшеніп, сәйкестендіріледі. Яғни, берік қалыптасқан адамның ішкі мотиві, мотивтің ықпалынан туындаған мотивациясы-белгілі бір әрекетті аяғына жеткізу де орасан рөл ойнайтын фактор. Осы себепті де оқушының құлшынысын туғызу және оны ешбір асыра сілтеусіз қалыптастыру шет елдердегі заманауи мектептердің негізгі мәселесі болып табылады. Оның өзектілігі: оқушылардың өзін-өзі жетілдіруін, қызықты мәліметтер мен білім алуын қалыптастыру, белсенді өмір сүруге үйрету.

Мотивация туғызудың күші оның құрылымында және оқыту мотивациясының жетекшілігінде, кәсіби күзреттілікті кәсіби меңгерілуінде. Оқушыларды оқыту қызметінде міндетті түрде мотивтік құрылымды білу керек, ол жұмысты түзету әдістерінде, белсенді оқыту мотивациясын көтермелеуде, оқыту процесінің нәтижелілігінде көрініс табады.

Оқу мотивациясының қызметтілігін анализдеуде міндетті түрде басымырақ қозғаушысын анықтай келе, мотивациялық аймақтағығы адамның барлық құрылымын ескеру керек. Оқу қызметі әртүрлі қайнар көздеріне ие болуына қарай полимотивтік болып табылады.

М.В. Матюхина оқу мотивациясының қайнар көзін үш мотивке тәуелді деп көрсетті:

- ішкі – танымдық және әлеуметтік қажеттіліктер (әлеуметтік іс-әрекеттерге және жетістіктерге жету ұмтылысы);

- сыртқы – қатысушының өмірлік жағдайымен анықталады, оған талап, нәтижелілік, мүмкіншіліктер кіреді;

- жекешелік – қызығушылықтар, қажеттіліктер, нұсқаулар, өлшемдер және стереотиптер, сонымен қатар өзін-өзі кемелдендіруге ұмтылу, басқа қызмет түрлерінде өзін-өзі тануы [2, 48].

Оқу мотивациясында ішкі, сыртқы және жекешелік көздерінің әрекеттесуі оқыту қызметі мен оның нәтижесіне ықпал етеді. Бір қайнар көзінің болмауы оқу мотивіне немесе оның өзгеруіне алып келеді.

Оқушылардың оңды белсенді мотивациясын қалыптастыру үшін, міндетті түрде олардың оқу мотив қозғалысын бақылау керек. Ол үшін міндетті түрде оқу үдерісінде студенттердің өз ойын, доминантты мотивін қалыптастыру керек. Сондықтан да, мотивация туралы мәселе студенттің оқу-танымдық жұмысының сапасының мәселесі.

«Оқытушы – оқушы» жүйесі арасында студент тек басқаратын нысан ғана емес, қызмет субъектісі екендігін ескеру керек, мектептердегі оқу жұмыстарына талдау жасауда біржақтылық болуы мүмкін емес, оқу үдерісінің «технологиясына» назар аудара, мотивацияны да есепке алуымыз қажет.

Әлеуметтік-психологиялық зерттеу көрсеткендей, оқу жұмысындағы мотивация біржақты емес, ол оқушының жеке ойлау қабілетіне, топтың сипатына, оқушылар тобының даму деңгейіне, нақты жағдайларға және т.б. байланысты. Бір жағынан, адамның тәртібінің мотивациясы, психологиялық құбылыс ретінде қарастырылып, әрқашанда көзқарас бейнелері, бағыт құндылығы, әлеуметтік қабаттардың орналасуы бәрінің өкілі жеке тұлға болып табылады.

Оқу жұмыстарындағы мотивацияны қарастырғанда, «мотив» сөзі «мақсат» және «қажеттілік» сөзімен тығыз байланысты. Адамның жеке тұлғасында олар бір-бірімен тығыз байланысты және «мотивациялық сала» атауын алды. Әдебиеттерде «мотивациялық сала» термині мыналарды білдіреді: қажеттілік, қызығушылық, мақсат, міндет, жақындық, нақтылық [3, 8].

П.М. Якобсон айтуынша: «Кең мағынада тәртіп мотивациясы сөзінің астарында – психологиялық сәттердің тұтастығы, олар адамның жүріс-тұрысымен анықталады» [4, 2].

Оқушыларда білім алу әрекеттеріне деген мығым мотивация туғызу үшін оларды түрлі танымдық әрекеттерді қалыптастыратын, оқыту процесінде олар үшін жаңалық ретінде қабылданатын, болашақ әрекеттеріне үлгі болатын түрлі тиімді, ерекше, интерактивті оқыту әдістемесін пайдалану керек. Міне, осындай жағдайда оқушылар сабақтан ләззат алып, өзін-өзі жетілдіруге талпынып, қосымша білім арттыруға бет бұра бастайды. Алайда мұндай әдістемелер өзінің педагогикалық қырын жоғалтып алмауы керек. Ол үшін әдістемені дамытып, қалыбын жаңартып, заманауи талаптарға сай өзгертіп отыру керек.

Осындай оқушылардың құлшыныс арттырып, білім беру аспектісінде педагогикалық қасиетерге де ие, жоғарыдағы талаптарға сәйкес келіп және мәселелердің шешімі бола алатын мотивациялық әдістеменің ең танымалы-Case-study әдістемесі.

Case study әдістемесі (ағылшын сөзі case – оқиға, жағдаят) нақты тапсырмаларды шешу арқылы оқытуға негізделген мәселелік-ситуациялық талдауды қолдануды қарастырады [2, 1].

Интерактивті әдіс болғандықтан кейс әдісі жоғарғы сынып оқушыларында жақсы пікір қалыптастырады, себебі олар кейс әдісті теориялық ережелерді және тілдік материалдарды іс жүзінде қолданып, үйрететін ойын ретінде қабылдайды. Мысалы, түрлі жағдаяттағы талдаулар сыныптардағы қатысушылардың профессионалды бағдарына әсер етеді және мұғалім мен оқушының ортақ интелектуалды және коммуникативті өсуіне көмектеседі. Бұл әдістің дәстүрлі әдістемелерден басты артықшылығы-сабақ материалдарын өмірдегі шынайы жағдаяттар арқылы жеткізіп, күнделікті қарапайым сабақты «театрға» айналдырып жіберетінінде. Себебі, бұл әдістеме тапсырмаларды түрлі ситуациялық жағдаяттарға енгізіп, сол жағдаяттарды шешу арқылы оқушылардың білім толықтыруға бағытталған.

Case study әдістемесі оқушыларда мотивация қалыптастыруда басты құрал болып табылады. Алайда бұл тапсырманы орындайтын басты тұлға ол - мұғалім. Білікті мұғалім өзінің өткір сөздерімен, үлгілі іс-әрекеттерімен, білімімен оқушыдағы мығым мотивацияның іргетасын қалай алатын бірден бір тұлға. Әр баланың жеке тұлғалық қызығушылығымен санасып, әр сабақты қызықты өткізуде басты рөл атқарады.

Мұғалім мотивациялық біліктілігін жүзеге асыра отырып, келесі әрекеттерге бастама салады:

- өз пәнінің қазіргі заманғы ортадағы өзектілігін көрсетеді;
- пәнді меңгерудің маңыздылығын әр оқушыға нақты айқындайды;
- оқушыларды белгілі бір тапсырманы орындауға, тереңірек игеруде мотивацияландыра алады;
 - жұмысқа талпынысы аз, жалқау, дарынды ұйымдаса алмайтын барлық баланың жігерін оятып, кез-келген әрекетке талпындырады;
- оқушыларды болашақта өз бетімен білім алуға бастама болады.

Сонымен, оқудағы мотивацияны қалыптастыру шетелдердегі заманауи мектептердің басты мәселесі. Бастысы баланың пәнге деген қызығушылығын туғыза білу маңызды. Себебі, ішкі қажеттіліктерден туындаған құлшыныспен жасалынған әрекетер әрдайым жемісті болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Маркова А.К. Формирование мотивации учения: Книга для учителя. – М.: Просвещение, 2008
2. Вайсбурд М.Л. Методы обучения. Выбор за вами. – 2000. - № 2 с. 29-34
3. <https://www.expeducation.ru/ru/article/view?id=11662>
4. https://www.rusnauka.com/5_SVMN_2013/Pedagogica/5_129310.doc.htm

ОӘЖ: 378.2

Ерболат Б.

*«Бастауышта оқыту педагогикасы мен әдістемесі» мамандығының магистранты,
М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті*

БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМНІҢ ТАНЫМДЫҚ ЖӘНЕ КӘСІБИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ҒЫЛЫМИ-ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗІН НАҚТЫЛАУ

Мақалада колледждегі болашақ мұғалімдердің танымдық және кәсіби құзыреттілігін қалыптастырудың ғылыми-теориялық негізін нақтылау негіздерін, оларды жүзеге асырудың моделі мен әдіс – тәсілдері қарастырылады.

***Түйін сөздер:** құзыреттілік, ақпараттық құзыреттілік, коммуникативтік құзыреттілік, проблеманы шешу құзыреттілігі.*

В статье рассмотрены научно-теоретические основы профессиональной компетентности будущих учителей в колледже и познавательных уточнения, рассматриваются методы и модели их реализации.

***Ключевые слова:** компетентность, информационная компетентность, коммуникативная компетентность, компетентность разрешения проблемы*

The article considers the scientific-theoretical bases of formation of professional competence of future teachers in College and informative, refinement of the model and methods of their implementation.

***Keywords:** competence, information competence, communication competence, competence of solving the problem.*

Елбасы Н.Ә.Назарбаев «Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Жолдауында «Білім және кәсіби машық - заманауи білім беру жүйесінің, кадр даярлау мен қайта даярлаудың негізгі бағдары. Бәсекеге қабілетті дамыған мемлекет болу үшін біз сауаттылығы жоғары елге айналуымыз керек. Барлық жеткіншек ұрпақтың функционалдық сауаттылығына да зор көңіл бөлу қажет», - деп атап көрсетті. Бұл міндетті орындауда білім беру жүйесіндегі білім, білік, дағды жиынтығын толық меңгерген, қоғам өміріне белсене араласатын, шығармашылықпен ойлайтын, өзін-өзі көрсете алатын, өздігінен ақпаратты іздеп, талдайтын және оны дамытуға қабілетті, кәсіби құзыретті жеке тұлғаны қалыптастыруға бағытталған жаңа білім парадигмасын жүзеге асырудың орасан зор маңызы бар. Осы жұмыста құзыреттілік түсінігі айрықша орынға ие. Құзыреттілік түсінігіне білім туралы мемлекеттік құжаттарда жетекші орын беріліп, педагогика, психология ғылымында жан жақты зерттелуде.

Мәселен, «Қазақстан Республикасы 12 жылдық орта жалпы білім берудің жалпыға міндетті стандарты» жобасында «Құзыреттілік – оқушылардың іс-әрекетінің әмбебап тәсілдерін меңгеруінен көрінетін білім нәтижесі, ал құзірет дегеніміз алға қойылған мақсаттарға жету үшін ішкі және сыртқы ресурстарды тиімді іске асыруға дайындық; оқушының білім беру жүйесіне деген әлеуметтік тапсырысты құрайтын жеке және қоғам талаптарын қанағаттандыру мақсатында табысты іс-әрекетке дайындығы» деп көрсетілген.

12 жылдық білім берудің Мемлекеттік стандарты және бағдарламалар (Астана, 2006) оқушылардың үш тұғырлы құзыреттілігін қалыптастыруды қамтамасыз етеді:

- мәселені және өзіндік менеджмент мәселелерін шешу;
- ақпараттық;
- коммуникативтік;

Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі білім беруді дамытудың тұжырымдамасы, жалпы білім беретін мектептерде тұрған көкейтесті міндеттердің қатарына оқытудың құзыреттілік тәсілін жүзеге асыруды басты мәселе етіп қойып отыр. Олай болса нәтижеге бағдарланған оқыту, яғни құзыреттілік тәсіл, ең алдымен, мұғалімнің кәсіби құзіреттілігін қалыптастыру және дамытуды талап етеді.

Сонымен болашақ мамандардың құзыреттілігін қалыптастыру – білім беру саласының өзекті мәселесі. Күн сайын адамға көптеген ақпарат тасқыны келеді. Ал оқу мазмұны мен оқыту әдістері ескі сарында қалып қояуда. Сондықтан білім берудегі әлеуметтік қажеттілік пен ол қажеттілікті қанағаттандырудың арасындағы қарама –қайшылық білім беру саласының дағдарысына әкеліп соғуда. Сол себепті мектеп мұғалімдерінің әдістемелік шығармашылығын дамытуды педагог-мамандардың біліктілігін жетілдіру жүйесінде ұйымдастыруды олардың кәсіби құзіреттілігі кезінде жүзеге асыру қажеттігі туындайды.

Құзырлылық тәсіл, білім сапасын арттыруды дәстүрлі тәсіл мен білім мазмұнын ұлғайту арқылы шешудің арасындағы қарама-қайшылықтан туындаған дағдарыстан шығудың бір жолы деп қарастыруға болады. Бұл тәсіл білім берудің нәтижесіне басты орын береді. Оның сапасы алған білімнің көптігінен емес, сол білімді қолдана білумен маңызды. Бұл мәселенің көптеген қырларын әлемдік ғылымда М.В. Рыжаков, Э. В. Зеер, Е. А. Климов, А. К. Маркова, Л. М. Митина, Г. В. Горланов, Д. А. Мещеряков, А. В. Хуторской, Н. Л. Гончарова, В. А. Адольф, Э. Ф. Зеер, отандық ғылымда Ш.Х.Құрманалина, Ә.М. Мухамбетжановат.б. зерттеуде. Аталған ғалымдардың еңбектеріне сүйенсек «Құзыреттілік— бұл білімді, іскерлікті қолдану қабілеті, оқу міндеттерін шешуде практикалық тәжірибе негізінде қалыптан тыс жағдайда адамның табысты нәтижелі әрекет ету қабілеті». Оны сызба түрінде бейнелесек: Құзыреттілік= Білім – Тәжірибе – Іскерлік.

Сонымен құзыреттілік тұрғы білім нәтижесіне назар аударып, нәтиже ретінде адамның меңгерген ақпараттарының жиынтығын емес, түрлі жағдаяттарда іс- қимылдар жасау қабілетін басшылыққа алады немесе оқыту үрдісінде «құзыреттілік» ұғымы оқушылардың білімі мен тәжірибесін, дағдылары мен біліктерін белгілі бір мәселені шешуде қолдануын негізге алады.

Оқушылардың құзыреттілігін дамыту міндеті болашақ педагог мамандардың кәсіби құзыреттілігін дамыту мәселесін қойып отыр. Кәсіби құзыреттілік ұғымын теорияда түсіндірудің екі бағыты бар: адамның стандартқа сәйкес әрекет ету қабілеті; жеке тұлғаның жұмыста нәтижеге жетуіне мүмкіндік беретін сапалары:

- жеткілікті біліктілік, қабілет;
- жеткілікті дене және ақыл – ой сапалары;

- білікті болу қабілеті;
- стандартқа сәйкес бір нәрсені тәжірибе жолымен немесе оқыту нәтижесінде алған біліктілігімен жасауы;
- тәжірибесі;
- үздіксіз өз бетімен білім алу;
- іске деген шығармашылық және жауапкершілік қатынасы;
- теориялық білімдерді игеріп қана қоймай, оны нақты мәселелер мен проблемалық жағдайларды шешуге қолдана алу.

Қазіргі практикада «Кәсіби құзыреттілік» термині маманның белгілі бір стандартқа, лауазым талабына сай міндеттерді орындай білуі деп есептеледі

Көпшілік зерттеушілер кәсіби құзыреттілікке білімдер, іскерліктер және дағдылармен қатар тұлғаның кәсіби құнды сапаларын, оның іс- әрекет тәжірибесін кірістіреді. Американдық білім беру саласында кәсіби құзыреттілікті тиімді, табысты іс - әрекетте көрінетін маңызды мінез –құлықтық аспект деп қарайды.

Кәсіби құзыреттілік құрамы: іс-әрекеттік білім, білік, дағдылар, мотивациялық және сезімдік-еріктік салалар.

Кәсіптік құзыреттілік теориялық және практикалық мәселелерді шешу үшін іс-әрекеттің алуан түрін орындау үрдісінде жүзеге асады.

Кәсіптік құзыреттіліктің маңызды құраушысы -тәжірибе, яғни адамның түрлі мәселелерді шешудегі меңгерген жеке әрекеттері мен әдіс - тәсілдерінің жаңалануы. Адам туралы ғылымдар саласында кәсіби құзыреттілікті қалыптастыруға үлес қосатын, табыс үшін қажеті құзыреттіліктер деп проблемалар мен өзіндік менеджментін шешу құзыреттілігі, яғни адамның проблемаларды шешуге және инновациялық технологияларды пайдалануға дайындығы; ақпараттық құзыреттілік, яғни өздігінен білім алуға және ақпараттық ресурстарды пайдалануға дайындығы; коммуникативтік құзыреттілік, яғни әлеуметтік және интерактивті өзара іс-әрекетке дайындығы танылып отыр.

Колледждегі білім беру мен тәрбие жұмыстарының талапқа сай жетілдірілуі оқушылардың кәсіби құзыреттілігінің қалыптасуына зор ықпал етеді. Оқытудың дәстүрлі жүйесінде мамандар даярлайтын оқу орындарының басты мақсаты – мамандықтарды игерту ғана болса, ал колледж алдында тұрған мақсат - әлемдік білім кеңестігіне ене отырып бәсекеге қабілетті тұлға дайындауда адамның құзырлылық қабілетіне бағдарланған білім беру жүйесін ұсыну. Әрбір мұғалімнен сабақ жоспарын құрастырғанда білім нәтижелерін міндетті, жүйелі түрде жобалау талап етіледі.

Колледж оқушыларының кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру өзіндік жұмыстарды ұйымдастыру арқылы да жүзеге асады. Кәсіби құзыреттілікті өзіндік жұмыстар арқылы қалыптастырудың түпкі мақсаты – оқушыларды белсенді ой қызметін, әр түрлі танымдық мәселелерді өздігінен шешуге, бұрынғы меңгерілген білімді қолдануға ұмтылысы бар оқыту үрдісінің субъектісі етіп тәрбиелеу.

Колледж оқушыларының кәсіби құзыреттілігін қалыптастыруда мынадай әдістер мен технологияларды қолдануға болады:

- АКТ технологиясы;
- арнайы өз бетімен орындауға арналған құзыреттілікке арналған тапсырмалар жүйесі;
- жобалау технологиясы;
- топтық технология;
- оқу мен жазуды сыни тұрғыдан ойлау арқылы дамыту технологиясы;
- проблемалық оқыту технологиясы;
- дамыта оқыту технологиясы;
- тірек сигналдары арқылы оқыту технологиясы;
- оқытудың модульдік технологиялары.

Оқушылардың кәсіби құзыреттілігін қалыптастыруда қолданылатын кейбір әдістерге тоқталайық.

Диалогтық (Сократтық әдіс) әдіс арқылы өмірдегі қарапайым жағдаяттар талқыланады. Шындықты бірлесе іздеу – білім берудегі ең басты тәсіл. Диалогты өрістетіп, оны құрамдас бөліктерге ажыратып, әрбір талқылау тармақшасынан жаңа сұрақтар тудырып, адамдардың ойын шындықты іздестірудің қиын жолына апарған. Оқытушы ойдың туындауына көмектесе отырып, бірде бір көзқарасты

назарынан тыс қалдырмау керек. Алдын ала ешбір көзқарасқа жақтаспай, оқушыларды тек дәйектерге сенуге үйреткен дұрыс.

Топтық жұмыстың мәні - қойылған міндетті бірлескен жұмыс барысында орындау, топ мүшелерінің бір біріне қолдау көрсетуі.

Еркін микрофон әдісінде топқа біріктірілген оқушылар өз бетімен іздене отырып, мамандықтың мәні жайында қысқаша әңгімелер, эссе даярлап, оны жалпы талқылауға салды.

Миға шабуыл технологиясы бойынша оқу тақырыбындағы зерттелетін проблема бойынша оны шешу жолдары туралы көп идеялар жинақталады. Идеялар сыналмайды және оларға түсініктеме берілмейді.

Жобалау әдісі – бұл мұғалімнің әдейі ұйымдастыруымен атқарылатын әрекеттер кешені арқылы оқушылардың өз бетімен өнім жасауы. Жоба – қандай да бір нысанның, іс – әрекеттің келешектегі үлгісі.

Іскерлік ойыны оқушылардың кәсіби және әлеуметтік қалыптасуы үшін үлкен мүмкіндіктер береді.

Дамыта оқытуда баланың ізденушілік – зерттеушілік әрекетін ұйымдастыру басты назарда ұсталады.

«Сыни тұрғыда ойлау жобасы» арқылы оқушының білімді өзі игеруіне жағдай жасалады (мұғалім сабақ үрдісінде тек бағыттаушы);

Колледж оқушыларының кәсіби құзыреттілікті қалыптастыруға бағытталған әдістермен жұмыс істеу барысында коммуникативтік дағдылары қалыптасып, қарым-қатынаста өзгені ұғыну мүмкіншіліктері артып, өздігінен ізденіп ой қорытуға деген қызығушылықтары оянады, әр түрлі педагогикалық жағдаяттарды талдау мен оны практикада қолдану іскерліктерін меңгереді.

Құзыреттілікке бағытталған сабақ жоспарының дәстүрлі сабақ жоспарынан айырмашылығы мұғалім мен оқушы позициясының өзгеруінде. Оқушы - сабақтың басты қызметкері Мұғалім -сабақта ұйымдастырушы, кеңесші позициясын ұстанып, оқыту үрдісін ұйымдастырады. Мұғалім оқушының білімдік процесті аяқтаған соң (лекциялар, пән, модуль) нені білетіндігін, меңгергендігін, құзыреттілігін анықтайды. Бұл жерде мақсат: оқыту үрдісін оқушының көзқарасы тұрғысынан қарап, тәжірибелік-бағдарланған проблемаларды шешу арқылы жинақтайтын оқу тәжірибесінің сапасын көтеру.

Ақпараттық құзыреттілікбұл оқушының қажетті ақпараттарды өз бетімен іздеп, талдап, өңдеп бере білу қабілеті.

Аспекттері:

- өз бетінше ақпаратты табу, талдау, іріктеу, қайтадан жасау, сақтау, түсіндіріп беру, ауыстыру, сонымен бірге қазіргі ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдануы;
- ақпаратты өңдеу, логикалық операцияларды қолдану (талдау, синтез, қорыту, құрылымдау, тікелей және жанама дәлел, аналогия бойынша дәлел, үлгілеу, материалдарды жүйелеу);
- өз іс-әрекетін жоспарлап жүзеге асыру үшін ақпаратты пайдалану даярлығы т.б.

Коммуникативтік құзыреттілік

Аспекттері:

- қайтарымды байланысты жобалау;
- білімдік кеңістіктің барлық мүшелерімен байланыс орнату;
- өзара әрекет тактикасы және техникасы;
- шешендік өнер, сауатты сөйлеу;
- әлеуметтік және коммуникативтік рөлдер;
- мұғалімдердің үйреткен әдіс-тәсілдері туралы өз ойларын айту;
- жаңашыл мұғалімдерге марапат сөздер айту.

Проблемалар мен өзіндік менеджментін шешу құзыреттілігі

ол - оқушылардың:

- әр түрлі жағдайларда проблемаларды анықтау, жауапты шешім қабылдау, шешімнің салдарын бағалау;
- өзінің іс-әрекетінің мақсатын қою, оны жүзеге асыру үшін қажетті жағдайларды анықтау, оған қол жеткізу процесін ұйымдастыру (яғни міндетке сәйкес технологияларды әзірлейді);
- рефлексия мен өзін-өзі бағалауды, өз қызметін және оның нәтижелерін бағалауды жүзеге асыру;
- өз үшін жағдайларға сәйкес іс-әрекет пен мінез-құлық нормаларын таңдау;
- қойылған міндеттерге сәйкес технологияларды таңдау, технологияларды айқын қолдану даярлығы.

Коммуникативтік құзыреттілік (Communicative competence), тіл арқылы өндірістік, мәдени өмірдің көкейтесті міндеттерін шешу, қарым - қатынас мақсатын жүзеге асыру үшін сөйлей білу. Мұғалімнің өзара түсінушілік, тыңдай білу, түсіне білу, көмек көрсету қабілетін айқындайды. Коммуникативтік құзыреттілік ұжым мүшелері мен білім алушылар арасында позитивті қатынас орнатады. Сәттілік ситуациясын туғыза білген жағдайда оқушылардың өз мүмкіндігіне деген зор сенімі туады.

Бірліктері:

- қарым-қатынас тақырыбы, жағдаятар;
- тілідік іс-әрекет;
- әлеуметтік және коммуникативтік рөлде;
- коммуникация тактикасы;
- мәтін типтері, оларды құрастыру ережелері.

Құзыреттілікке бағытталған сабақ жоспарларында сабақ оқытуды ұйымдастырудың бір мүмкін формасы ретінде сақталады да, оқушылардың оқу тақырыбын өз бетімен меңгеруіне басымдық беріледі. Сабақты ұйымдастырудың басқа сыныптан тыс формаларын – жоба бойынша топтар құру, өзбетінше кітапханада немесе компьютер сыныптарында жұмыс жасау және т.с.с. қолдануды кеңейтуге мән беріледі.

- Құзыреттілікке бағытталған сабақ жоспары мұғалімнің ішкі бақылауын қосымша өзін-өзі бақылаумен және өзін-өзі бағалаумен, оқу іс-әрекетінің берілетін өнімдерін сыртқы сараптық бағалаудың маңыздылығымен толықтыруды талап етеді.

- Әрбір құзыреттілік іс-әрекетке немесе аспектілерге бөлінеді.

- Әрбір іс-әрекетке (аспектіге) кем дегенде бір тапсырма берілу керек.

Тапсырмалар мүмкіндігінше күрделі болғаны тиімді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасындағы 2011-2020 жылға дейінгі білім беруді дамыту бағдарламасы.
2. Педагогтың кәсіби құзырлығы жоғары білім сапасының басты көрсеткіші // Качество педагогического образования: проблемы и перспективы развития / материалы Международной научно-практической конференции. – Алматы: КазНПУ им. Абая. – 2004.
3. А.К. Маркова. Кәсіби құзыреттіліктің даму деңгейі // 2009
4. Кузьмина Н.В. Профессионализм личности преподавателя и мастера производственного обучения. — М.: Высш. шк., — 119 с.
5. Симен-Северская О.В. Формирование педагогической компетентности специалиста социальной работы в процессе профессиональной подготовки в вузе: Автореф. дис. ... канд. пед. наук. — Ставрополь, 2002. — 22 с.
6. К. Құдайбергенова. Құзырлық – тұлға дамуының сапалық критерий // «білім сапасын бағалаудың мәселелері: әдіснамалық негізі және практикалық нәтижесі» атты халықаралық ғылыми – практикалық конференцияның материалдары. 2008. 30- 32-б

ОӘЖ: 378.091.12

Мерғазы Арнай Жаныбекқызы

Қазақ инновациялық гуманитарлық – заң университеті, «Педагогика және психология» мамандығының магистранты, Семей қаласы

Иманбекова Гүлбаршын Бактығалиевна

Қазақ инновациялық гуманитарлық – заң университеті, Педагогика және психология кафедрасының аға оқытушысы, Семей қаласы

СТУДЕНТТЕРДІҢ ӨЗІН-ӨЗІ БЕЛСЕНДІРУІ - ТҰЛҒАЛЫҚ-КӘСІБИ ДАМУЫНЫҢ НЕГІЗІ

Мақалада студенттердің өзін-өзі белсендіру мәселелері мен тұлғалық кәсіби дамуы мәселелері қарастырылған. Тұлғалық кәсіби іс-әрекетті қалыптастыру жолдары көрсетілген.

Түйін сөздер: тұлға, даму, тұлғалық-кәсіби даму, кәсіби маман, әрекет, әрекет субъектісі, тұлғалық-кәсіби қасиеттер, тұлғалық ерекшеліктер.

Статья посвящена проблемам самоактивизации и личностного профессионального развития студентов. Рассмотрены способы формирования профессиональной деятельности.

Ключевые слова: личность, развитие, личностно-профессиональное развитие, специалист, деятельность, субъект деятельности.

The article is devoted to problems of selfactivization and personal professional development of students. Examined the ways of formation of professional activity.

Keywords: person, development, personal professional development, specialist, activity, subject of development.

Қазіргі жаһандану жағдайында мемлекеттің әлемдік білім кеңістігіне енуі барысында болашақ мамандарды даярлаудың сапасын жақсарту мәселесіне баса назар аударылып отыр.

Осыған орай, ағымдағы заманауи білім беру жан-жақты интеграциялық білімге құмар, күнделікті өзгерістерге тез бейімделетін, өз бетімен шығармашылық іс-әрекеттер жасай алатын, әлеуетті, зияткер ұлтты қалыптастыруды талап етіп отыр. Ал бұл болса, студенттердің бойында белсенділік, бастамашылдық, өзін-өзі анықтау, өзін-өзі белсендіру, өзін-өзі жетілдіру, өз бетімен шешім қабылдау сияқты тұлғалық-кәсіби қасиеттерін дамыту қажеттілігін арттыра түседі.

Қазіргі ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуы жағдайында студенттердің өз бойында қалыптасқан білімдерін тәжірибеде қолдана алу икемділігімен ғана шектелуі мүмкін емес. Олар сонымен бірге күрделі жағдаяттарда дербес шешім қабылдауға, заманауи өзгерістерге тез бейімделе алуға, рефлексиялық ойлауға, талдауға бейім, өзін-өзі ұйымдастыруға қабілетті және өзіндік жеке көзқарасы қалыптасқан мамандар болып даярлануы тиіс. Бұл талаптар олардың тұлғалық-кәсіби қасиеттерін дамытқанда ғана оң нәтижесін береді.

Психологиялық-педагогикалық зерттеулерде тұлғаның дамуы, соның ішінде, студенттің тұлғалық-кәсіби даму мәселесіне ерекше орын берілген. Психологияда, педагогикада, акмеологияда көбінесе тұлғалық-кәсіби дамуды бірыңғай тұтас қарастырады (А.А.Дергач, Е.А.Климова, Е.Н.Шиянов, А.Р.Фонарев және т.б.). Басқа сөзбен айтқанда, кәсіби даму мәселесін қозғағанда тұлғалық даму туралы да айтылады және де тұлғалық-кәсіби дамуға да баса көңіл бөлінеді.

Ғалымдар тұлғалық-кәсіби даму түсінігінің мәнін әртүрлі анықтайды. Кең тұрғыда алсақ, тұлғалық-кәсіби даму - тұлғаның қалыптасу үдерісі және кәсіби қызмет пен кәсіби өзара байланыстар нәтижесіндегі кәсібилік.

Тұлғалық-кәсіби даму үдерісінде тұлға төмендегі прогрессивтік құрылымдық өзгеріске ұшырайды:

- тұлғаның бағыттылығы (қызығушылықтар шеңбері кеңейіп мұқтаждықтар жүйесі өзгереді, жетістіктер уәждері өзектелініп, өзін-өзі іске асыру және өзін-өзі дамыту мұқтаждары өседі;
- тәжірибесі көбейеді және біліктілігі жоғарылайды;
- жеке күрделі қабілеттері дамиды;
- мамандық ерекшелігімен белгіленетін кәсіби маңызды сапалары дамиды;
- тұлғалық іскерлік сапалар дамиды;
- психологиялық даярлық жоғарылайды;
- кәсібиліктің акмеологиялық инварианты дамиды.

Кәсіби-тұлғалық даму «қосыла өсірілу», адам психикасын арттыру тұрғысынан қарастырылады. Өйткені маманның психологиялық жаралуы адам психикасында жаңа сапалардың пайда болуын немесе бұрын-соңды болмағанын, болса да басқа түрде болғанын, сонымен қатар кәсіби мамандық пен кәсіби қатынастың жаңа түрлерінің пайда болғанын білдіреді.

«Тұлғалық өсу», «кәсіби өсу» терминдері әдебиеттерде синоним ретінде пайданылады. Бірақ тұлғалық өсу кәсіби өсуге негіз болады.

Тұлғалық-кәсіби даму мәселесі психологияда бірнеше ғылыми бағытта зерттеледі.

Бірінші бағыт мамандық психологиясының ғылыми негізін жасау болып табылады. С.Г.Гелдерштейннің, М.А.Рыбаковтың, К.К.Платоновтың және т.б. зерттеулері кәсіби өзін-өзі анықтау, кәсіби жарамдылық, кәсіби іріктеу және кәсіби даярлау, кәсіби біліктілік сияқты маңызды психологиялық категориялардың мазмұнын анықтауға мүмкіндік береді.

Келесі бағыт қызметтің әр алуан түрлеріндегі тұлғаның даралық - психологиялық және нақты қасиеттерін зерттеумен тікелей байланысты. Бұл бағыттың шеңберінде маманның маңызды психологиялық кәсіби қасиеттерін қалыптастыру және дамыту тұжырымдамасы жасалды.

Кәсіби шеберліктің психологиялық негіздерін жасаумен байланысты үшінші бағыт психологиялық еңбек бағыты тұрғысынан қарастырылады (Е.А.Климова, А.К.Маркова, Л.М.Митина, К.К.Платонов т.б.). Бұл бағыт бойынша кәсіби өзін-өзі жетілдірудің, біліктілікті жоғарылатудың, кәсіби құзыреттіліктің, кәсіби икемділіктер мен дағдыларды дамытудың жағдайлары және факторлары зерттеледі.

Төртінші бағыт акмеологиялық – кемеліне келген тұлғаның дамуын анықтау, сонымен қатар болашақ мамандарды кәсібилікке оқыту, олардың қызметтерін жетілдіру мен үйлестіру сұрақтарымен

байланысты акмеологиялық заңдылықтарды және детерминантты зерттеуге бағытталған (А.А.Бодалев, А.А.Дергач, Н.В.Дергач, Н.В.Кузьмина, А.П.Реан және т.б.)

Мамандықтың тұлғаға әсер ету мәселесіне байланысты ресейлік психологияда іс-әрекеттік бағыттың дәстүрлі түрде қарастырылғандығын атап өту керек. (С.Л.Рубинштейн, А.Н.Леонтьев, Б.Г.Ананьев, А.А.Смирнов, Б.М.Теплов). Осы бағытқа сәйкес сана, психика әрекетте байқалып қана қоймай, сонымен қатар қалыптасады. Адамның әрекеті оның санасының, психикалық процестерінің және қасиеттерінің қалыптасуын шарттайды, олар адам әрекетін реттей отырып, оның адекватты орындалуының шарты болып табылады. Мұндай әрекеттің субъектісі басқа адамдармен тығыз байланыстағы - адам, индивид, тұлға болып табылады.

С.Л.Рубинштейннің трактатында тұлға әрекеттің алғышарты бола тұра, оның қорытындысымен бірге әрекет ететіндігі жазылған. Көптеген әрекеттер мен амалдардың сан түрлілігін біріктіретін сана мен әрекеттің тұтастығы, тұлғаның мақсаты мен мотивациясы болып табылатын бастапқы мотивациялары мен соңғы мақсаттарының біртұтастығынан тұрады.

Сонымен, нақ әрекет кезінде тұлға қалыптасады, жеке дара адам болады, дүниеге, қоғамға, өзіне деген көзқарасын қалыптастырады.

Көптеген әрекеттердің арасында субъектінің белсенділігінің негізгі қалыбын жасайтын, кәсіби әрекет басты орын алады. Оған адам өмірінің маңызды бөлігі арналған. «Көптеген адамдар үшін нақты осы әрекет түрі олардың қажеттіліктерін қанағаттандыруға, өздерінің қабілеттерін ашуға, белгілі бір әлеуметтік дәрежеге жетуге мүмкіндік береді». Яғни, кәсіби әрекет кезінде тұлғаның өзгеруі ерекше қарқынды жүреді, өйткені ол субъектінің негізгі белсенділігін өзіне аудартады.

Кәсіби маман болу және кәсібилікті қалыптастыру үдерісі адамның өмірлік әрекетінің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Тұлғаның кәсіби дамуы оны адам өмірлік мақсат етіп алғанда ғана белсенді, кәсіппен байланысты мәселелер өмірлік жоспарлар мен мақсаттарға, тұлға болашағының құрылымына айналады. Адамға кәсіби болу әсерінің күштілігі сонша, ол адамның өмірлік салтын түпкілікті өзгертуі мүмкін. Бұл өзгерістер жаңа әдеттердің, көзқарастардың, бағалаулар мен қатынастардың пайда болуынан көрінуі мүмкін. Әдетте кәсіпқойлық кәсіп талап ететін кейбір индивидуалды психологиялық құрылымды бейімдеу нәтижесінде «пайда болады» деп айтуға болады.

Т.В.Кудрявцеваның теориясының шеңберінде кәсіпқойлық тұлғаның кәсіби өсуінің тұтас үдерісі ретінде қарастырылады. Кәсіби шебер болу кәсіби білім беру орындарында оқу барысында үйреніп алатын қысқа уақытты акт емес. Ол – төрт маңызды сатыдан тұратын ұзақ, серпінді, көп деңгейлі үдеріс. Әрбір сатыға өту алдыңғысымен байланысты және субъектіде дағдарысты жағдайдың пайда болуына әкеліп соғуы мүмкін.

Осылайша, көптеген ғалымдар бойынша кәсіби даму – ол адам кәсіп таңдағаннан бастап, оның кәсіби өмірінің барысында жалғасатын және ол кәсіби әрекетін тоқтатқанға дейін жалғасатын жалпылық, үзілмейтін процесс дегенді алға тартады. Бұл үдеріс біріншіден, ішкі шарттар: адамның өмір барысында кәсіптің өзі, оған деген көзқарас өзгеруіне; екіншіден, сыртқы шарттар: адамының кәсіп туралы, ондағы кәсіби шеберлік, сондай-ақ өзіндегі шеберлік қасиетті бағалауға деген талаптарының өзгеруі болып табылады.

Кәсіби шебер болу әдетте жалпы психикалық дамуға сүйенеді және соның негізінде жүзеге асады. Маманның шебер болуы оның тұлға ретінде дамуымен тығыз байланысты. Шеберлік оны адам өмірлік мақсат етіп алғанда ғана белсенді, кәсіппен байланысты мәселелер өмірлік жоспарлар мен мақсаттарға, тұлға болашағының құрылымына айналады. Адамның тұлғалық ерекшеліктері әдетте кәсіп таңдауда, кәсіби бейімделу үдерісінде жағымды әсерін тигізеді, кәсіби шығармашылықты қолдауға ынталандырады, кәсіби деформация мен қажудан қорғайды.

Белсенділік субъектінің кіріктірілген қасиеті тұрғысынан іштей детерминацияланады, субъектінің қоршаған әлеміне көзқарасын қалыптастыру және кәсіби іс-әрекетін жаңғырту, адамның реакцияларын, іс-әрекеттерін және мінез-құлықтарын түзеуді жүзеге асырады. ЖОО студенттерінің белсенділігі – олардың алға қойған мақсатына жетуі мен ұмтылысымен сипатталады. Олар студенттер үшін маңызды қажеттіліктер, мақсаттар мен мотивтер және қарым-қатынастан тұратын тұлғалық ерекшеліктерімен сипатталады. Осы тұрғыда белсенділіктің қажеттілігі артады. Өйткені ол ішкі мотивацияның тереңдетеді, өзге адамдармен қарым-қатынасқа түсуде және бірлескен іс-әрекетте адамның көзқарасына яғни тұтас алғанда, өзара іс-әрекеттің нәтижелілігі мен барысына ықпал етеді.

Субъект тұрғысынан студенттің белсенділік қасиеті қарама-қайшылықтарды шешуде және тұлғаның жекелік ерекшеліктеріне сәйкес қызмет ету біліктілігінде көрінеді. Тұлғалық-кәсіби дамудың негізгі психологиялық тетігі «Шынайы - Мен» және «Идеалды - Мен» арасындағы орын алатын кәсібиліктің деңгейіндегі қарама-қайшылықтарды жеңуде көрінеді. Студенттің ішкі қарама-қайшылықтарды белсенді өзгертуге деген анық байқалатын қабілеті ғана оның кейінгі тұлғалық және

кәсіби дамуын анықтай алады. Сәйкесінше, «Мен – әрекет етуші» және «Мен – бейнелеуші» арасындағы тұлғашылық қарама-қайшылықты жеңу үшін субъектілік белсенділік қажет. Бұл олардың жаңа мүмкіндіктерін өзіндік жүзеге асыруына ниеттендіреді.

И.С. Кон өзін-өзі белсендіруді «Мен» қатынас жүйесінде қарастыра отырып, оның үш негізгі құраушыларын бөледі: «Мен-теңдестіру» өзіндік; «Мен - Эго» – субъективтілік; «Бейне-Мен» өзі туралы ойы. Өзіндік сананың түрлі қатынасына қарай тұлға дамиды: «Мен – Мен емес», «Мен Өзге», «Мен Біз», «Мен» «Идеалды Мен» қарама-қайшылығын жоюға икә-әрекет өзін-өзі белсендіруді айқындайды.

Әлеуметтану ғылымдарының профессоры В.А.Занятин: «Адамзат капиталын қалыптастыру және дамыту – күрделі және ұзақ үдеріс, сол себепті оған кешенді, жүйелі бағытты ұйымдастыруымыз қажет» – деп, адам қабілетінің құрылымында өзара байланысты, бір-бірімен айқындалатын негізгі базалық бірнеше элементтерді бөліп көрсетеді:

физиологиялық – денсаулығы, шыдамдылығы, біліктілігі мен дағдылардың жиынтығы;

психологиялық – темпераменті, мінезі, ерік-жігері, жауапкершілік сезімі және т.б;

зияткерлік – ақыл-ойдың дамуы, білімінің деңгейі, жалпы және экономикалық мәдениеті, еңбек моралі;

әлеуметтік – құндылық бағдарлары, қызығушылықтары, еңбекке қарым-қатынасы және тұлғааралық қарым-қатынасы.

Қарап тұрсақ, аталған элементтер жеке тұлғаның тұлғалық-кәсіби өсуін, дамуын айқындап тұрғандай.

Сонымен, тұлғалық-кәсіби дамуды ұйымдастыру – студенттердің тұлғалық, кәсіби құзыреттілігін жоғарылату, психологиялық мәдениетін қалыптастыру мен дамыту бойынша өздігінен білім алуына бағдар беру және өзін-өзі белсендіруіне қажеттілігін арттыруға бағытталған шаралар жүйесінің жиынтығы.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания. – Л., 1987. – 264 с.
2. Асмолов А.Г. Личность как предмет психологического исследования. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. – 105 с.
3. Джакупов С.М. Управление познавательной деятельностью студентов в процессе обучения. – Алматы, Қазақ университеті, 2002. – 117 с.
4. Деркач А.А. Акмеология: личностное и профессиональное развитие человека: Методолого-прикладные основы акмеологических исследований. – М, 2000.
5. Ерменгаева А.Р. Субъектно - ориентированная психологическая подготовка студентов: дисс. докт. психол. наук. – Алматы, 2008. – 312 с.

ОӘЖ: 4С(КАЗ) (038).001.5

Нурғалиева Балжан Тлеуханқызы

Қазақ инновациялық гуманитарлық – заң университеті, Педагогика және психология мамандығының магистранты. Семей қаласы.

СТУДЕНТТЕРДІҢ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ҒЫЛЫМИ – ПЕДАГОГИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Мақалада құзіреттілік түсінігіне анықтама бере отырып, студенттердің құзыреттілігін қалыптастырудың педагогикалық шарттары көрсетілген. Кәсіби құзыреттілікті қалыптастыруда жеке шығармашылық қабілетті дамытуды, педагогикалық инновацияларды дұрыс қабылдауы, күнделікті өзгеріп жататын педагогикалық ортаға тез бейімделу мәселелері қарастырылған.

Түйін сөздер: құзіреттілік, кәсіби құзіреттілік, бейімделу, педагогикалық инновация.

В статье дается определение понятию компетенция, рассмотрены педагогические условия формирования компетенции студентов. Кроме того рассматриваются проблемы формирования профессиональной компетенции и личных творческих способностей, быстрой адаптации в ежесовремененно меняющейся педагогической среде.

Ключевые слова: компетенция, профессиональная компетенция, адаптация, педагогические инновации.

The article deals with pedagogical condition of formation student's competition and given definition of matter competence. Besides there are examined the problems of formation of professional competence and personal art ability, fast adaptation in daily changing pedagogical environment.

Keywords: competence, professional competence, adaptation, pedagogical innovation.

Республикасында білім беру жүйесіндегі модернизациялау үдерісі - білім мазмұны мен сапасын арттыру, білім берудің ұлттық моделін жетілдіру, ақпараттық технологиялар жөнінде жаңаша педагогикалық көзқарас қалыптастыру секілді кешенді шараларға тікелей қатысты. Әлем тәжірибесі көрсеткендей, кез-келген мемлекеттің экономикалық жетістігі сол елдің білім жүйесі мен азаматтарының білім дәрежесіне байланысты. Өйткені білім арқылы ғана қоғамның интеллектуалдық капиталы мен инновациялық әлеуеті қалыптасады. Елбасы Н.Ә.Назарбаев «Қазақстан-2050» стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Жолдауында «Білім және кәсіби машық — заманауи білім беру жүйесінің, кадр даярлау мен қайта даярлаудың негізгі бағдары. Бәсекеге қабілетті дамыған мемлекет болу үшін біз сауаттылығы жоғары елге айналуымыз керек. Барлық жеткіншек ұрпақтың функционалдық сауаттылығына да зор көңіл бөлу қажет», — деп атап көрсетті [1]. Қазіргі замандағы білім берудің негізгі мақсаты: еңбек нарығында бәсекеге қабілетті, құзыретті, өз жұмысын жақсы білетін, жан-жағына бағыт-бағдармен қарайтын, әлемдік стандарт деңгейінде нәтижелі жұмысқа, кәсіби өсуге, әлеуметтік-саяси оңтайлы тез әрекет жасауға, болып жатқан өзгерістерге тез бейімделуге қабілетті білікті маман, индустриалды-инновациялық жағдайды шешуге лайық, өз қалауы мен қоғам талабына сай өзін көрсете білуге бейім, өз ойын еркін айта алатын, жоғары білімді, ұлттық тілді, тарихты жетік меңгерген, отандық және әлемдік мәдениетті бойына қалыптастырған, шығармашыл, оңтайлы кәсіби маман дайындау. Бұл мақсатты жүзеге асыруда еліміздегі білім беру саласының бағыт-бағдарын айқындайтын Білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы қабылданғаны бәрімізге белгілі. Бағдарлама бірнеше мақсаттар мен міндеттерден туындап отыр, соның ішінде техникалық және кәсіптік білім берудің мақсаты: қоғамның және экономиканың индустриялық-инновациялық даму сұраныстарына сәйкес техникалық және кәсіптік білім беру жүйесін жаңғырту, әлемдік білім беру кеңістігіне кірігу, педагог мамандығының беделін көтеру, білімнің бәсекеге қабілеттілігін арттыру [2]. Жоғары оқу орнында дайындықтан өткен мамандардың білімі жоғары дәрежеде болуы керек. Өйткені, бұл талап әрбір мамандық бойынша білім беру мазмұнын салыстырмалы түрде біртұтас білім саласы ретінде анықтауы керек. Білім берудің күрделі мазмұнын меңгеруде, оқу-тәрбие үрдісін ұйымдастырудың қазіргі кездегі ұстанымдарын жүзеге асыруда, педагогикалық үрдіс, яғни, оқытушылар мен студенттердің өзара байланысқан және өзара келісілген іс-әрекеті басты міндет атқарады. Сондықтан, қазіргі кездегі жоғары білім беру алдында студенттер мен оқытушылардың жұмыстарының түрлері мен әдістерін жүзеге асыру мәселесі тұр. Бүгінгі таңда еліміздің білім беру саласында бәсекеге қабілетті ұрпақ тәрбиелеу үшін маңызды міндеттерді шешуге бағытталған күрделі бетбұрыс жасалуда. Мұғалімнің кәсіби мүмкіндігі оның бойындағы өзін-өзі дамытып отыру дайындығына тікелей байланысты. Бұл мәселеге әлеуметтік - педагогикалық тұрғыдан келу үшін мұғалімнің субъект ретіндегі алдына қойған міндеттерін орындауға деген әзірлік деңгейіне көз жеткізу қажет. Әрине, оның кәсіби өсуі жеке тұлға ретіндегі ерекшелігіне әбден қатысты. Сондықтан бұл жерде даралық-тұлғалық қалыптасу, іскерлік - әдістемелік жетілдіру, кәсіптік-пәндік білімін толықтыру компоненттерінен өз қажеттілігін тани алу мүмкіндігі туады. Бұл жердегі «өз қажеттіктерін сезіну» — кәсіби қызметтің негізі. Өйткені, ол өзінің әлеуметтік бар мүмкіндігін дамытудың жолдарын білу деген. Болашақ кәсіби құзыретті маман осы ақпараттық қоғамнан қалыспай, жедел ойлаушы, жедел шешім қабылдаушы, ерекше ұйымдастырушылық қабілетті, нақты бағыт — бағдар беруші болып шығуы — бұл қазіргі заманның талабы. Құзыреттілік қалыптастыру дегеніміздің өзі болашақ кәсіби маманның — қазіргі студенттердің шығармашылық қабілеттерін дамыта отырып ойлаудың, интеллектуалдық белсенділіктің жоғары деңгейіне шығу, жаңаны түсіне білуге, білімнің жетіспеушілігін сезінуге үйрету арқылы ізденуге бағыттауды қалыптастырудағы күтілетін нәтижелер болып табылmaq. Студенттердің кәсіби құзыреттілік мәселелері туралы пікірлер кәсіби маман даярлау мәселелерімен айналысып жүрген отандық және шетелдік ғалымдар, педагогтар, психологтар еңбектерінде көрініс табуда. «Құзыреттілік» түсінігі білім беру саласында 1960-1970 жылдардағы шетел әдебиеттерінде, ал 1980 жылдардың соңында отандық әдебиеттерде кездесті. «Кәсіби құзыреттілік, жете білушілік» ұғымын енгізудің қажеттілігі оның мазмұнының кеңдігімен, интегративтік сипатымен, «кәсіптілік», «біліктілік», «кәсіби мүмкіндіктер» және т.б. түсініктерді біріктіреді [3] «Құзірет» және «құзіреттілік» ұғымдарын педагогикалық үрдіске енгізу бағытында ғалымдар зерттеу жұмыстарын арнап, әдіснамалық мәнін ашып, өздерінің әртүрлі түсініктемелерімен сипаттауда. Аталған ұғымдардың табиғи мәніне жетуге байланысты Д.И.Ушаковтың редакциясымен жарық көрген түсіндірме сөздіктің авторлары «құзыреттілік» және «құзырет» сөздерінің арасындағы айырмашылықтарды дәлелдеуге тырысқан. «Құзыреттілік» – хабардар болушылық, абыройлық; «құзырет» – жеке тұлғаның кәсіби қасиеті және қызметтік сипаттардың нақты жиынтығы деген, К.В.Шапошников: «Кәсіби құзіреттілік категориясын: қоршаған ортамен өзара әрекет етуінде адамның кәсіби іс – әрекетін жобалау және жүзеге асыруға мүмкіндік беретін тұлғалық қасиеттері, білімі, іскерлігі және тәжірибесінің біріккен жиынтығы », -десе, И.Н.Алмазова құзірет – адамның іс-әрекеті саласындағы білімі мен іскерлігі, ал құзіреттілік – маман

құзырлық қасиеттерін сапалы қолдана алуы тұрғысында пайымдайды [4]. Қазақстанда кәсіби құзыреттілікті қалыптастырудың теориялық және практикалық қырларын Ш.Х.Құрманалина (колледж жағдайында бастауыш сынып мұғалімдерін кәсіби даярлау), Б.Т.Кенжебеков (жоғары оқу орны жүйесінде болашақ мамандардың кәсіби құзыреттілігі), Г.Ж.Меңлібекова (болашақ мұғалімнің әлеуметтік құзыреттілігі), Б.Қасқатаева, С.И.Ферхо (мұғалімдердің оқу үдерісінде электронды оқу құралдарын пайдалана білу құзыреттілігі) және т.б. ғалымдар зерттеген. Маманның кәсіби құзыреттілік мәселесі күрделі де көп қырлы. Бұл ғылыми педагогикада, психологияда, әлеуметтануда, кәсіби білім берудің теориясы мен әдістерінде, гуманитарлық ғылымда әр қырынан қарастырылып жүр. Құзыреттілік – жеке тұлғаның теориялық білімі мен практикалық тәжірибесін белгілі бір міндеттерді орындауға даярлығы мен қабілеті. Ол жансыз жаттанды білім түрінде емес, жеке тұлғаның танымға, ойлауға қатысын және әрекетке, белгілі бір мәселелерді ұсынып, шешім жасауға, оның барысы мен нәтижелерін талдауға, ұдайы түрде ұтымды түзетулер енгізіп отыруға деген белсенді іс-әрекеттен көрінеді. Осы ретте еліміздің кәсіби білім беру жүйесі алдында, оның ішінде болашақ педагог даярлауда ең алдымен педагогтың кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру міндеті тұр. Кәсіби құзыреттілік ұғымын түсіндіруде екі бағыт бар: адамның стандартқа сәйкес әрекет ету қабілеті; жеке тұлғаның жұмыста нәтижеге жетуіне мүмкіндік беретін сапалары. Б.Т. Кенжебеков құзыреттілік жөнінде: «Құзыреттіліктің бар-жоғын адам еңбегінің нәтижесіне қарап пайымдау қажет. Кез-келген қызметкер, өз әрекетімен кәсіби іс-әрекеттің түпкі нәтижесіне сай талаптарға жауап беретін жұмыстарды орындаса ғана, кәсіби құзыретті болып саналады», деп анықтама береді [5].

Еліміздің саяси, экономикалық, мәдени, қоғамдық өміріндегі өзгерістерге сай жоғары оқу орындарының үлкен жауапкершілікті сезініп, білікті, өз ісінің шебері, бәсекеге қабілетті, кең ауқымды, жан-жақты дамыған маман дайындауға ұмтылуы, өзінің әлеуметтік-экономикалық және рухани дамуының мазмұны мен сипаттарының өзгеруіне және еңбек сапасына талаптың жоғарылуына байланысты өз ісін жетік білетін, кәсіби білігі мол мамандарды қажет етеді. Сондықтан, кәсіби білімді маманның құзыреттілігі сол маманның жеке тұлға ретіндегі қасиеттерінің және ішкі психикалық жағдайларының күрделі жүйесі, оның кәсіби қызметі мен қабілетін іске асырум болып табылады. Құзыреттілік – қызмет атқарушының жеке мүмкіншілігі оның квалификациясы (білімі мен тәжірибесі), шешім қабылдай алуы немесе белгілі бір білім мен дағдыларына сәйкес шешім қабылдауы. Құзыреттілік — жеке тұлғаның теориялық білімі мен практикалық тәжірибесін белгілі бір міндеттерді орындауға даярлығы мен қабілеті. Ол жансыз жаттанды білім түрінде емес жеке тұлғаның танымға, ойлауға қатысын және әрекетке, белгілі мәселелерді ұсынып, шешім жасауға, оның барысы мен нәтижелерін талдауға, ұдайы түрде ұтымды түзетулер енгізіп отыруға деген икемділігінің белсенділігінен көрінеді. Құзыреттілік бірінші орынға білімгердің ақпаратты сауаттылығын емес, оның мәселені дұрыс шеше білу қасиетін қояды. Егер болашақ педагогтың құзыреттілігінің қалыптасуын орта кәсіби білім беру жүйесінің аумағында қарастырсақ, онда білім, білік, дағды мүмкіншілігі, яғни, бір сөзбен педагогикалық қызметке маманның қаншалықты дайын екендігі туралы айтуға болады. Кәсіби құзыреттілік деп педагогтың жеке бас сапалары мен оның психологиялық-педагогикалық және теориялық білімінің, кәсіби біліктілігі мен дағдысының, тәжірибесінің бір арнада тоғысуы деуге болады. Болашақ маман өз ісінің шебері, жақсы мұғалім болу үшін мамандығына қажетті қабілеттерді және жалпы әлемдік мәдениетті, өз елінің мәдениетін, қарым-қатынас мәдениетін, тіл мәдениетін игеріп, интеграциялық үрдістерді меңгеріп, әлемдік білім кеңістігінің өресінен шыға алуға талпынуы керек.

Кәсіби құзыреттілікті қалыптастыру жеке шығармашылық қабілетті дамытуды, педагогикалық инновацияларды дұрыс қабылдауы, күнделікті өзгеріп жататын педагогикалық ортаға тез бейімделуді қажет етеді.

Болашақ маман дайындау мәселесі оның тұлғалық сапалары мен қасиеттерін қалыптастырудың мазысын көрсетеді. Тұлғалық-бағдарлық бағытта білім беру нәтижесі білім, біліктілік және дағды жүйесінде, шығармашылық іс-әрекет тәжірибесіне және эмоционалды көңіл-күйді көрсете білуге, ерікті қарым-қатынасқа педагогикалық бейімделген тұлғаны қалыптастыру ретінде түсіндіріледі [5]. Ғалымдардың пікірлерін басшылыққа ала отырып, біз «құзыреттілік» ұғымына – студенттердің жеке тұлғалық психологиялық ерекшеліктеріне байланысты меңгерген білімдерін, дағдылары мен біліктерін, танымдық және тәжірибелік іскерлігін өмірде дұрыс қолдануы деген түсінік бере аламыз. Сонымен педагог-психолог, ғалымдардың пікірі бойынша еңбек нарығында бәсекеге қабілетті, кәсіби оңтайлы маманның бойында белгілі бір құзыреттіліктер қалыптасуы қажет. Біріншіден, бағдарлы құзыреттілік (азаматтық белсенділік, саяси жүйені түсіну, баға бере білу, елжандылық, т.б.);

Екіншіден, мәдениеттанымдылық құзыреттілік (ұлттық ерекшеліктерді тани білу, өз халқының мәдениеті мен өзге ұлттар, әлем мәдениетін салыстыру, саралай білу қабілеті); Үшіншіден; оқу - танымдық құзыреттілік (өзінің білімділік қабілетін ұйымдастыра білу, жоспарлай білу, ізденушілік -

зерттеушілік әрекет дағдыларын игеру, талдау, қорытынды жасай білу); Төртіншіден; коммуникативтік құзіреттілік (адамдармен өзара қарым-қатынас тәсілдерін білу, мемлекеттік тіл ретінде қазақ тілінде, халықаралық қатынаста шетел тілінде қатынас дағдылары болуы); Бесіншіден, ақпараттық-технологиялық құзіреттілік (ақпараттық технологиялармен, техникалық объектілер көмегімен бағдарлай білу, өз бетінше іздей білу, таңдай, талдай білу, өзгерте білуді жүзеге асыра білу қабілеті); Алтыншыдан, әлеуметтік- еңбек құзіреттілігі (әлеуметтік-қоғамдық жағдайларға талдау жасай білу, шешім қабылдай білу, түрлі өмірлік жағдайларда жеке басына және қоғам мүддесіне сәйкес ықпал ете білу қабілеті); Жетіншіден, тұлғалық өзін-өзі дамыту құзіреттілігі (отбасылық еңбек, экономикалық және саяси қоғамдық қатынастар саласындағы белсенді білімі мен тәжірибесінің болу қабілеті) [6]. Қорыта келе, кәсіби құзыреттілік ең алдымен студенттің функционалдық сауаттылығы мен кез-келген мәселені дұрыс шеше білу қасиетінен көрініс табады. Студент қоғам талабына сай өзін-өзі үздіксіз жетілдіріп отыратын, кәсіби білімді, жаңа технологияларды меңгерген, ортамен қарым-қатынасқа тез бейімделе алатын, ұйымдастырушылық қабілеті жоғары, тәжірибесі мол, т.б. қасиеттерді жинақтағанда ғана кәсіби құзыретті маман бола алады. Студенттің кәсіби құзыреттілігі кәсіби және жеке сапалардан құралады. Кәсіби құзыретті маман деп өзінің педагогикалық әрекетін жоғары дәрежеде жүргізе алатын, қарым-қатынасқа әрдайым дайын, педагогикалық үдерісте үнемі оң нәтижелерге қол жеткізіп отыратын маманды атауға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауы. – Астана. 14 желтоқсан, 2012.
2. Қазақстан Республикасында 2020 жылға дейінгі білім беруді дамытудың Мемлекеттік бағдарламасы. - Астана, 2010.
3. Сенкибаева А.Т. Мұғалімнің кәсіби құзырлығын дамыту.//Білім берудегі менеджмент, №4.2009
4. Равен Дж. Компетентность в современном обществе: выявление, развитие и реализация. - Москва., 2002
5. Ш.Х.Құрманалина, Б.Ж.Мұқанова. Педагогика. - Алматы., 2007
6. Омарова Л.Т. Кредиттік оқыту жүйесінде студенттердің кәсіби құзыреттіліктерін қалыптастырудың педагогикалық шарттары - Алматы., 2007

ӘОЖ 37.015.3.

Орынбекова Айгерим Қайратқызы

Қазақ инновациялық гуманитарлық – заң университеті, Педагогика және психология мамандығының магистранты, Семей қаласы.

БОЛАШАҚ МАМАНДАРДЫҢ КӘСІБИ ӨЗІН – ӨЗІ ДАЯРЛАУЫ

Мақалада студенттердің болашақ кәсіби қызметінің сыртқы белгілері, бейімділіктері қабілеттері, сонымен бірге болашақ кәсіби өзін-өзі анықтаудың рөлінің маңызы баяндалады.

Түйін сөздер: *кәсіби өзін-өзі анықтау, мамандықтарына бағдарлап, эффективті, жас мамандардың кәсіби қалыптасуы, кәсіби іс-әрекет.*

В статье раскрываются внешние факторы будущей профессиональные способности, а также значимость роли профессионального самоопределения.

Ключевые слова: *профессиональное самоопределение, профессиональная ориентация, эффективность, профессиональное становление молодых специалистов, профессиональная деятельность*

The article deals with external factors of future professional activity of shedents, their professional ability, and also the meaning of role of professional self – determination.

Keywords: *professional selfdetermination, professional orientation, effectiveness, professional formation of future specialists, professional activity.*

Еліміздің білім беру жүйесіндегі жаңалықтар білім мазмұнына өзгерістер әкелуде. Атап айтсақ: оқу-тәрбие жұмысын ұйымдастыруда бағдарламаларды, оқыту әдістерін таңдауда міндетті түрде ЖОО-да білім беру жүйесі жастарды таңдаған мамандықтарына бағдарлап, жеке тұлғаның сапалары мен өзін-өзі анықтауындағы тұлғалық қасиеттерінің қалыптасуы. Бұл өзінің өмірінің қалыптасу жолдарының қажеттігін, оны іздеуін, таңдауын, білім перспективаларын анықтауын, ішкі жағдайлардың өзгерісіне төселуіне алып келеді. Ғалым психолог, педагогтардың зерттеулерінде негіз болатын оқушының түсінігіндегі идеялардың эмпатиялық көріністерінің өзін-өзі кәсіби анықтау теориясының өзекті мәселесі екендігін В.И. Слободчиков, И.Д. Фрумин ал педагогтың іс-әрекеті:

өзін-өзі дамыту, өзін-өзі жетілдіру үрдісінде адамгершілік құндылықтарға, әлеуметтік-мәдени қатынастарға бағыттауға сүйену қажеттігіне Е.В. Бондаревская, А.В. Петровский мән берсе, субъектіні дамытуда тұтас педагогикалық үдерістің өзара қарым-қатынасының мәнінің зор екендігі; «педагогиканың бірлесе қызмет атқарушылары» жақтаушылары туралы Ш.А. Амонашвили, И.П. Иванов болса, К.А. Абдулханова-Славская, В.И. Андреев, А.А. Бодалев, А.В. Мудрик, Д.И. Фельдштейннің тұжырымдарынан қорытындылағанымыз әлеуметтік және кәсіптік топтардың әр түрлі жас өкілдерінің продуктивті, толық қарым-қатынасының қажеттігі. Жеке тұлғаның тиімді кәсіби мамандық таңдауда өзін-өзі бағалау мәселелері психологияда өзекті де, күрделі мәселелердің бірі болып отыр. Өзін-өзі бағалау мәселесін теориялық жағынан толығырақ қарастырған Б.Г. Ананьев, Л.И. Боженович, И.С. Кон. Көптеген зерттеушілердің еңбектерінде болашақ маманның кәсіби дайындығы мәселелерінің аспектілері қарастырылады: Атап айтсақ: мұғалімдердің жалпы педагогикалық дайындығы туралы: Н.К. Крупская, Н.В. Слостенин, Н.Д. Хмель, Т.С. Сабыров, Ж.Б. Қоянбаев және т.б. қарастырған. Зерттеуші ғалымдардың тұжырымдамаларына сүйене отырып, біз болашақ мұғалімдердің кәсіби дайындығын қалыптастыру проблемасының әртүрлі бағытта жүргізілетіндігіне көзіміз жетті. Оған дәлел: Бірінші бағыт мұғалімнің теориялық білімі мен оқу-тәрбие жұмысын атқаруға қажетті педагогикалық біліктері мен дағдыларының мазмұны мен жүйесін анықтайтын профессиограмма (В.А. Слостенин, Л.И. Щербаков). Екінші бағыттың өкілдері мұғалімдердің дайындығын оқу пәндері бойынша педагогикалық практиканың дидактикалық бағыттылығын күшейту мен арнайы оқыту арқылы жетілдіру (Т.В. Амельченко, С.Е. Архипова, Т.Ш. Дамаев, П.С. Подымова, Т.С. Сабыров, М.Н. Сарыбеков, С.И. Тадиян). Үшінші бағыт оқу-әдістемелік кешенмен қамтамасыз ету, соған сәйкес мұғалімдердің кәсіби-педагогикалық және әдістемелік дайындығын жетілдіру (Қ. Аймағанбетова, А.Х. Аренова, А.Е. Әбілқасымова, Л.В. Ванков, Б.М. Қосанов, Ш.Х. Құрманалиева, Т.Қ. Оспанов, С. Рахметова, С.О. Сатқанов, Н.Н. Светловская, Л.П. Стойлова, П.М. Эрдниев). Нәтижесінде, зерттеудің өзектілігі бір жағынан тәжірибе талаптарына жауап беруімен байланысты болады және екінші жағынан осындай іс-әрекеттің теориялық негізін анықтау деп қарастырамыз. Сондықтан, тұлғалық-кәсібилік даму, өсу — адам дамуындағы шексіз процесс. Осы кезде өзін-өзі басқаруы, қоғамның өзгерістерін байқауы, қоршаған ортамен байланыс жасай отыра, өмірдің сан қырын қабылдауы өмір мен кәсіби тәжірибесінде анықталады. Көптеген жас мамандарда ЖОО-ның алғашқы 1-жылдың соңында, кейбіреуінде 3-жылдың соңына қарай әлеуметтік адаптация аяқталады. Бұл қарастырып отырған өзін - өзі анықтау және өзін-өзі жетілдіру процесіндегі проблема, өзінің кәсіби қызығушылығы, қабілеттері мен жас мамандар үшін қажеттілігі мен оның құрылымдары, факторлары. Сондықтан зерттеуші ғалымдардың айтуы бойынша кәсіби алды дайындықтың маңызы зор. Пікірді жақтай отырып, біз кәсіби алды дайындық мектептік кезеңнің органикалық бөлігі және алғашқы кәсіби өзін-өзі анықтау звеносы, жас маман ретінде қалыптасып, іс-әрекетке адаптация жасауға дайындық болып саналады. Ал педагогикалық университеттегі кәсіби оқыту кезеңінде кәсіби фундаменті қаланады, кәсіби білім, білік, дағдылары қалыптасады. Сонымен қатар мұғалім тұлғасында педагогикалық іс-әрекетке деген қажеттілік бар кәсіби бағыттылық маңызды орын алады. Оған жататындар: 1) балаларға деген сүйіспеншілік пен қызығушылық; 2) педагогикалық жұмысқа деген ынта-ықылас; 3) психологиялық-педагогикалық байқампаздық пен зеректік; 4) педагогикалық әдеп; 5) педагогикалық қиял; 6) ұйымдастырушылық қабілет; 7) әділдік таныту; 8) қарым-қатынас орната білу; 9) талап қоя білу; 10) мақсаттылық; 11) өзін-өзі ұстай білу; 12) өзіндік баға; 13) руғани-танымдық қажеттілік; 14) интеллектуалды белсенділік; 15) педагогикалық өзіндік білімденуге дайын болу [6: 47]. Жоғарыда қарастырған мәселелерді ескере отырып, біз жалпы білім беру және ЖОО-ғы педагогикалық ұжымның кезеңдерін, басты бағыттарын айқындадық: Бірінші этап – кәсіби өзін-өзі анықтау (кәсіби алды дайындық). Басты бағыттар: 1.Оқушыларды кәсіпті саналы таңдауға және оны меңгеруге дайындықты қалыптастыру; оқушыларда педагогикалық мамандыққа кәсіби бағыттылықты қалыптастыру (әлеуметтік ортаның міндеттері, кәсіби құндылыққа икемделу, құзығушылық, кәсіпті таңдаудағы мотивация): а) өткізілетін семинардың жоспарын дайындау және оны жүзеге асыру; ә) іс-әрекеттің құрылым компоненттері бойынша құндылық, оқу мақсаттары, мазмұны, іс-әрекетті ұйымдастыру формасының әдістері. 2.Оқушыларда мамандық таңдау үшін практикамен қамтамасыздандыру. а) мұғалім мамандығының ерекшеліктері туралы білім беру (мақсат, мазмұн, тәсілдер мен құралдар); ә) оқушылар арасында сайыстар мен олимпиадалар ұйымдастыру; б) маманның моделін дайындау. 3.Педагогикалық мамандықты таңдау үшін кәсіби өзін-өзі анықтауда

психологиялық дайындықпен қамтамасыздандыру, оларда кәсіби маңызды сапаларды қалыптастыру және айқындау: а) мамандық бойынша мамандықтың профессиограммасын дайындау; 4. Кәсіби өзін-өзі анықтауға бағытталған мамандық таңдау жұмыстарын әдістемемен қамтамасыздандыру. а) мамандық бойынша әдістемелік ақпаратқа шоғырландыратын бағдарламалық құжаттардың әдістемелік орталығын құру; ә) ЖОО-да іскер ойындар, танымдық ақпараттық ойындар және тестік тапсырмалар дайындау; Екінші этап - кәсіби іс-әрекетке дайындық, кәсіби өзін-өзі анықтау. Маман ретінде өзін-өзі анықтауды бекіту іс-әрекетінің негізгі бағыттары. 1. Студенттердің жеке қызығушылықтары, бейімділіктері, қабілеттері, олардың негізгі қажеттілік-мотивациялық сферасының қалыптасуы: а) студенттердің қажеттілік-мотивациялық сферасын қалыптастыра білудің әдістемесін дайындау; ә) маман ретінде өзін-өзі анықтай білу әдістемесін дайындау; б) тұлғалық-бағыттылық жақтарының өзара әрекеттестігінің мазмұнымен үндес екендігін оқып білу; в) студенттерге және оқытушыларға арналған «Болашақ мұғалімдердің кәсіби өзін-өзі анықтауы» атты элективті курс дайындау; г) мұғалім іс-әрекетінің дәстүрлі оқу процесіне ынталандыру үшін қажетті жағдайларды тудыру (ұйымдастырушылық, психологиялық-педагогикалық), студенттердің кәсіби мотивациясын өзектендіруді іске асыру; д) сабақта таңдаған мамандығына білім, білік, дағды және қызығушылығын меңгертуге байланысты қажеттілікті қалыптастыруда мұғалімнің іс-әрекетін бақылаудың бағдарламасын дайындау; е) студенттердің сабақта мотивациялық күйін анализдеудің кестесін жасау; 2. Болашақ маманның негізгі бағыттарының кәсіби іс-әрекетін анықтау, кәсіби ойлауын дамыту: а) өздік жұмыстың бағдарламасын және студенттердің өз бетімен үздіксіз білім алудың бағдарламасын дайындау; ә) кәсіби маңызды сапаларды анықтау, бәсекеге қабілеттілігін анықтау; 3. Студенттердің кәсіби өзіндік сананың негізінде қалыптасқан кәсіби өзін-өзі анықтауын, өзін-өзі дамытуды белсендендіруді қажет ететін маман ретінде өзін сапалы қалыптастыратын кәсіби маңызды сапалардың кәсіби құзыреттілік пен шеберліктерін бекіту: а) студенттердің кәсіби өзін-өзі анықтауын көрсететін өзінің мүмкіндіктерін өзін - өзі анықтау деңгейінің әдістемесін дайындау; 4. Студенттердің барлық курстарында кәсіби өзін-өзі анықтауымен және адаптация жасай білумен қамтамасыздандыру: а) студенттердің әлеуметтік-кәсіби өзін-өзі анықтаудың критерилерін, деңгейлерін, бағдарламаларын, моделдерін дайындау; ә) студенттердің кәсіби өзін-өзі анықтауын және адаптация жасауды қамтамасыздандыратын әдістемелік нұсқама дайындау; Дербес жүргізілген кәсіби іс-әрекет маманның өзін-өзі анықтау өлшемі және басты кезеңі болып саналады. Өйткені осы кезеңде нақты уақыт ішінде мамандыққа эффективті түрде процеске кірігудің көрнекілігін байқауға болады. Сонымен қатар жас маманның кәсіби өзін-өзі анықтауының жағымды және жағымсыз механизмдерінің кезеңі болады. Жоғарыдағы баяндалғандарды ескере отырып кәсіби өзін-өзі анықтауды модель түрінде тұлғаның кәсіби өзін-өзі анықтаған құрылымының негізі: кәсіби білім, білік және дағдыларына дайындығы, яғни, кәсіби оқуда мамандыққа кірігулеріне дайындықтары, кәсіби іс-әрекетке дайындықтары, іс-әрекетке дербес көшу, таныстыру және хабардар болу, толық кәсіби өз бетімен білім алу, кәсіби шеберлік. Өзін-өзі анықтаудың деңгейі, жас мамандардың кәсіби қалыптасу уақытымен және кәсіби өсу деңгейімен анықталады. Кәсіби өзін-өзі көрсетудің алғашқы деңгейі – таныстыру және хабардар болу. Бұл – кәсіби іс-әрекеттің элементтерінің жас маманда өзінің кәсіби іс-әрекетінің элементтерінің болуымен сипатталады. Мұндай ерекшеліктер өзін-өзі анықтау деңгейінің жетістігінің критеріі болып табылады. Екінші деңгей - кәсіби өзін-өзі анықтауды көрсету (дербес іс-әрекетке көшу) функциональдық міндеттерді дербес орындауда оның дұрыстығымен сипатталады. Бұл деңгейге жетудің критеріі болып маманның кәсіби міндеттерді орындаудағы жетістігі болып саналады. Кәсіби өзін-өзі анықтаудың үшінші деңгейі – кәсіби дербестілігінің толықтығы, яғни жас мұғалімдердің бойында ұғымдардың міндетін жүктеу және жақсы дайындық. Зерттеулер бойынша 82% оқиға 3-4 жылда дербес жұмыс істеуге, ал кейбіреулерінде бұл процес аз мөлшерде кішкене белгілі бір уақыт аралығына дейін созылады. Бұл жерде мұғалімдердің кәсіби өзін-өзі анықтаудағы тұрақсыздықта кездесетін әлеуметтік- психологиялық факторлар және шағын мотивациялық мақсат бейімделуге ықпал етеді. Кәсіби өзін-өзі анықтаудың бұл деңгейі (үшінші) барлық кәсіби міндеттерді дербес орындаумен және олардың белсенділік танытуымен, шығармашылық тұрғыда келуімен және оқу-тәрбие процесінің сапасын, эффективті жағдайын іс-әрекет тарапынан мектепте педагогикалық ұжымда психологиялық дұрыс климаттың болуымен сипатталады. Бұл деңгейге жетудің критеріі болып іс-әрекеттің сапасы және эффективтілігінің бір-бірімен сәйкестілігінің талаптары мен нормалары болып саналады. Кәсіби өзін-өзі анықтау эффективті түрде практикалық шеберліктерінің қалыптасуына ықпал етеді. Олар толығымен базалық

пәндер бойынша кәсіби дайындық деңгейіне тәуелді, сонымен қатар кәсіби белсенділікке (инициатива (бастамашылық), шығармашылық, жаңашылдық), іс-әрекеттің профилі бойынша және танымдық белсенділіктің терең теориялық білімнің негізіне сүйенеді. Төртінші деңгей – кәсіби шеберлік. Бұл педагогтың жоғары шарықтаған қоғамдық және кәсіби белсенділік, жауапкершілік, кәсіби өзін-өзі басқара алатын маман болып есептеледі. Деңгейдің жетістігінің критеріі: нормативтерді бәрінен артық санау және іс-әрекеттегі кәсіби шеберлік. Төртінші деңгейге ЖОО-да студенттік өмірдегі 4жыл бойы дербес жұмыс жүргізген немесе ЖОО-да дейін кәсіби өзін-өзі анықтаған тұлғалар жетеді. Олар іс-әрекетте өздерін жоғары эффективті белсенділік және шығармашылық негізінде көрсетеді. Студенттің жеке басының қалыптасуы мен дамуына жоғары оқу орнындағы оқу-тәрбие процесінің ерекшеліктері әсер ететінін ескеру қажет. Қорыта келгенде, педагог мамандығы кәсіби іс-әрекеттің жалпы сипаттамасы позициясынан «Адам-Адам» қатынастар схемасында оның ерекшелік түрі болып табылады, ол ең алдымен, студенттерді оқу пәнінің құралдарымен және өзінің педагогикалық іс-әрекеттің тәсілдерінің көмегі арқылы дамыту мақсатымен анықталады [8: 27]. Зерттеудің нәтижелері ретінде келесі қорытындылар белу мүмкін:

- а) егер ұстаз кәсібін таңдауда мотивтер педагогикалық болса, бірінші курс студенттерінде кәсіби өзін-өзі табу табысты болады;
- ә) әртүрлі кәсіби бағдар берудің педагогикалық сыныбы ұзақ мерзімнен өткен студенттерде кәсіби өзін-өзі табу нәтижелі және олар жаңа жағдайларға ЖОО-да сұхбаттасу жағдайларына бейімделуден табыстырақ;
- б) тәжірибе көрсеткендей, кәсіби өзін-өзі анықтау үрдісін белсенді ету не жылдамдатудың негізгі жолдарының бірі - педагогикалық кәсіпке кәсіби бағдар берудің ұзақ мерзімді түрлері (ЖОО-да технологияны тереңдетіп оқыту) болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Бабанский Ю.К. Проблема повышения эффективности педагогических исследований. – М.: Педагогика, 1982. – 190 с.
2. Петровский А.В. Проблемы развития личности с позиции социальной психологии // Вопросы психологии. – 1975.- №3. – С. 26
3. Хмель Н.Д. Біртұтас педагогикалық процесті жүзеге асырудың теориясы мен технологиясы: Оқу құралы. – Алматы: Print-S, 2005. -140 б.
4. Т. Сабыров. Болашақ мұғалімдердің дидактикалық дайындығын жетілдіру. /Көмекші құрал/ - Алматы. Ы.Алтынсарин атындағы Қазақтың білім академиясының Республикалық баспа кабинеті, 1999 ж., 83 б. Б.43
5. Қоянбаев Ж.Б., Қоянбаев Р.М. Педагогика. – Алматы, 2000.
6. Р.Т. Игенбаева. Жоғары мектеп педагогикасы. Алматы: ЖШС «Эверо», 2009.-169 бет. Б.110.

ОӘЖ: 159.9.

Сулейменов О.

Қазақ инновациялық гуманитарлық - заң университетінің 2-курс магистранты, Семей қаласы
Ғылыми жетекшісі: **Дакина Г.Т.**

Қазақ инновациялық гуманитарлық - заң университетінің аға оқытушысы, Семей қаласы

БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМ ТҰЛҒАСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ҚАРЫМ - ҚАТЫНАСТЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Мақалада болашақ мұғалімнің тұлғалық қалыптасуындағы қарым -қатынастың ролі қарастырылған. Қазіргі қарым - қатынастың маңыздылығына жан - жақты сипаттама берілген.

Түйін сөздер: қарым - қатынас, тұлға, субъект, студент, педагог.

В статье рассмотрена роль общения в личностном формировании будущего учителя. Дана всесторонняя характеристика важности современного общения.

Ключевые слова: общение, личность, субъект, студент, педагог.

The article considers the role of communication in the personal formation of the future teacher. A comprehensive description of the importance of modern communication is given.

Keywords: communication, personality, subject, student, teacher.

Білім беру мекемелеріндегі тәрбие процесін ұйымдастыру жұмыстарында жастарды қарым - қатынасқа тәрбиелеудің теориялық және әдістемелік негіздерін жасау өте маңызды мәселенің бірі.

Жалпы білім беру мекемелеріндегі әлі де шешімін таппай келе жатқан өзекті мәселе болашақ мұғалім тұлғасын қалыптастырудағы қарым - қатынастың ролін көтеру.

Қазақстанның ХХІ ғасырдағы басты даму жолын белгілеп берген «Қазақстан – 2030» атты стратегиялық жоспарында халықтың рухани жаңаруына ерекше маңыз берілген. Адамдардың ой-санасын бір сәтте өзгерту мемлекеттің қолынан келмейді. Бірақ мемлекет өзгерістер процесін, объективті тенденцияларды түсіндіру, маңызды ақпаратты халыққа жеткізу жолымен де және ең бастысы, өзіндік молшылыққа бағытталған әлеуметтік-экономикалық саясатты іске асыру жолымен жеделдетуге қабілетті.

Тұлғаның қалыптасуы, дамуы – күрделі процесс. Ал жеке тұлғаны мақсатты түрде қалыптастыратын - тәрбие. Тәрбие үрдісінде тұлғаның даму жағдайына үнемі көңіл аударылу қажет. Жеке тұлғаның дамуы шиеленіссіз, қайшылықсыз өтпейді. Сондықтан тәрбиелік істерді ұйымдастырып, жүзеге асыруда үнемі қарама-қайшылықтар туып отырады. Дамудың қозғаушы күші - қарама-қайшылықтар. Тәрбие заңдылықтары мен дамуды Н.И.Болдырев, М.А.Данилов, Л.С.Выготский, С.Л.Рубинштейн, Г.И.Щукина, Б.Т.Лихачев т.б. еңбектерінде зерттеген.

Қарым-қатынас - бұл әлеуметтік-психологиялық құбылыс, ол адам өміріндегі көптеген рухани және материалдық құндылықтарды қамти отырып, оның өміріндегі ең жоғары қажеттіліктердің бірі. Дегенмен, бір қарағанда қарым-қатынас ұғымы баршаға танымал және қандай да мағыналы қиындықтармен байланысты емес көрінеді. «Қарым-қатынас» сөзімен біз кәсіби, жеке, шығармашылық және тағы басқа жалпы қызығушылықтардың төңірегінде пайда болған қарапайым түсініктерді, яғни адамдардың бір-бірімен байланысын және қатынастарын, таныс немесе бейтаныс адамдармен кездесулерін, жеке қатынастарын түсіндіруге тырысамыз. Адам қоғамда, өзін қоршаған адамдар тобында өмір сүреді және дамиды, оның талаптарына сай өз пікірі мен мінез-құлқын өзгертеді, топтың өзге қатынасушыларымен бірлескен іс-әрекет ықпалымен түрлі сезімдерді бастан кешеді. Алайда мұның барлығы өзге адамдармен ақпарат алмасудан ғана болады, оларды жақсы тани отырып, біздің әрқайсысымыз қалай да болса қатынасқа түсеміз.

Қарым-қатынас мәселесіне мәдени-тарихи психологияның негізін салушы Л.С. Выготский баға жетпес үлес қосты [1]. Қарым-қатынастың тұлға санасына қайта жасалу механизмдерін түсіну Л.С.Выготскийдің ойлау мен сөйлеу мәселесін зерттеу барысында ашылады. Оның зерттеулерінде қарастырылатын қарым-қатынастың тұлға санасында мәдени аспект ретінде тасымалдануының мәдени-тарихи мәнін В.С.Библер нақты былай дейді: «Әлеуметтік байланыстардың терең санаға ену процесі (Выготскийдің ішкі сөйлеудің қалыптасуын талдауы) - логикалық жоспарда - ашық және қатысты «мәдениет бейнелерінің» дербестілігінің, оның дайын феномендерінің ойлау мәдениетіне айналуы. Әлеуметтік байланыстар ішкі сөйлеуге еніп қоймай, онда олар түбегейлі қайта жасалады, әлі жүзеге асырылмаған жаңа мәнге, сыртқы әрекетке жаңа бағытқа ие болады». Қазіргі психологияда қарым-қатынас табиғи және әлеуметтік құбылыстардың барлық түрлерін сипаттау үшін пайдаланатын, өзара әрекеттестігі түсінігінің синонимі ретінде қарастырылады. С.И.Ожегов сөздігі бойынша, өзара әрекеттестік - екі құбылыстың өзара байланысы [2]. Философиялық сөздікте өзара әрекеттестік - «өзара ықпал», «кез келген байланыс және материалды объектілер мен құбылыстар арасындағы қатынас» ретінде пайымдалады. Ал өзара әрекеттестік - «субъектінің бір-біріне тікелей немесе жанама ықпал ету, олардың өзара шарттастығын тудыратын процесс» ретінде анықталады.

Бүгінгі студенттердің өзін-өзі тану процесі, тұлғалық қалыптасуы тиімді өтуі үшін ол өз таңдап алған педагогикалық қызметті жүргізудің жолында қажетті қарым - қатынастың ең өзекті аспектілеріне арқа сүйеп және оқу үрдісінде өзін-өзі тәрбиелеуі тиіс.

Тәрбиедегі басты мәселе-студенттің жеке тұлғалық қасиеттерін дамытуды көздеу, соны орындағанда ғана олардың жауапкершілігін арттыру жүзеге асады. Ал қоғамға қызмет ететін тұлға тәрбиелеу мақсаты көзделсе, онда өз пікірі арқылы ғана әрекет ететін тұлға тәрбиелеу мүмкіндігі шектеледі.

Қарым-қатынас - адамзат үшін әртүрлі деңгейде, әртүрлі кезеңде қалыптастыруды қажет ететін құбылыс. Қарым-қатынасты білім мен біліктілік, дағды және адамның ішкі құндылықтарына негізделген мәдени сауаттылық, танымдық іс-әрекет дамуының деңгейі ретінде қарастыруға болады. Тұлғаның жеке бас қасиеттері қарым-қатынас процесінде дамиды. Қарым-қатынас оның танымдық іс-әрекетіне ықпал етіп, психикалық процестерінің қалыптасуына негіз болады. Қарым-қатынас арқылы болашақ мұғалімнің кәсіби мәдениетін қалыптастыруға болады.

Қарым-қатынас мәселесінің мән-мағынасын, тұлға дамуында маңыздылығын, қолданылу аясы туралы қазақстандық психолог ғалымдардың (С.М.Жақыпов, Ә.Ж.Алдамұратов, С.Қ.Бердібаева, Қ.Т.Шерьязданова, Н.А.Ладзина, Н.Қ.Тоқсанбаева, С.А. Елеусізова т.б.) да еңбектерінің алатын орны ерекше. Сонымен қатар, тұлғаның дамуы мен қалыптасуында өз халқының тарихы мен ұлттық құндылықтарды пайдалану белсенділігі (М.М. Мұқанов, Қ.Б. Жарықбаев, С.М.Жақыпов, С.Қ.Бердібаева, Л.К.Көмекбаева т.б.) жоғарылап, оны қолдануға деген қызығушылық артып келеді.

Қазіргі жағдайда нарықтық қатынастың дамуы және бәсекелесуде кез келген мамандықтарда болашақ мұғалімнің кәсіби этикалық мәдениетін қарым – қатынас үрдісінде қалыптастыру рөлі күшейе бастады. Әсіресе оның тиімділігі кәсіби мамандардың іс-әрекетінің нәтижесіне қатты әсерін тигізеді. Осы орайда бәсекелесу жағдайында тұлғаның болашақ мамандық иегері ретінде кәсіби қарым-қатынастың тиімді формаларын меңгеруі қазіргі таңда маңызды болып табылады.

Сонымен қарым-қатынас пен іс-әрекет байланысын түрліше түсінуге болады. Ол, Г.М. Андрееваның пікірінше (1980), адамның әлеуметтік болмысының екі жағын бейнелейтін, тең мәнді категориялары ретінде болуы мүмкін және қарым-қатынас іс-әрекеттің ерекше түрі ретінде интерпритацияланады [3].

Қарым-қатынас - ортақ нәтижеге қол жеткізу мен қатынасты жақсарту мақсатындағы олардың күшін біріктіруге және келісімге келуге бағытталған екі (немесе одан да көп) адамның өзара әрекеттесуі. Іс-әрекет бағыты тұрғысынан қарым-қатынас – бұл бірлескен іс-әрекет жасау қажеттілігінен туындайтын және басқа адаммен ақпарат алмасу, өзара әрекеттестіктің ортақ жоспарын құру, сол адамды қабылдау мен түсінуден туатын, адамдар арасында байланыс орнату мен оны дамытудың күрделі және көп деңгейлі процесі. Қарым-қатынас – адам қатынасының күрделі түрі. Қарым-қатынастың кез-келген түрі қарапайым болып көрінгенімен, объективті және субъективті сипаттағы күрделі заңдылықтарға бағынады [4]. Адамдардың қарым-қатынас түрлерін терең білуі – олардың әртүрлі нәтижелі қызметінің қажетті шарты.

Кең мағынада қарым-қатынас дегеніміз - адамның жеке және әлеуметтік өмірінің міндетті шарты болып табылады. Адамдардың бірлескен іс-әрекет ету процесінде адамның белгілі мінез-құлық үлгісі мен түрі қалыптасады. Бірте-бірте олар тұлғаның құрылымымен астасып кетеді. Қарым-қатынас процесі барысында адам өзінің ішкі «Менін», сонымен қатар әлемнің бейнесін санасында қалыптастырады. Адамдардың қарым-қатынасы әр түрлі критерийлер негізінде бағаланады. Оның біреуі қарым-қатынастың тиімділігі болып табылады. Оқытушылар алдында болашақ мұғалімдерді оқу іс-әрекетінің субъектісі ретінде қалыптастырудың психологиялық – педагогикалық міндеті тұр, бұл ең алдымен, оны өз іс-әрекетін жоспарлау, ұйымдастыру ептілігіне, толықтай оқу, қарым-қатынас жасау іскерлігіне үйретуді ұйғарады. Мәселені осылайша қою табысты оқуға қажетті оқу іс-әрекеттерін және тұлға қалыптасуының аспектілерін анықтауды және оларды қалыптастыру бойынша жұмыстарды нақты ұйымдастыруды талап етеді.

Болашақ мұғалімдердің жоғары оқу жағдайындағы дайындығы жан-жақты ұйымдастырылуы тиіс. Теориялық терең білімге қоса тәжірибелік дағдылары, адамгершілік қалыптасуы, тұлғалық мүмкіндіктері және кәсіби бағдары жетілген маманды дайындаудың күрделілігі сөзсіз. Дегенмен, жаңа заман маманын дайындау атап өтілгендердің барлығы ескерілгенде ғана, ХХІ ғасырға сай жоғары білімді кәсіби маманды қалыптастырудың мүмкіндігі туады.

Болашақ кәсіби мамандарға білім беруді әр мамандықтың өзіндік ерекшелігіне қарай ұйымдастырудың қажеттілігі анық. Соның ішінде педагог кадрларды даярлаудың психологиялық-педагогикалық, әлеуметтік-экономикалық және технологиялық негіздерін нақтылау міндеттері тұр. Педагогикалық мамандық бойынша білім алушы студенттерді педагогикалық іс-әрекетке үйретудің қазіргі заманға көзқарастары бұған дейін қалыптасып қалған түсініктерге де жаңаша қарауды ұсынады.

Болашақ ұстаз бұл жағдайға жетудің күрделілігін сезіне отырып, қарым - қатынас мәдениетін меңгеруге тәжірибелі оқытушының көмегімен оған дайындық жасауға мүмкіндік алады. Жан - жақты, заман талабына сай білікті, болашақ мұғалім мамандарды дайындау жоғары оқу орнындағы бүкіл оқу үрдісін ақпараттандыру мәселесін жеделдеткенде, инновациялық оқыту технологиясын енгізгенде, сонымен қатар, оқытудың әлемдік озық үлгілері мен халқымыздың төл педагогикалық қағидаларын пайдаланғанда мүмкін болары сөзсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Выготский Л.С. Собрание сочинений в 6-ти тт. Т.6. - М.: Педагогика. 1984.304 с.

2. Ожегов С.И. Словарь русского языка. – М.: Русский язык, 1986.
3. Андреева Г.М. Психология социального познания: Учебн. Пособие для студентов высших заведений. – М.: Аспект Пресс, 2000. – 288 с.
4. Шадриков В.Д. Психология деятельности и способности человека. 2-е изд. перераб. и доп. – М., 1996. – 557 с.
5. Тоқсанбаева Н.Қ. Психологиядағы қарым-қатынас мәселесі // Білім беру жүйесінде адам ресурстарын басқарудың қазіргі тенденциялары: Халық аралық ғылыми-практикалық конференция материалдары, - Алматы, 2005.-345-347 б.
6. Горянина В.А. Психология общения. –М.: Академия, 2005. – 416 с.

ОӘЖ: 378.12

Уразбаева А.К.

Қазақ инновациялық гуманитарлық - заң университетінің 2-курс магистранты, Семей қаласы

Ғылыми жетекшісі: Аязбекова Р.А.

псих.ғ.д., Қазақ инновациялық гуманитарлық - заң университеті, Семей қаласы

БОЛАШАҚ МАМАНДАРДЫҢ ҚҰЗІРЕТТІЛІГІНЕ СӘЙКЕС ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫН ДАМЫТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Мақалада құзіреттіліктің теориялық мәселелеріне сипаттама берілген. Сонымен қатар құзіреттілікке сәйкес шығармашылықты дамыту жолдары қарастырылған.

Түйін сөздер: құзіреттілік, қабілеттілік, шығармашылық, креативтілік.

В статье дано описание теоретической проблемы компетентности. А также рассматриваются пути творческого развития соответствующие компетентности.

Ключевые слова: компетентность, способность, творчество, креативность.

The article describes the theoretical problem of competence. And also the ways of creative development of the corresponding competence are considered.

Keywords: competence, ability, creativity, creativity.

Болашақ мамандардың кәсіби құзіреттілігі оқытудың қазіргі теориялары туралы білімдеріне, оқыту технологияларын меңгеруіне, жаңашылдықпен дидактикалық ойлауының дамуына негізделеді. Кәсіби құзіреттілік шұғыл түрде дидактикалық шешімдер қабылдауға, дидактикалық мақсаттарды қысқа уақытта шешудің жолдарын табуға, оқытудың әдіс-тәсілдерін таңдауға негіз болады.

Кәсіби құзіреттілік педагогикалық кәсіби шеберлікті дамыту ресурстарымен байытылған, себебі ол танымдық-гносеологиялық, реттеу, вариативті және интегративті қызметтер атқарады. Құзіреттілік басқа кәсіби құзіреттілік түрлерімен тығыз байланысты. Олар: рефлексивті-дидактикалық, коммуникативті-дидактикалық, психологиялық-дидактикалық, ақпараттық-дидактикалық т.б. Болашақ мамандардың кәсіби құзіреттілігін дамытудың жетекші құралдарына педагогикалық технологияларға бағытталған құзіреттілік, педагогикалық, психологиялық тәжірибенің мүмкіндіктерін жүзеге асыру жатады.

Құзіреттілік бірінші орынға білімгердің ақпаратты сауаттылығын емес, оның мәселені дұрыс шеше білу қасиетін қояды. Егер болашақ маманның құзыреттілігінің қалыптасуын орта кәсіби білім беру жүйесінің аумағында қарастырсақ, онда білім, білік, дағды мүмкіншілігі, яғни, бір сөзбен педагогикалық қызметке маманның қаншалықты дайын екендігі туралы айтуға болады. Кәсіби құзіреттілік деп - педагогтың жеке бас сапалары мен оның психологиялық-педагогикалық және теориялық білімінің, кәсіби біліктілігі мен дағдысының, тәжірибесінің бір арнада тоғысуы деуге болады. Болашақ маман өз ісінің шебері, жақсы маман болу үшін мамандығына қажетті қабілеттерді және жалпы әлемдік мәдениетті, өз елінің мәдениетін, қарым-қатынас мәдениетін, тіл мәдениетін игеріп, интеграциялық үрдістерді меңгеріп, әлемдік білім кеңістігінің өресінен шыға алуға талпынуы керек.

ЖОО-ны студенттерінің кәсіби құзыреттіліктерін қалыптастыру жөніндегі пікірін «кәсіби құзыреттілік – жеке тұлғаның кәсіби іс-әрекетті атқаруға теориялық және практикалық әзірлігі мен қабілеттілігінің бірлігі», - деп тұжырымдаған ғалым Б.Т.Кенжебеков болып табылады [1]. Ғалымның пікірі бойынша, құзыреттілік жансыз, жаттанды білім түрінде емес, жеке тұлғаның танымға, ойлауға қатысын және әрекетке, белгілі мәселелерді ұсынып, шешім шығаруға, оның барысы мен

нәтижелерін талдауға, ұдайы түрде ұтымды түзетулер енгізіп отыруға деген біліктіліктерінің белсенділігінен көрініс табады.

Біздің зерттеуімізде, жоғары білім беру жүйесінде болашақ психологтардың кәсіби құзыреттілігін дамытуға теориялық тұрғыда талдау жасалды, өйткені олар психологиялық үрдісті жетілдіруге көмектеседі.

Қоғамның сұранысын қанағаттандыру ұстаздан жоғары мәдени адами құндылықтар мен сенімдердің қалыптасқан жүйесін, кәсіби белсенділік пен өзін-өзі жүзеге асыруға деген ұмтылысты талап етеді. Осыған байланысты мұғалім тұлғасын үнемі шыңдап отыру қажет. Міне, болашақ мамандардың кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру жүйесінің негізгі міндеті осыдан туындайды: ол маманның кәсіби құзыреттілігін тұлғалық қасиеттерімен үйлесімді дамыту болып табылады. Еркін әрі белсенді ойлауға, оқу тәрбие үрдісін моделдеуге, жаңа идеяларды өзі туындатып, іске асыруға қабілетті маман кәсіби құзыреттілігінің деңгейін көтеру мәселесі - қазіргі әлеуметтік-экономикалық жағдайға өзекті проблемалардың бірі болып табылады. Біріншіден, кәсіби құзыретті оқытушы оқу-тәрбие жұмысы барысында шығармашыл тұлғаны қалыптастыруға жағымды ықпал ете алады, екіншіден, өзінің кәсібінде үздік нәтижелерге қол жеткізе алады, үшіншіден, өзінің кәсіби мүмкіндіктерін толығымен жүзеге асыра алады.

Білім сапасы педагог қызметінің сапасына тікелей байланысты. Педагогикалық іс-әрекеттің нәтижесінің табысты болуы болашақ маманның тұлғалық қасиеттерімен де тығыз байланысты болып келеді. Болашақ маманның кәсіби маңызды қасиеттерін зерттеумен айналысқан педагогтар: А.К.Маркова, Л.М.Митина, Н.В.Кузьмина, В.П.Симонов, К.Д.Успанов, А.А.Молдажанова т.б.

Педагог шығармашылығы деп - өзгермелі жағдайларда педагогикалық міндеттерді шеше алу процесін атауға болады. Шығармашыл тұлғаның ерекше жеке іскерлік қасиеттерін ерекшелендіріп тұратын қасиеттерін «креативтілік» - деп атаймыз [2]. Зерттеушілер Е.С.Громов және В.А.Мояко креативті іскерліктің мынадай белгілерін көрсетеді: ерекшелік, эвристикалық, фантазия, белсенділік, анықтылық-нақтылық, сезімталдық және т.б. Шығармашылық педагогқа бастамашылдық, дербестік, ойлау, сезіну, танымға деген құштарлық сияқты қасиеттерді меңгеруді қажет етеді. Атақты педагог ғалым В.А. Сухомлинский «Мұғалімдік мамандық – бұл адамтану, адамның күрделі және қызықты, мол рухани жан дүниесіне үңіле білу. Педагогикалық шеберлік пен педагогикалық өнер – ол даналықты жүрекпен ұға білу болып табылады» - деп ұстаздық өнерге ерекше баға берген.

Болашақ мамандарға тәрбие беру ісінде, педагогтың атқаратын міндеті өте зор. Бұл мәселе әрқашанда педагогика ғылымының өзекті мәселелері болып табылады. Адамгершілік, әдептілік, имандылыққа тәрбиелеу ісінің жеке өзіне ғана тән ерекшеліктері мен заңдылықтары бар.

Шығармашылық - жаңаны жасаудағы процесс, креативтілік – адамның ішкі ресурсы, әлеуеті. Креативтілік - адамның шапшаң, нақты ойлау, жоғары қызығушылықтарға негізделген бай қиял және проблеманы жылдам түсіну қабілетімен танылады. Креативтіліктің негізгі шартының бірі – адамның өзін-өзі ұстауы мен өзіне деген сенімділігі. Креативтілік тек қана ойлау операцияларының сапасымен ғана емес, тұлғалық сипатымен, шығармашылық кезеңдеріне қажетті білім, білік, дағдыны меңгеру деңгейімен ерекшеленеді.

Креативтілік - тұлғаның өзін-өзі дамытудағы маңызды фактор. Адамның креативтілік процеске дайындығы оның тәжірибеге деген ашықтығымен анықталады [3].

Шығармашылық көзі – танымдық қызығушылық, интеллектуалдық қабілет, білім, ойлау стилі, тұлғалық мінездеме, мотивация және қоршаған орта. Креативтілік факторлары – тұлғалық бағытталу, жағдайға талдау жасау, шығармашылық процесс, шығармашылық нәтиже.

Зерттеу жұмысында көрсетілген мәселелерді теориялық тұрғыда саралай отырып және мектеп практикасындағы қалыптасқан іс-тәжірибелерді зерделей келе, біз «құзыреттілік» ұғымына мынадай анықтама береміз: «құзыреттілік» – жеке тұлғаның жаңа жағдайда өзекті мәселенің шешімін табуға танымдық бағдары негізінде, психологиялық сапаларын дамыта отырып, білімдік-рухани құндылықтарға жетуге ұмтылысымен сипатталатын және шығармашылық қабілетті дамытуға жетелейтін танымдық сапасы» [4].

Оқу процесінде тұлғаның шығармашылық сипаттағы тапсырмаларын жүйелі түрде ұйымдастыру және оны болашақтағы кәсіби бағдарымен сабақтастыра зерттеу болашақ маманның дидактикалық құзыреттілігіне де байланысты. Өз пәнін жетік меңгерген және оның мазмұнын жаңа біліммен үнемі толықтыра отырып, шығармашылықпен жұмыс істеуі, өз болмысын терең зерделей

отырып, жеке тұлғаның дамуы мен қалыптасуына өзінің қолтаңбасын қалдыруына, рухани тұрғыда терең түсінуі педагогтың ішкі құндылық бағдарына байланысты.

Ғылыми зерттеу жұмысының бірінші кезеңінің нәтижесінде ЖОО студенттерінің зерттеу пәні ретіндегі кәсіби құзыреттіліктің жоғары білім беру жағдайына қатысты басты критерийлері мен көрсеткіштерін анықтауға мүмкіндік беретін педагогикалық-психологиялық шарттардың мәнін ашып көрсеттік.

Кәсіби білім беру мақсатына сай жоғары білім беру жүйесіндегі оқыту негізінде белсенді әдістер арқылы шығармашылық жұмыс жасауда интерактивті оқыту әдісінің орны ерекше. Студенттер оқу сабақтарына ұжымдық түрде қатынасып, қойылған міндеттерді шешеді [4]. Интерактивті әдіс үшін сыртқы шарттарды ескеру, пән сабағына қызығушылық таныту, ішкі үйлесімділік сезіміне баулу, күрделі жағдайлардың оңтайлы шешімдерін іздестіру, кіріктіре білу, оның механизмін дайындай алу қажеттігі туындайды.

Қазіргі уақытта құзыреттілік шешуші мәнге ие болып, білім беру жүйесі дамуының басым бағытына айналды.

Құзыреттілік бірінші орынға білім алушының ақпаратты сауаттылығын емес, оның мәселені дұрыс шеше білу қасиетін қойса, кәсіби құзыреттілік - маманның жеке бас сапалары мен оның психологиялық-педагогикалық және теориялық білімінің, кәсіби біліктілігі мен дағдысының, тәжірибесінің бір арнада тоғысуы деуге болады. Болашақ маман өз ісінің шебері, жақсы маман кәсіби құзыретті болу үшін мамандығына қажетті қабілеттерді және жалпы әлемдік мәдениетті, өз елінің мәдениетін, қарым-қатынас мәдениетін, тіл мәдениетін игеріп, интеграциялық үрдістерді меңгеріп, әлемдік білім кеңістігінің өресінен шыға алуға талпынуы керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Кенжебеков Б.Т. Жоғары оқу орны жағдайында болашақ мамандардың кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру. – Қарағанды, 2005.
2. Сыздықбаева Г.У. Формирование профессионально-личностной компетенции студентов педагогических вузов. Алматы, 2006.
3. Шакуров Р.Х. Компетенции в области профессиональной деятельности. – Казань, 2002.
4. Кларин М.В. Инновационные модели обучения в зарубежных педагогических поисках. – Москва, 1994.

ОӘЖ:4С(КАЗ) (038).001.5

Уразбаева Айжан Карловна

Қазақ инновациялық гуманитарлық – заң университеті, Педагогика және психология мамандығының магистранты, Семей қаласы

БОЛАШАҚ МАМАНДАРДЫҢ КӘСІБИ ҚҰЗІРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Мақалада құзыреттілік түсінігіне анықтама бере отырып, студенттердің кәсіби құзыреттілігін қалыптастырудың педагогикалық шарттары көрсетілген. Кәсіби құзыреттілікті қалыптастыруда шетелдік, отандық және кеңестік ғалымдардың пікірлері баяндалған.

Түйін сөздер: құзыреттілік, кәсіби құзыреттілік, педагогикалық шарттар.

В статье дается определение понятию компетенция, рассмотрены педагогические условия формирования компетенции студентов. Рассмотрены взгляды отечественных и зарубежных ученых о формировании профессиональной компетенции.

Ключевые слова: компетенция, профессиональная компетенция, педагогические условия.

The article deals with pedagogical condition of formation student's competition and given definition of matter competence. Also there examined native and foreign scientists point of views according formation of professional competence.

Keywords: competence, professional competence, adaptation, pedagogical innovation.

Елімізде қазіргі таңда қалыптасқан еңбек нарығы білімді, шығармашылық деңгейі жоғары, іс-әрекеттің сан түрлі саласында өз білімі мен іскерлігін қолдана алуға қабілетті мамандардың кәсіби дайындығының деңгейіне және сапасына қойылатын талаптарға өз ықпалын тигізуде. Осы орайда, жоғары оқу орындарының үлкен жауапкершілікті сезініп, білікті, шебер, бәсекеге қабілетті, жан-жақты дамыған маман дайындауға ұмтылуы, өзінің бүкіл қызметін осы бағытқа қарай бұруы заңды құбылыс, себебі, қоғам өзінің әлеуметтік-экономикалық және рухани дамуының мазмұны мен

сипаттарының өзгеруіне және еңбек сапасына деген талаптың жоғарылауына байланысты өз ісін жетік білетін, кәсіби құзыретті мамандарды қажет етеді.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев Ұлт жоспары «100 нақты қадам» бағдарламасында «Ұлттың дамыған мемлекеттердің отыздығына кіруі үшін адам капиталының сапасын көтеріп, кадрлардың бәсекелестік қабілетін арттыруымыз қажет» деген нақты тапсырма міндеттесе, «Қазақстан-2050 Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауында: «Бәсекеге қабілетті дамыған мемлекет болу үшін біз сауаттылығы жоғары елге айналуымыз керек. Қазіргі әлемде жай ғана жаппай сауаттылық жеткіліксіз болып қалғалы қашан. Біздің азаматтарымыз үнемі ең озық жабдықтармен және ең заманауи өндірістерде жұмыс жасау машығын меңгеруге дайын болуға тиіс» - деп болашақ мамандарды сапалы дайындау мәселесін ерекше атап көрсетті. Осы міндеттерді шешудің басты тетігі - жан-жақты дамыған, мамандығына сай кәсіби құзыреттілігі жоғары тұлғаны дайындау болып табылады [1].

Қазақстан Республикасы мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандартында жоғары білім берудің ұлттық деңгейдегі басты мақсаты – еліміздің әлеуметтік, экономикалық және саяси өміріне белсенді қатысуға

дайын, кәсіби құзыретті тұлғаның қалыптасуына ықпал ету деп нақты көрсетілген. Әлемдік тәжірибе мен ұлттық практика негізінде дайындалған бұл ресми құжатта әрбір оқушының жас ерекшеліктерін ескере отырып, білімнің мазмұнын меңгеруге бағытталған үш түрлі құзыреттіліктер жиынтығын игеруі мақсат етілген, олар: өзіндік менеджментке жататын өмірде кездесетін мәселенің шешімін табу құзыреттілігі; ақпараттық құзыреттілік; білімді игерумен бірге жүретін қарым-қатынастық, коммуникативтік құзыреттілік.

Дамыған елдердің оқыту жүйесінде кеңінен қолданылған «құзыреттілік», «құзырет» ұғымдары жаңа білім стандарты ұстанған басты бағыт ретінде біздің еліміздің білім беру жүйесіне де енді. Мұндай аса жауапты білім деңгейіне жету үшін оқу үдерісін соған сай ұйымдастыра білетін, аталған құзыреттіліктерді игерген, кәсіби құзыреттілігі қалыптасқан мамандарды даярлау міндеті тұр.

Болашақ маманның кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру мәселесі педагогикалық-психологиялық әдебиеттерде соңғы жылдары кеңінен қарастырыла бастады.

Құзыреттілік теориясы Г.В.Вайлер, Ю.В.Койнов, Я.И.Лефстед, Н.В.Матяш, В.В.Сериков, Р.Уайт, В.Чинапах және т.б. еңбектерінде негізделген.

«Құзыреттілік» және «құзырет» ұғымдары мәселесін талдаған шетелдік ғалымдар қатарына Дж.Равен, Н.Хомский, А.В.Хуторской, Н.В.Кузьмина, А.К.Маркова, И.А.Зимняя т.б. жатады.

Отандық педагогикада «құзыреттілік» ұғымы көбіне кәсіби дайындық, кәсіби шеберлік пен мамандықты меңгеру деңгейі ретінде қарастырылып, кәсіби-тұлғалық құзыреттілік түсініктері мен кәсіби маман даярлау мәселелерімен айналысып жүрген алыс және жақын шетел ғалымдарымен қатар отандық педагогтар, психологтар еңбектерінде көрініс табуда. Оған мына отандық ғалымдарымыздың, атап айтатын болсақ, А.Е.Әбілқасымованың, Б.Б.Баймұхановтың, М.Ә.Құдайқұловтың, Ж.А.Қараевтың, Б.Т.Кенжебековтың, С.Е.Шәкілікованың, А.Нұғысованың, С.Р.Рахметованың, Б.А.Тұрғынбаеваның, Ш.Х.Құрманалинаның, Ә.М.Мұқанбетжанованың, Т.Қ.Оспановтың, Ж.Т.Қайыңбаевтың, Б.М.Қосановтың, Қ.А.Аймағанбетованың, К.С.Құдайбергенованың, Г.Ж.Меңлібекованың және т.б. пайымдаулары мен тұжырымдамалары негіз бола алады.

Б.А.Тұрғынбаева шығармашыл оқытушыға тән құзырлылықты былайша сипаттайды: «педагогикалық ақиқаттағы проблеманы көре білу; оны тиімді шешу үшін қажетті ақпаратты тез арада таба білу, ондағы негізгіні анықтай алу; нәтижені болжай білу; жаңалықты тәжірибеге енгізе алу; әрекетін зерттеп талдай алу; нәтижеге шығармашылықпен сыни баға бере алу» [2]. Бұдан келе біз бұл автордың құзыреттілікті кез келген істің тәжірибеде көрініс табуы дегенін байқаймыз.

Б.Т.Кенжебеков құзыреттілік жөнінде: «Құзыреттіліктің бар-жоғын адам еңбегінің нәтижесіне қарап пайымдау қажет. Кез келген қызметкер, өз әрекетімен кәсіби іс-әрекеттің түпкі нәтижесіне сай талаптарға жауап беретін жұмыстарды орындаса ғана, кәсіби құзыретті болып саналады», – деп анықтама берген [3]. Өз еңбектерінде К.С.Құдайбергенова «құзырлылық – адамның өздік даму жолындағы ізгілік идеялар мен ұстанымдарға негізделген кіріктірілген сипаттамасы, ол құзыр – адамның тұлға болып қалыптасуындағы қызмет барысында байқалатын мінез-құлқы» деп тұжырым жасайды [4].

Г.Ниязова зерттеу жұмысында «құзыреттілік» ұғымына «Білім беру құзырлары – бұл білім алушылардың мағыналық бағдарлары, білімдері, біліктіліктері мен тұлғалық және әлеуметтік іс-әрекетін жүзеге асыруына қажетті нақты анықталған объектілер шеңберіне қатысты тәжірибелерінің жиынтығы» – деп анықтама береді [5].

Г.Меңлібекова болашақ педагогтің әлеуметтік құзыреттілігінің қалыптасуына үлкен мән береді. Оның пікірінше, әлеуметтік құзыреттілік – адамның әлеуметтік шындықты құндылық ретінде түсінуінің, әрекетті басқарудағы нақты әлеуметтік білімінің, өзін анықтаудағы субъективтік қабілетінің, әлеуметтік технологияны жүзеге асыру біліктілігінің бірігуі ретіндегі кіріктірілген сапалық қасиеттері [6].

Тағы бірқатар Қазақстан ғалымдары М.Жадрин, С.Мұқанова, Н.Н.Нұрахметов, Р.А.Сүлейменова және басқалар білім берудегі құзыреттілікті зерделеу негізінде төмендегідей анықтама береді: «Базалық құзыреттілік дегеніміз – мектеп қабырғасындағы оқушылардың ересек өмір сүруге, азаматтың рөлін ойнауға және білім алуды өмір бойы жалғастыруға дайындығы. Түйіндік құзыреттілік – барлық әлеуметтік мүмкіндіктерді проблемалық жағдаяттарды шешуге жұмылдыру; алған білім, білік және дағдыны, өмірлік тәжірибені белгілі бір мақсатқа қол жеткізуге шоғырландыруға қабілеттілік».

Сонымен, кәсіби білім берудегі құзыреттіліктер түйіні нәтижелерге жетуді көздейді. Мұны жоғары білім беру жүйесіндегі болашақ педагог мамандарын даярлауда ескеру қажет деп есептейміз.

Жоғарыда аталған еңбектерге талдау жасау арқылы құзыреттілікті үш топқа бөліп қарастырылатыны айқындалды:

Бірінші топ, адамның жеке тұлғалық іс-әрекет пен қарым-қатынас субъектісі ретіндегі құзыреттіліктер.

Екінші топ: адамның өзара іс-әрекеті мен әлеуметтік саласына қатысты құзыреттіліктер.

Үшінші топ: адамның іс-әрекетіне қатысты құзыреттіліктер. Қорытындылай келе, біз ғалымдардың пікірлерін басшылыққа ала отырып, «құзыреттілік» ұғымына – болашақ педагог мамандардың жеке тұлғалық ерекшеліктеріне байланысты меңгерген білімдерін, дағдыларын мен біліктерін, танымдық және тәжірибелік іскерлігін өмірде дұрыс қолдануы деген түсінік береміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Президенті – Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауы // «Қазақстан-2030» Стратегиясы – жедел өзгермелі тарихи жағдайлардағы жаңа Қазақстанның жаңа саяси бағыты. Астана, Ақорда 14.12.2014 ж.
2. Тұрғынбаева Б. А. // Білім берудегі менеджмент. - 2012. -№ 1. - Б. 21-24
3. Кенжебеков Б.Т. Сущность и структура профессиональной компетентности специалиста // Высшая школа Казахстана.–2002.–С.81-84
4. Құдайбергенова К.С. Құзырлылықтың педагогикалық категория ретінде дамуының теориялық-әдіснамалық негіздері // Алматы, 2012 ж.-Б.101-114
5. Сластенин В.А. Формирование личности учителя в процессе профессиональной подготовки. - М.: Педагогика, 1976. - 236 с.
6. Кенжебеков Б.Т. Болашақ педагогтің кәсіби құзыреттілігін қалыптастырудың теориялық-әдіснамалық негіздері. – Алматы: ТОО «Стандарт», 2006–260 б.

ОӘЖ:159.9.019

Шаменов М.Е.

Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университетінің ІІ – курс магистранты, Семей қаласы
Ғылыми жетекшісі: **Абдуллина Г.К.**

Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университетінің аға оқытушысы, Семей қаласы

ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ҚЫЗМЕТТІ ҰЙЫМДАСТЫРУЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Мақалада психологиялық қызметті ұйымдастырудың теориялық негіздері жайлы көзқарастар қарастырылған. Психологиялық қызметтің мақсаты мен міндеттері, қазіргі кездегі маңыздылығы жан-жақты сипатталған.

Түйін сөздер: психологиялық қызмет, жеке тұлға, әлеуметтену.

В статье рассмотрены взгляды о теоретической основе организации психологической службы. Всесторонне охарактеризованы цели и задачи, современная важность психологической службы.

Ключевые слова: психологическая служба, личность, социализация.

The article considers the views on the theoretical basis of the organization of psychological service. Comprehensively characterized the goals and objectives of the contemporary importance of psychological services.

Keywords: *psychological service, personality, socialization.*

Психолог маманның негізгі әрекеті психологиялық қызмет. Психологиялық қызметтің өмір тәжірибесінде каншалықты маңызды екендігін жете түсіндіріп, оны іс жүзінде қолданудың нақты шаралары мен әдіс-тәсілдерін іздестіру психологиялық сипаттағы күрделі мәселе болып саналады. Психологиялық қызметтің іске асырылу сипаттары түрліше мазмұнда және әр қилы формада болуы мүмкін. Бұл мәселенің гносеологиялық негізі жеке адамның, дара тұлғаның жан-дүниесін белгілі бағытта дамыту мақсат-мүдделерін көздейді. Психологиялық қызметтің шығуы мен даму жолы әлемдік әдебиетте, бұрынғы кеңестік заманда құлаш жайып, кең ауқымда қамтылмаған мәселелер қатарына жатады.

Психологиялық қызметтер - тіршілік жағдайларында қиындықтарға душар болған тұлғаға немесе отбасына көрсетілетін психологиялық қолдау, түзету – дамыту, психологиялық профилактика мен психодиагностикалық қызметтер кешені. Қазіргі кезде психолог маман ретінде денсаулық сақтау, білім беру, әлеуметтік қызмет көрсету, әскери, пенитенциарлық және т.б. салаларда психологиялық көмек көрсете алады.

Білім берудегі психолог қызметі XX – ші ғасырдың аяғынан бастап дами бастады. Психологиялық қызмет жайлы шетелде Альфред Бине, К. Рейнолдс, А. Валлонт, ресейде Р.Б.Радионон, И.А.Соколова, З.А.Малькова, А.Г. Асмолов, Н.Ф.Талызина және т.б. зерттеген. Ал Қазақстанда психологиялық қызметтің өмір талабына сай зерттелуі жайында бірен-саран жарияланған ғылыми-практикалық мақалалар болмаса, кең көлемдегі зерттеулер аз. XX ғасырдың 80-ші жылдарында Қазақстандағы психологиялық қызметтің мән-жайын зерттеген академик Т.Тәжібаев, М.Мұқанов, Ә.Алдамұратов, Н.Айғабылов, К.Оразбекова және т.б. ғалымдардың еңбектерінде республикалық баспасөзде және жеке туындыларда жарияланып, кейінгі кезде бұл мәселе төңірегінде сөз саябырсып қалды.

Қазір білім беру қызметі Англияда Цирил Бэрт, АҚШ-да Арнольд Гессель мектеп қабырғасында балаларға және олардың ата-аналарына психологиялық көмек көрсету ісіне кірісті. Осы бастама кейіннен «Гайденс» қызметі («гайд» - көмек көрсету, жетелеу деген мағынаны білдіретін сөзден шыққан) деп аталып, қазірге дейін білім беру жүйесінің үлкен бір саласы болып дамып келеді. Ірі мектептерде бірнеше психолог қызмет атқарады. Психологиялық қызметті ұйымдастыру іс-шаралары бірнеше бағыттардан тұрады және мынандай міндеттерді шешуге бағытталған:

- мектепке дейінгі балаларға мектептік жағдайларға емін-еркін өтуіне психологиялық көмек көрсету;
- мектепте оқу параллельдерін анықтап алуға ықпал жасау және психологиялық көмек көрсету;
- жоғары сынып оқушыларына мамандық таңдап алуға жәрдем беру және психологиялық көмек көрсету.

Көптеген елдер психологиялық қызметті мектеп қабырғасында және әлеуметтік ортада ұйымдастырып, психологиялық қызмет көрсету дәстүрі кеңінен қалыптасып келеді. Психологиялық қызмет Францияда өте жақсы дамыды. Францияда Альфред Бине мектеп психологиясының әкесі болып деп саналады, ол зерттеуді 1894 жылы бастаған. XX ғасырдың аяғынан бастап мектептегі психологиялық қызмет Шығыс Еуропа елдерінде қарқынды дами бастады [1].

Өткен ғасырдың басында Францияда А.Бине жекелік қасиеттерді зерттеу жөнінде бірнеше мақалалар жариялады. Ол 1905 жылы психологиялық зертхана ұйымдастырып, талапкерлердің интеллектуалдық қабілетін зерттеу жұмысын жолға қойды. А.Биненің жүргізген зерттеулері көптеген ғалымдарды қызықтырып психологиялық қызметті ұйымдастыруға ұйытқы болды. 1908 жылы Бостон қаласында Фрэнк Парсонс мамандыққа баулу бюросын ашты. Ол осы бюро қабырғасында көп жыл жүргізген тәжірибесін қортындылай келіп, мамандықты таңдап алу үшін әр адам үш нәрсені жақсы білуі қажет екенін көрсетті.

Біздің елде білім беру жүйесіндегі психологиялық қызметтің мақсаты мен мазмұнын анықтау XIX- XX ғасырдан басталды. 30 жылдардың аяғынан бастап практикалық психология дами бастады. Мектеп психологиясының дамуы А.Г.Асмолов, Ю.К. Бабанский, А.А. Бодалев, Б.А. Бяткин, В.В.

Давыдов, И.А.Дубровина, Ю.М.Забровин, А.М.Прихожан, Н.Г.Салмина және т.б. ғалымдардың есімдерімен байланысты[16].

Білім беру саласында психологиялық қызметті ұйымдастырудың ғасырдан асатын тарихы және мол тәжірибесі бар. Көптеген елдерде бұл қызмет өткен ғасырдың басында пайда болып, табысты дамып келе жатыр. Білім беру саласындағы психологиялық қызметтің даму тарихын және қазіргі жағдайын Р.Б.Радионов, И.А.Соколова, З.А.Малькова және т.б. ғалымдар зерттеген. Жеке тұлға ерекшеліктерін, психикалық қасиеттердің сандық және сапалық көрсеткіштерін зерттеу нәтижелерін мектеп тәжірибесінде қолдануды ұсынды.

Ал Қазақстан Республикасында қазіргі кезде психологиялық қызмет білім беру мекемелерінде өз дәрежесінде қажет екендігін дәлелдей білді. Осыған байланысты мектептегі және басқада оқу тәрбие мекемелеріндегі практикалық психологтар қажетті құжаттарды жүргізіп, оларды қолдану барысында жиі қиындықтарды кездестіруде. Білім беру мекемелерінде психологтардың назарын аударатын келесі мәселелер:

1. мектептегі психологиялық қызметтің жұмысын тиімді әрі сапалы ұйымдастыру;
2. психолог пен мектеп әкімшілігі әрекеттерін бір-біріне кіріктендіру мен сәйкестендіру;
3. жұмыс жоспарын құру;
4. диагностикалық қызметтерді және түзету-қалыптастыру шараларына қолайлы уақытты таңдау;
5. диагностикалық және коррекциялық әдістемелерді іріктеу.

Психологиялық қызметтің мақсаты — тұлға дамуындағы жан дүниесінің ерекшеліктерін анықтап, қоршаған ортаға көзқарасының, қарым-қатынас мәдениетінің қалыптасуына жетекшілік жасау.

Психологиялық қызметтің міндеттері:

- психологиялық және әлеуметтік-психологиялық тұрғыдан қиындық көріп жүрген балалардың проблемаларын анықтап, оларға дер кезінде көмек көрсету;
- оқушыларды мектеп табалдырығын аттаған күннен бастап оны бітіргенінше жетелеп, сүйеніш болып жүру;
- проблемасы бар балаларды жан-жақты зерттеп, оны туғызған себебін анықтау және түзету-дамыту жұмыстарын жүргізу;
- дамуында ауытқуы бар балалардың психикалық қасиеттерін өңдеу үшін психологиялық тренингтер ұйымдастыру;
- оқу-тәрбие жұмысына ғылыми жетекшілік жасап әр оқытушының, ата-аналардың психологиялық педагогикалық білімін жетілдіру және біліктілігін арттыру жұмысын ұйымдастыру.

Психологиялық қызметтің мазмұнын анықтағандар Н.Р.Битянова, И.В.Дубровина, А.И.Прихожан ұсынған үлгілерді қолдануға немесе басқа елдерде қалыптасқан тәжірибені үлгі ретінде қолдана отырып, мектеп психологі қызметін келесі бағыттарда ұйымдастыруды ұсынады:

- психодиагностикалық жұмыс;
- психопрофилактикалық жұмыс;
- психологиялық кеңес беру;
- психокоррекция жүргізу;
- ата-аналарға психологиялық-педагогикалық білім беру және біліктілігін арттыру;
- психологиялық қызмет көрсету жүйесі қызметті насихаттау;
- әлеуметтік-диспетчерлік қызмет көрсету;
- педагогикалық ұжымға психологиялық қызмет көрсету.

Бүгінгі күндері тәжірибеде кең қолданылып жүрген психологиялық диагностика, психологиялық коррекция, тренинг, кеңес, психотерапия сияқты кәсіптік әрекеттің түрлерін психикалық міндеттерге байланысты қолдану адамға әртүрлі әсер етеді. Қазіргі кезде психолог мамандығының маңызы мен қажеттілігі күннен-күнге артуда.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Дубровина И.В. Школьная психологическая служба: Вопросы теории и практики // НИИ общей и педагогической психологии АПН РФ. Москва., 2001.
2. Демин В. Профессиональная компетентность специалиста: Понятия и виды. //Стандарты и мониторинг в образовании № 4, 2000, с. 2-10.
3. Қалымбетова Н. Мектеп психологының жұмыс істеу ережесі. //Ұлағат №2, 2000, 21-24 б.

4. Тутушкина Б.К. Практическая психология. М.: Дидактика плюс. 2005.
5. Зимняя Г. Педагогическая психология. М.: Логос, 2008.

ОӘЖ:159.9.019

Шаменов М.Е.

Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университетінің ІІ – курс магистранты, Семей қаласы

Ғылыми жетекшісі: Абдуллина Г.К.

Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университетінің аға оқытушысы, Семей қаласы

КҮЙЗЕЛІС ЖАҒДАЙЫНДА ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ КЕҢЕС БЕРУ ТҮРЛЕРІ

Мақалада күйзеліс жағдайлары мен психологиялық кеңес берудің түрлері жайлы көзқарастар қарастырылған. Кеңес берудің мақсаты мен міндеттері, қазіргі кездегі маңыздылығы жан-жақты сипатталған.

Түйін сөздер: *күйзеліс, кеңес беру, психологиялық әсер ету.*

В статье рассмотрены взгляды о депрессивных состояниях и видах психологического консультирования. Всесторонне охарактеризованы цели и задачи, современная важность психологического консультирования.

Ключевые слова: *депрессия, консультирование, психологическое воздействие.*

The article considers the views on the depressive States and types of psychological counseling. Goals and objectives, modern importance of psychological counseling are comprehensively described.

Keywords: *depression, counseling, psychological impact.*

Күйзеліс - депрессия жаһандық дерті. Депрессия (латынша *deprimio* – жабығу, торығу, құлдырау) – бұл психикалық ауытқу. Оның негізгі үш белгісі бар: өмірге қызығушылығының төмендеуі, көңіл күйдің бұзылуы (ангедония), ой мен сананың сергелдені, яғни жағымсыз ойларға бой алдыру және белсенділіктің жоғалуы. Күйзеліс ұғымы адам болмысына қарай белгіленген төрт темпераменттің ішінде меланхолиямен пара-пар.

Бүгінгі жаһандану дәуірінде күйзеліске түспеген жан кемде-кем. Өйткені, әлемдік көрсеткіштер бойынша жүрек қан-тамырлары ауруынан кейінгі орында тұрған осы ауру. Қазақтың қамығу, күйзеліс, жабығу, торығу сөздеріне сиатын күйзелістің ақыр соңында адамды өзін-өзі саналы түрде басқара алмауына әкеледі.

Америкалық мамандар күйзелісті «психологиялық тұмау» деп айдар таққан. Яғни, бұл дерт бүгінде қарапайым тұмау сияқты қаптап кеткен дегенді білдіреді. Мәселен, Америка Құрама Штаттарында жыл сайын 15 миллион адам «психологиялық тұмауға» тап болады. Ал жаһан халқының 5 пайызы депрессиялық күйзелісте жүреді екен. «Күйзеліс - адамның өмір сүруге бейімділігін сипаттайтын жаһандық дерт» деген пікір бар. Ең қызығы жер-жаһанның миллиондаған адамы аталмыш дертпен бетпе-бет кездесе де, одан шығу жолын, пайда болу себептерін дөп басып ешкім айта алмайды. Гиппократ күйзеліске ұқсас психологиялық күйреуге «адам миының қара сөлге толуы» деп анықтама берген.

Психологтар ХХ ғасырға тән дерт деп атаса да, күйзеліс ХХІ ғасырға адамзатпен бірге аяқ басты. Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының пайымынша, алдағы он жылда күйзеліс адамды өлімге жетелейтін аурулардың қатарына жатқызылады-мыс. Тіпті жүрек-қан тамырларынан баса озып алдыңғы қатарға шығады. Шамасы, адамның психологиялық күйзелісі күн санап белең алып келетін сияқты. Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы мен Гарвард университетінің зерттеулері бойынша, әлемде 121 миллион адамның бойынан күйзеліс дерт табылған. Ең сорақысы, жыл сайын 850 мың адам күйзелістің салдарынан өзіне-өзі қол салады.

Психологиялық әсер ету әдістерінің дәстүрлі бір түрі - психологиялық кеңес болып табылады. Психологиялық кеңес ресми емес формада - достық, туысқандық сияқты байланыстар негізінде және кәсіби жағдайларда – ешкімнің, мұғалімнің т.б. ақылы, кеңесі, жәрдемі, қолдауы, қолпаштауы, жетекшілік жасауы сияқты әрекеттер арқылы адам өмірінде ежелден-ақ белді орын алады. Сондықтан психологиялық кеңестің даму тарихын ғасырлар тереңінен бастап сипаттау жөн болар.

Эберстің (б.э.д. XVI ғ.) мыңға жуық пайдалы емдік жазбалары бар медициналық папирусында дәрі-дәрмектің дауалылығына сенімді арттыратын дұғалар келтірілген екен. Ертедегі патшалардың, хандардың арнайы кеңесшілері болғандығы тарихта айтылады. Ежелгі грек данасы, дәрігер

Гиппократ (б.э.д. VI ғ.) жаны, тәні ауырған адамға сөз (ерекшелеп көрсетуші – автор), шөп және пышақ шипа болады деген екен. XVII ғасырдың ақырында емдеудің психикалық әдістерін ғылыми түсіндіруге талпыныстар жасалынып, олардың небір жаңа варианттары пайда бола бастайды.

Психологиялық кеңес берудің кейінгі қадамдары австралиялық дәрігер А.Ф. Месмер (1734-1815) ілімінің негізінде пайда болған гипноз жайлы ғылыми түсініктермен байланысты. Осыдан барып, психологиялық әсер ету әдістерінің, жәрдем берудің іргетасы қаланып, ауқымы анықталына бастады. Психологиялық консультацияның дамуы мен психиканың мотивациялық, энергетикалық жастарын түсінуге З.Фрейд (1856-1939) еңбектері ықпалын тигізді. XIX ғасырдың ақырында-ақ З.Фрейд жеке адамның психикалық денсаулығына қатысты жаңа концепция ұсынды. Бірінші дүниежүзілік соғыстан кейін, жиырмамыншы жылдардан бастап психологиялық жәрдем көретуде психоаналитикалық бағыт кең тарала бастады.

Алғашында психологиялық кеңесті психотерапиялық іс-әрекет ретінде дәрігерлер қолданып, дамытты. Ал XX ғасырдың бастапқы жылдарының-ақ әлеуметтік салалардың қызметкерлері де психологиялық кеңеске қамтыла бастады. Осыдан барып, 1951 жылы АҚШ-ғы Солтүстік-батыс конференциясының нұсқауы бойынша «консультативті психология» атауымен фундаментальді және қолданбалы аспектілері бар ғылыми сала бөлініп шықты.

Консультативті психология психологиялық көмек көрсету үрдесін жүйелеп сипаттаумен анықталады. Мұнда, психолог пен көмек сұраған адам арасында арнайы ұйымдастырылатын қарым-қатынасты пәрменді және мәнді психологиялық әсер ету әдісі, құралы деп қарастырады. Психологиялық кеңес жағдайындағы қарым-қатынас арқылы көмек сұраған адамның психологиялық мүмкіндігі, күш-қуаты мен қабілеті өзектенеді. Соның нәтижесінде күрделі мәселелік кезеңдерден шығудың жаңа жолдарының, мінез –құлықтың әр түрлі варианттарының пайда болуы мүмкін болады. Осылайша, адамның өміріндегі жағдайлар мен жеке басының мүмкіндіктеріне басты назар аударылады.

Адамның күйзеліске шалдығуын, ауруын анықтау т.б. денсаулық мәселесіне қатысты көмек беретін дәстүрлі психотерапиядан психологиялық консультациялаудың өзгешелігі де осында. Психотерапияға және психопатологияны емдеуге бағытталған клиникалық психологиядан консультациялауды ажыратып алу қажеттілігі көрінді. Консультативті психологияның кең таралып, дамуының нәтижесінде 1952 жылы Американдық Психологиялық Ассоциация консультация жүргізетін психологтың пазицияларын тағайындады. Осыдан барып, дүниежүзілік тәжірибеде психолог-консультант кәсіби маман ретінде бекіді.

Күйзеліс жағдайында психологиялық кеңес – психологиялық мәселелерді шешуге бағытталған әрекет түріндегі жеке даралық байланыс, қиыншылықтарына байланысты ұйымдасқан әңгіме түрінде өтетін тікелей жұмыс. Күйзеліс жағдайында кеңес беру кезінде психолог әр түрлі теориялар мен әдіс-тәсілді құжаттарға сүйене алады. Психологиялық кеңес іс-тәжірибедегі танымал бағытта З.Фрейд психоанализі, Адлер жеке-даралық психоанализі, Юнгтің аналитикалық анализі, т.б. кіреді. Әр бағытта сыныптың кеңесшіге арналған өзіндік әдіс-тәсіл мақсаты және шешімі психологиялық шындыққа негізделеді. Сонымен қатар әр маманның өзінің алдына қойған міндет пен талаптары болады, олар яғни психолог бұл мақсат-міндеттерді өзінің кәсіби шеңберіне сүйене отырып, жүзеге асырылады.

Күйзеліс жағдайында кеңес кезінде қарастыратын мінез-құлық принципі тек кәсіби іс-әрекет этикалығы психологиялық ықпалдық жемісі болып табылады. Себебі, психологиялық кеңес кезіндегі психологтың қарым-қатынасы және оның жағдайына қажетті психологиялық көмек көрсетеді. Тағы бір айта кететіні, әр адам өмірінің әр қилы болғаны оған болжам жасау оған қиынырақ болады. Сондықтан психолог әр кезде өмірлік тәжірибеге кепілдік береді. Психологиялық кеңес беру процесінде ашық эмоционалды бірлескен түсінік және әңгіме кезінде толық психологиялық жағдайдың тууы сыныптың психологиялық атмосферасында өзін жақсы сезінудің негізгі себебі болып табылады.

Күйзеліс - адамның психологиялық ауытқуы. Көбіне көңіл-күйі болмаған немесе қандай да бір қайғылы оқиғаны, жағымсыз кезенді бастан өткерген адам күйзеліске ұшырайды. Психолог-мамандардың айтуынша, әсіресе, күз, көктем мезгілдерінде адамдар күйзелістік күйге тап болады. Бір қызығы, әлемде әрбір жиырмамыншы адам қандай да бір депрессиялық күйзелісті бастан кешіреді екен.

Мамандар күйзелісті үш түрге бөледі: біріншісі - адамның инфаркт, жүрек ауруларына жиі ұшырауы және түрлі жарақат сияқты дертке тап болуымен қалыптасатын депрессия. Екіншісі-эндогендік депрессия, адамның ішкі жан дүниесінің тереңінен пайда болатын дерт. Эндогендік депрессия адамға кері әсер етеді. Дәл осы депрессиялық күйге түскен адам айналасындағы құбылыстарға баға бере алмай, белгілі бір сезімдерді бастан кешіре алмай дал болады. Үшінші -түрі психогендік деп аталады. Адамның психикалық ауытқуы салдарынан пайда болатын депрессияның бұл түрі тіпті қайғылы жағдайға итермелеуі мүмкін.

Кеңес беру келесі жағдайларды шешуге бағытталады:

1. Клиенттегі проблеманы қарастыру.
2. Клиент басындағы проблеманың шығу жолын түсіндіру.
3. Проблеманы өздігінен шеше алатынын білу мақсатында тұлғалық ерекшелігін тексеру.
4. Клиентке проблеманы қандай жолмен шешу қажеттігі туралы кеңестерді негіздеу.
5. Клиенттің проблеманы шешу жолына түскен кезде көмекші кеңес беру.
6. Клиентті тану, келешек аналогиялық проблеманы алдын алу жолдарын түсіндіру.

Күйзеліс жағдайында кеңес беру үрдісі жағымды қарым-қатынасты орнатуды көрсету мен мақсаттарды түсіндіру, жағымды шараларды қолдануды үйрету және көрсету, кеңес беру үрдісінің басталуы мен аяқталуын дұрыс бағалау. Күйзелістің күрделі жағдайларында медициналық тексеруден өткізу; жағымды өзгерістерді қалыптастыру; қажетті жағдайда этиологиясын (себептерін) түсіндіру; қажетті дағдылар мен ептіліктерді меңгеру; әрекет – қылық мотивтеріне талдау жасау; «мен» образын қайта құрылымдау.

Күйзеліс жағдайларының деңгейлеріне қарай клиенттің барлық ерекшеліктеріне мән береді: дауысына, жүріс – тұрысына, мимикасына, киіміне, қимыл – қозғалысына. Психологтар клиентпен терең сенімді қатынас құруға мән береді және клиентпен өз сезімдерімен бөліседі. Мұның нәтижесінде клиент адамға уайым, үрей сезімдері табиғатынан тән екенін түсінеді. Кеңес беруші психолог пен адамдар арасындағы өзара түсінушілікке мән береді. Клиенттермен жұмыс барысында диалог әдісін кең қолданады. Кеңес беру жұмысының мақсаты - өткен шақта ұмытуға және қазіргі шақта өмір сүруге көмектесу.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Забродин Ю.М. Психологическое консультирование /Забродин Ю.М., Пахальян В.Э., под общей редакцией Ю.М. Забродина. – М.: Эксмо, 2010. – 384 с.
2. Немов Р.С. Психологическое консультирование. Москва, 2001 г.
3. Хрестоматия по психологическому консультированию. Составитель Сапарова И.А. Алматы, 2004
4. Качунас Р. Основы психологического консультирования. М, 1999.
5. Нэльсон-Джоунс Р. Теория и практика консультирования. М., 2010.

**Жас ғалымдар, докторанттар, магистранттар және студенттердің
ғылыми еңбектер жинағы №4**

**Сборник трудов молодых ученых, докторантов, магистрантов и
студентов №4**

**Collection of works of young scientists, doctoral students, master's
and bachelor's degree students №4**

Республиканский сборник трудов молодых ученых, магистрантов и студентов
Подписано в печать: 01.06.2018 г. Дата выхода тиража: 05.06.2018 г.
Формат 60*84. Бумага офсетная №1. Печать лазерная
Объем: 7,625 усл. печ.л. Тираж 100 экз.
Цена договорная. Семей: КазГЮИУ